

Հայ-Ռուսական համալսարան

ԼՐԱԲԵՐ

ՀԱՅ-ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ
ՄԵՐԻԱ՝

ՀՈՒՄԱՆԻՏԱՐ ԵՎ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

(39)

ՀՌՀ Հրատարակչություն

№ 3/2021

Российско-Армянский университет

Печатается по решению
Ученого Совета РАУ

Вестник РАУ

(серия: гуманитарные и общественные науки)

Главный редактор: *член-корреспондент НАН РА, д.экон. н., проф. Дарбинян А.Р.*
Заместитель главного редактора: *д. филос. н., проф. Аветисян П.С.*

Редакционная коллегия:

*Аветисян С.С., д. юр. н., проф.; Авакян М.Э., к. фил. н., доц. (отв. секретарь);
Акопян К.С., к. фил. н., доц.; Берберян А.С., д. псих. н., проф.; Восканян М.А., д.
экон. н., доц.; Гамбарян А.С., д. юр. н., проф.; Егиазарян А.К., д. фил. н., проф.;
Енгоян А.П., д. полит. н., проф.; Золян С.Т., д. фил. н., проф.; Маргарян Е.Г., д.
ист. н., проф.; Мелконян А.А., д. ист. н., академик НАН РА; Меликсетян Л.С., к.
фил. н., доц.; Мирумлян К.А., д. филос. н., проф.; Ованесян С.Г., д. филос. н.,
проф.; Саркисян О.Л., к. филос. н., доц. (отв. секретарь); Сандоян Э.М., д. экон.
н., проф.; Симонян А.А., д. фил. н., проф.; Суварян А.М., д. экон. н., проф.*

(39)

Издательство РАУ

№ 3/2021

Редакционно-издательский совет

«Вестник» РАУ

Председатель РИС «Вестник» РАУ – ректор РАУ, член-корреспондент НАН РА, д. эк. н., проф. Дарбинян А.Р.

Заместитель председателя РИС «Вестник» РАУ – проректор по науке РАУ, д. филос.н., проф. Аветисян П.С.

Состав РИС «Вестник» РАУ:

Погосян Г.А., академик НАН РА; Аветисян П.С., член-корр. НАН РА; Григорян А.П., академик НАН РА; Казарян Э.М., академик НАН РА; Суварян Ю.М., академик НАН РА; Мирумян К.А., д. филос. н., проф.

Журнал входит в перечень периодических изданий, зарегистрированных ВАК РА и РИНЦ

ISSN 1829-0450

Российско-Армянский университет, 2021г.

© Издательство РАУ, 2021

СОДЕРЖАНИЕ

ПОЛИТОЛОГИЯ И МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ

Абрамян А.Л. Миф как один из компонентов конструирования политической культуры	7
Ավանեսյան Մ.Հ. Սև ծովը Թուրքիայի էներգետիկ ռազմավարության մեջ. նոր աշխարհատնտեսական մարտահրավերներ	21
Айрапетова Р.А. Образование и наука в публичной дипломатии: пример Армении	36
Саргсян Д.О. О некоторых факторах нацистроительства в Азербайджане.....	48

ЭКОНОМИКА

Սանդղյան Է.Մ., Եղիազարյան Ա.Բ., Ոսկանյան Մ.Հ., Գալստյան Ա.Հ., Գրիգորյան Գ.Ա. Մակրոտնտեսական կարգավորման փորձն Արգենտինայում	56
Melkumyan H. Assessment of the gap between local government authorities and their financing mechanisms.	72

ЮРИСПРУДЕНЦИЯ

Ղամբարյան Ա.Ս. Վստահության հանրաքվեն կազմակերպելու ՀՀ սահմանադրական դատարանի առաջարկը և քաղաքական իշխանության ինքնասահմանադրականացման բաց թողնված հնարավորությունը.....	84
Ղավթյան Ա.Ս. Ստեղծագործության ազատ օգտագործում կամ հեղինակային իրավունքների խախտում	97
Madoyan S. Nagorno-Karabakh. Facts and law	107

ПСИХОЛОГИЯ

Քելոյան Մ.Հ. Ուսումնական տեքստերի հասկացմանը միտված ուսումնական գործողությունների ձևավորումը	117
---	-----

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Իսկանդարյան Ն.Մ., Գրիգորյան Վ.Ռ., Առաքելյան Ա.Հ., Քոսյան Ա.Ա. Քառսուն-ճուղ Ծամ Դեղձունի կերպարի դիցաբանական ակունքների և համաշխարհային առասպելաբանության մեջ նրա զուգորդների շուրջ.....	132
Аракелян Н.В. Дворовая романтика раннего творчества Владимира Высоцкого	144
Мерангулян И.А. Концепции памяти и пра-памяти в творчестве Людмилы Улицкой	149

ФИЛОЛОГИЯ

Мисисян С.С. К вопросу о классификации табуированной лексики и эвфемизмов	162
Խաչատրյան Ա.Ա. Բայի եղանակային ձևերը էլեկտրոնային մամուլի լեզվում	168

ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ

Журавлева В.И. Особенности киноязыка Сергея Параджанова в ранний период творчества	180
Сведения об авторах	189

ПОЛИТОЛОГИЯ И МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ

DOI 10.48200/1829-0450_2021_3_7
УДК 32.019.5

Поступила: 06.11.2021г.
Сдана на рецензию: 08.11.2021г.
Подписана к печати: 29.11.2021г.

МИФ КАК ОДИН ИЗ КОМПОНЕНТОВ КОНСТРУИРОВАНИЯ ПОЛИТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ

А.Л. Абрамян

*Ереванский государственный университет
Российско-Армянский университет
aramabr333@gmail.com*

АННОТАЦИЯ

В данной научной статье рассматривается проблема влияния мифов на политическую культуру. Подчеркивается оценочная нейтральность этих двух явлений, а также возможность их конструирования и развития. Отдельно описываются два наиболее распространенных во всемирной культуре мифа – о «золотом веке» и о «светлом будущем», а также преломление этих мифов в политической культуре современной Армении.

Ключевые слова: миф, политическая культура, история, либерализм, коммунизм.

В современной политологии существует несколько десятков определений политической культуры. Приведем некоторые из них. «Политическая культура – это... набор взглядов и нормативных суждений населения относительно политической системы» [1]. «Политическая культура может быть охарактеризована как матрица смыслов, воплощенных в значимых символах, практиках и убеждениях, которые составляют политику» [2]. Это – «широко распространенные убеждения и нормы, которые характеризуют отношения между гражданами и властью, а также гражданами между собой» [3]. «Политическая культура – это совокупность индивидуальных позиций и ориентаций участников данной политической системы; это – субъективная сфера, образующая основание политических действий и придающая им значение; это – система политического опыта, знаний, стереотипов, образцов поведения и функционирования политических субъектов» [4].

Как видим, в вопросе дефиниций разброс мнений довольно широк: разногласия касаются в основном «широты» или «узости» этого понятия. Тем не менее все эти определения касаются отношения граждан (населения, индивидов) к политике (политическим институтам, власти, акторам политической системы и т.д.). Из

этого следует, что этому понятию могут приписываться различные качества и градации: например, политическая культура может быть патриархальной (приходской), подданнической и активистской (культурой участия) – согласно классическому разделению Г. Алмонда и С. Вербы [5]. Последняя может быть гомогенной, смешанной, фрагментарной и искусственно-гомогенной, как это предлагает британский политолог Денис Кавана [6]. Во всех случаях при наличии взаимодействия указанных двух сфер есть возможность анализировать политическую культуру того или иного общества.

Плодотворным в этом контексте представляется определение российского экономиста Александра Аузана, которое касается культуры вообще: это – комплекс ценностей и поведенческих установок [7]. Исходя из этого определения, ученый рассматривает функционирование политических институтов и направления развития экономики различных стран и эпох. В этом смысле можно сказать, что политическая культура – это ценности и поведенческие установки в их отношении к политике.

В приведенных выше определениях политической культуры важными являются такие понятия, как «символы» и «стереотипы». Упоминание этих понятий подводит нас к вопросу – что же включает в себя понятие политической культуры. В политологической литературе есть более или менее сложившийся консенсус относительно составляющих этого понятия. «В политическую культуру включаются: политический опыт, стереотипы, политические мифы, модели как политического поведения личности или групп, так и функционирования политических институтов, идеология, политические символы, политическая социализация». С интересующей нас точки зрения из всего перечисленного важно выделить политический символ как «знак, выполняющий коммуникативную функцию между личностью и властью», политический стереотип как «упрощенное, схематическое, деформированное и ценностно-ориентированное представление о политических объектах» и политический миф как «статичный образ, опирающийся на верования и позволяющий упорядочить и интерпретировать приводящие в смятения факты и события, структурировать видение коллективного настоящего и будущего» [8].

Миф, как и культура, не является оценочной категорией. В случае культуры понятие на бытовом уровне трактуется как нечто положительное. Миф же в быденной, и даже научной, среде имеет отрицательную коннотацию: в частности, в Интернете мы находим тысячи статей, где рассказывается о том или ином явлении, а в заглавии присутствует следующая альтернатива – «мифы и реальность». Имеется в виду, что о данном явлении распространяются различные выдумки, фантазии, сказки, ложные представления, которые следует «разоблачить», и, с другой стороны, есть реальность, которую нужно представить читателю. С точки зрения публицистики или популяризации научных знаний подобные изложения «с последующим разоблачением» (как в известном романе Булгакова) могут играть весьма позитивную роль. Однако к мифу, как к социокультурному явлению, этот подход не имеет отношения.

Миф как таковой (и политический миф – как его частное проявление) для политической культуры является важнейшим «строительным материалом», без которого невозможно представить себе соотношение, коммуникацию индивидов и политических феноменов. У индивида, как у представителя социума, существует определенная интерпретация, скажем, таких явлений, как свобода или справедливость, а подобное «структурирование» уже относится к политическим мифам. Миф в таком понимании наиболее точно охарактеризован русским философом А.Ф. Лосевым: «Это не выдумка, но – наиболее яркая и самая подлинная действительность. Это – совершенно необходимая категория мысли и жизни, далекая от всякой случайности и произвола» [9].

Современные исследователи так же, как и Лосев, подчеркивают оценочную нейтральность мифа. «Читатели не должны путать популярное, уничижительное понимание мифа как синонима лжи, искажения и обмана, с академическим значением этого понятия, которое подчеркивает, что миф имеет безусловную ценность в системе убеждений социальных групп» [10]. Итальянский политолог Винсент Делла Сала определяет политический миф как «сакрализованный нарратив» и различает 4 этапа его развития: первоначальное оформление, диффузия (распространение), ритуализация (когда он становится основой для культурных, политических и прочих акций) и сакрализация (когда он становится неотъемлемой частью политики) [11].

В качестве примера Делла Сала приводит историю, которую в обязательном порядке рассказывают всем школьникам в США, о том, как Джордж Вашингтон признался своему отцу, что срубил вишневое дерево. «История рассказывает не только о честности одного из основателей государства, но устанавливает стандарты – чего ожидать от политической власти сегодня и в будущем. Таким образом, мифы рассказывают нам об отношениях политической власти и теми, кем управляют» [там же]. Те, кто был школьником в советское время, могут привести немало подобных мифов, прежде всего – о Великой Отечественной войне. А вот какие мифы будут помнить сегодняшние школьники Армении – это вопрос, более того – проблема, на которую уже обратили внимание армянские исследователи: «Низкий уровень политической культуры не позволяет создать собственный политический проект, который сначала должен быть легитимизирован на уровне общественного сознания, потом – реализован в действительности» [12].

Признаем, что здесь существует также объективная сложность: например, главный миф США – это «борьба против отсталой монархической метрополии и формирование новой свободной нации», а главный миф Канады – это сосуществование, «сплав католической (французской) и протестантской (английской) культуры» [13]. Эти события происходили сравнительно недавно, всего 250 лет назад, не говоря уже о Второй мировой войне; источники доступны и хорошо изучены. Армянские мифы, оказавшие влияние на формирование сегодняшней политической культуры, гораздо глубже «спрятаны» в толще истории, насчитывающей несколько тысячелетий, и для их выявления и формулировки требуются поистине

титанические усилия историков, политологов, психологов, антропологов – армянских интеллектуалов различных профессий.

Но в данной статье речь пойдет не специфически национальных, а об универсальных, общечеловеческих мифах. Таковы мифы, основанные на двух архетипах: 1) о славном прошлом, 2) о светлом будущем. Разумеется, «список» универсальных мифов не ограничивается этими двумя, однако перечисленные, на наш взгляд, оказывают непосредственное влияние на политическую культуру современной Армении. В интерпретации К. Юнга миф выступает как проекция коллективного бессознательного на те или иные явления. «Мой тезис заключается в следующем: помимо нашего непосредственного сознания, которое носит целиком личностный характер и которое мы считаем единственной эмпирической психикой..., существует вторая психическая система коллективного, универсального и безличного характера, идентичная у всех индивидов» [14]. Согласно теории Юнга, элементом личного бессознательного являются комплексы, в то время как частью коллективного бессознательного выступают архетипы, которые психологом определяются как «общечеловеческие прообразы». «Процесс мифотворчества... есть не что иное как трансформация архетипов в образы, невольные высказывания о бессознательных душевных событиях на языке объектов внешнего мира», – отмечает Сергей Аверинцев¹ [15].

В политической науке миф принято трактовать как осознанное явление, как нечто конструируемое посредством идеологии и других направлений политики, и в этом смысле миф отграничивается от таких понятий, как «стереотип» или «архетип». Однако, как нам представляется, строгая демаркация здесь невозможна, поскольку чисто политические, идеологические конструкции не могут не учитывать эмоциональное, психологическое воздействия проповедуемых идей. В этом смысле характерно замечание Мирче Элиаде: «мифологическое мышление может избавиться от устаревших форм и адаптироваться к новой культуре, но не исчезнуть окончательно» [16].

Обращение к прошлому и к будущему вполне соответствует юнговскому представлению о «коллективном бессознательном», так как любому индивиду и любому народу свойственна рефлексия об этих двух категориях. «Возродим былую славу, золотой век, будем верны величию наших предков», – на протяжении веков, в истории практически любого народа мы можем наблюдать подобные призывы. Эта социальная и психологическая особенность относится и к политическим учениям. В VI веке Прокопий Кесарийский «с горечью фиксирует упадок былого величия римского сената» [17], Агафий Миринейский ратует за идею восстановления «былого величия, о могуществе Римской империи» [18]. Таким образом, для этих мыслителей современная им действительность представлялась гораздо менее привлекательной, чем-то состояние, которое было в прошлом, и, следовательно,

¹ Отсюда, по-видимому, проистекает всеобщность определенных образов и сюжетов: тайна жизни (зачатия) и смерти, «храм», «потоп» (катастрофа), «мудрец», «герой», «предатель» и т.д.

по их мнению, следует стремиться воссоздать прежнее состояние². Логическую цепь «характеристика страны-политический миф-политическая культура» можно наблюдать и на более современных примерах. Одно дело, если мы назовем себя «постсоветской страной»³, и по-другому будет звучать определение «страна Восточной Европы»⁴. Здесь мы, по всей видимости, имеем дело с насыщением слов-знаков (в данном случае приставки “пост”) идеологическими, культурно-историческими, социальными смыслами, о которых писал Ролан Барт: «Ставя перед собой цель “протащить” интенциональный концепт, миф не может положиться на язык, поскольку тот либо предательским образом уничтожает концепт, когда пытается его скрыть, либо срывает с концепта маску, когда его называет» [19].

Отец армянской истории Мовсес Хоренаци заканчивает свой главный труд «Плачем», где перечисляет «грехи» всех социальных слоев своего времени – священников, монахов, епископов, учеников, простолюдинов, воинов, начальников, судей. Эту беспросветную картину довершает следующая констатация: «И полная утрата всеми любви и стыда» [20]. Следовательно, было время, когда чувства людей характеризовали как любовь и стыд, но затем эти качества были утеряны. Ясно, что контекст данного «монолога» – утрата Арменией государственности в 428 году. Однако, судя по тому, что «плач», написанный в V веке, является одним из самых цитируемых фрагментов в XXI веке, можно заключить, что данное сочинение стало частью армянского политического мифа. И хотя в нем упоминаются все социальные группы, «первоочередными» являются все же представители светской и духовной власти, и это, несомненно, оказывает существенное влияние на убеждения граждан современной Армении о том, что из себя представляет власть⁵.

Если согласится с принятым в политологии подходом к мифу как конструируемому явлению, то значение основополагающего труда Хоренаци для последующих поколений трудно переоценить. Вот что пишет историк Ал. Степанян о видном деятеле национально-освободительного движения Овсепе Эмине: он «явственно осознавал важность архетипов национальной солидарности. Известно, что он прибыл в Армению (вероятно, в 1759-ом году – А.А.) и путешествовал по деревням с “Историей” Хоренаци на руках. Но не увидел их (архетипы – А.А.) и после долгих странствий и неудач, полностью склонился к идеям французского просвещения» [21].

Влияние подобных мифов и основанных на них армянских исторических романов XIX века на национально-освободительное движение огромно. Эта мифо-

² Здесь можно напомнить, что само понятие «Византия» (а именно, о византийской эпохе в данном случае идет речь) не является официальным названием империи (которое звучало как “Imperium Romanum”), и жители империи считали себя римлянами, что также в известном роде «отсылало» их к прошлому.

³ Намек на «золотой век».

⁴ Намек на «светлое будущее».

⁵ Сравним его с упомянутым американским мифом о Джордже Вашингтоне.

логическая линия, которую можно кратко охарактеризовать как «боль об утраченном», была продолжена в XX веке, особенно 1960–70-е гг., когда в Советской Армении в определенных пределах была официально разрешена пропаганда национальных идей. Эта пропаганда, в свою очередь, способствовала подготовке национального подъема 1988 года, образованию Третьей республики и победе в Первой Карабахской войне. И, напротив, – поражение во Второй Карабахской войне в определенной мере стало причиной дискредитации этого мифа. Освобождение Арцаха 1990-е гг. рассматривалось как освобождение малой части исторической Армении и, с другой стороны – как одна из основных задач образовавшегося в 1991 году государства; следовательно, потерю большей части Арцаха можно считать ударом по основам Третьей республики.

Таким образом, есть основания говорить о возможной трансформации этого мифа на протяжении 30 лет. В процессе формирования Третьей республики его актуализацией можно считать Декларацию о независимости 1990 года⁶. В преамбуле Декларации, в частности, говорится: «основываясь на совместном Постановлении Верховного Совета Армянской ССР и Национального Совета Нагорного Карабаха от 1 декабря 1989 года “О воссоединении Армянской ССР и Нагорного Карабаха”. 11-й пункт этого документа гласит: “Республика Армения выступает за международное признание геноцида армян 1915 года в Османской Турции и Западной Армении”» [22]. Можно ли сказать, что сегодня эти формулировки являются приоритетными для армянского общества?⁷ Ответ на поставленный вопрос остается открытым.

В целом, политические мифы «исторического направления», и, прежде всего, миф об Армении «от моря до моря» рассматриваются в двух аспектах, которые условно можно назвать «прагматическим» и «конструктивистским». Согласно первому подходу, ставить эти мифы во главу угла – значит предаваться пустым мечтам и «бередить раны». Но есть и другой подход, согласно которому миф о «золотом веке» ставит определенную «планку претензий», без которого невозможно национальное развитие. Здесь нелишне вспомнить, как в XIX веке Теодор Герцль способствовал конструированию сионистского мифа, и каковы были в этот период «исходные позиции» этого народа. «Мы уже очень давно потеряли веру в действительный самотворящий мессианизм, а затем мы начали терять веру в пассивный, чудесами вызванный мессианизм. Еврейство угрожало превратиться в застывшую традицию – не в житнетворящий миф, а именно в традицию надгробной плиты», – более 100 лет назад писал Даниил Пасманик в своей статье о Герцле [23].

Эту тему, разумеется, можно продолжить, используя методы сравнительной политологии, но для того, чтобы сконцентрироваться на мифе о «золотом веке» и

⁶ Этот документ, как нам кажется, является объективным отражением общественных настроений того периода, так как он был единогласно принят Верховным Советом, легитимность которого, насколько известно, никто не оспаривает.

⁷ Подчеркнем, что речь идет не о проводимой политике, а именно: о политической культуре, то есть об отношении граждан к политическим процессам.

современной политической культуре, целесообразно обратиться к еще одному примеру, лежащему на поверхности: «золотой век» – это советской период нашей истории. Оснований для этого мифа более чем достаточно. Если попытаться определенным образом их сгруппировать, то можно выделить два фактора: 1) многочисленные ошибки при проведении либеральных (рыночных) реформ, 2) неготовность армянского общества к подобным радикальным изменениям. В этом контексте представляется интересной идея о промежуточных институтах в экономике, выдвинутая российским академиком Виктором Полтеровичем, который, в частности, напоминает о том, как проводилась приватизация в Словении [24]. Резкий переход к рыночным отношениям, появление класса крупных собственников, которые не воспринимались (и до сих пор часто не воспринимаются) как люди, разбогатевшие честным трудом, сравнение их образа жизни с собственным материальным положением – все это благоприятная почва для восприятия советского прошлого как «славного времени». С другой стороны – резкое обеднение большинства, стремительное обогащение незначительного меньшинства в 1990-е гг. и связанные с этим психологические травмы создают широкие возможности для социального популизма, который 2018 году одержал убедительную победу.

При этом следует отметить и то, что здесь действуют и более общие закономерности, специфичные не только для Армении. «Каждый раз, когда французы желали уничтожить абсолютную власть, они ограничивались тем, что ставили голову Свободы на тело раба», – в середине XIX века писал французский мыслитель Алексис де Токвиль [25]. Сопоставление отрицательных эмоций, связанных с текущим моментом, с благостными воспоминаниями о прошлом возникает, в частности, тогда, когда людям в общественной жизни навязываются решения, которые противоречат их убеждениям и мировосприятию. «В основе отношения либералов к государству лежит идея общественного договора, – напоминает А. Енгоян и далее отмечает, – В Армении отсутствует как раз именно эта предпосылка: автономная личность, сознательный индивид, который был бы способен договориться на разумных началах... со всеми остальными и по поводу собственных интересов, и относительно того, что наилучшим образом отвечало бы общим интересам. Такого сознательного индивида, как массового типа, в Армении нет» [26]. Тяготение к «коллективному» прошлому, в противовес «индивидуальному» настоящему, предполагающему большую степень ответственности и способность договариваться с другими индивидами, является одной из черт политической культуры Армении последних трех десятилетий, и здесь также желательно избегать оценочных суждений. Напротив, политическим и общественным силам, государственным структурам стоило бы учитывать эту особенность при планировании шагов по модернизации общественной жизни и экономики.

Миф о «золотом веке» применительно к советскому прошлому, как и любой другой миф, следует рассматривать в «конструктивистском» ключе – что он может дать с точки зрения решения насущных политических, экономических, культурных проблем. В то же время можно констатировать, что влияние этого мифа на современную

политическую культуру постепенно ослабевают по чисто демографическим причинам. По данным на 2020 год, число граждан старше 54 лет в Армении составляло 26.86% [27]. На тот момент 54-летний гражданин был рожден 1966 году, т.е. меньшую часть своей жизни он прожил в Советском Союзе, большую – в независимой Армении. Согласно тем же данным, в том же году основную часть населения – 43.04% составляли граждане в возрасте от 25 до 54 лет. Следовательно, для наиболее социально активного большинства данный миф не основывается на личных воспоминаниях. Конечно, ни один миф не вечен. Тем не менее, в наших силах способствовать его скорейшему разрушению или же наоборот – его консервации. В силу упомянутых причин второе представляется более предпочтительным.

Наконец, специфическим проявлением мифа о «золотом веке» является обращение не к прошлой, а к «позапрошлой» эпохе. Примером, лежащим на поверхности, является так называемое Возрождение. Смысл Ренессанса был в противопоставлении «темному Средневековью» и обращении к античной гуманистической традиции в философии, искусстве, культуре. Эта традиция в определенной степени сохранилась в Новое время. Для американцев, например, такие «древнеримские» понятия как «конгресс», «сенат», «Капитолийский холм», являются символами мифа о демократии и правовом государстве. Библейский миф о «городе на холме» из Нагорной проповеди («Вы – свет мира. Не может укрыться город, стоящий на верху горы», Мф, 5;14) также является «исходным материалом» для построения американского мифа. В частности, избранный пуританами губернатор колонии Массачусетс Джон Уинтроп, в 1630 году, выступая перед общиной, говорил о том, что поселенцы являются избранным народом, поскольку заключили с Господом договор о своем служении, и колония, таким образом, является «городом на холме» [см. 28].

Миф об «избранности» в либеральном дискурсе также является предметом острой критики и насмешек, но здесь также следует применить селективный подход. В определенных обстоятельствах этот миф может привести к катастрофическим последствиям. Если вновь вернуться к мифам о «славном римском прошлом», то уместно вновь вспомнить слова Карла Юнга из упомянутой работы: «Если бы тридцать лет назад кто-нибудь осмелился предсказать, что наше психологическое развитие направлено к возрождению средневековых преследований евреев, что Европа вновь содрогнется перед римскими фасциями и поступью легионов, что люди вновь будут отдавать честь по римскому обычаю, как два тысячелетия тому назад, и что архаическая свастика вместо христианского креста будет увлекать вперед миллионы воинов, готовых на смерть, – такой человек был бы освистан как несостоявшийся мистик», – уже после мировой катастрофы писал психолог [29]. Здесь упоминаются элементы мифа о Древнем Риме, переосмысленные нацистами в духе избранности арийской расы⁸. Но, с другой стороны, либеральная ирония по отношению к «избранности» вообще может привести к нивелировке национальной идентичности. Возникает

⁸ На этом примере, кстати, мы можем убедиться, как один и тот же «первоисточник» может служить основой для совершенно различных мифов.

вопрос, должна ли нация (независимо от ее численности) ощущать, осознавать свою миссию в мировой политике, экономике и культуре *suigeneris*? Представляется, что в случае Армении это необходимо.

Для Третьей республики в первые годы ее становления также характерно обращение к «позавчерашнему» дню. Мы называем наших министров «нахарарами», таким образом, вероятно, намекая на феодальные династии, скажем, Сюника или Васпуракана; между тем как латинское слово “minister” означает «слуга». В этом видится еще одно явное свидетельство отличия нашей политической культуры от западной в понимании функций власти.

Третья республика «перекинула мост» к Первой, возродив ее государственные символы – флаг, герб и гимн. Это как раз тот случай, когда «миф о золотом веке» мог бы служить преемственности в отношении независимой государственности. Однако чисто конъюнктурные соображения – взаимоотношения правящего в 1990-е годы АОД с «Дашнакцутюн», правящей партией в 1918–20-е гг. – помешали созданию полноценного политического мифа о первой в XX веке попытке создания независимого государства. Интересно, что политическая власть Советской Армении также была (но по другим причинам) заинтересована в дискредитации Первой республики, и в определенный период мифологические представления по меньшей мере двух поколений были сформированы под влиянием талантливого фильма «Парни музкоманды» (1960), в котором независимое государство было представлено в карикатурном свете.

Второй архетип, служащий основой для политических мифов, конечно же, связан с первым. Неудовлетворенность нынешним положением дел порождает как благостные воспоминания, так и оптимистические ожидания. Последние также связаны с архетипами коллективного бессознательного, и это можно подтвердить наличием так называемых «эсхатологических мифов» не только в христианстве, но и в иудаизме, буддизме, индуизме, а также во многих других религиях и верованиях. Согласно этим представлениям, если мир имеет начало, то очевидно, что он будет иметь и конец – потоп, катастрофу. Но с точки зрения политического мифа важно, что в эсхатологии этот конец зачастую не означает прекращения существования всего сущего, а лишь переход к некоему светлому, радостному, «райскому» существованию.

Чисто политическим вариантом данного вида эсхатологии являются коммунистические и либеральные мифы, распространенные в XX веке. Например, «буржуазной общественной формацией завершается предыстория человеческого общества» [30], после чего, по Марксу, начнется подлинная история, когда человек сможет в полной мере реализовать свои творческие возможности. В самом деле, соблазнительно считать, что человечество «прогрессирует» (в данном случае от одной общественно-политической формации к другой), движется к какой-то светлой точке, начиная с которой исчезнут боль и страдание, насилие и эксплуатация.

Но в прошлом веке подобную линейную картину развития истории выстраивали не только коммунисты. «Мы не можем обсуждать дальние перспективы либеральной демократии – ее привлекательность для тех, кто ее не испытал, и ее неослабную мощь для тех, кто давно привык жить по ее правилам, – сосредоточившись только на “эмпирических” свидетельствах, предоставленных нам современным миром. Мы должны прямо и явно открыть природу внеисторических стандартов, по которым мы судим хорошие и плохие стороны любого режима или социальной системы», – пишет Френсис Фукуяма в своей нашумевшей книге [31]. Ясно, что провокационное название («Конец истории и последний человек») не подразумевает, что в 1992 году, когда писалась эта книга, история остановилась. Просто автору на тот момент казалось, что с распадом коммунистической системы ни одно государство не сможет не считаться с принципами либеральной демократии, и все граждане всех государств должны в идеале стремиться именно к этим принципам.

Дальнейшее историческое развитие показало, что эти принципы действуют в весьма ограниченном числе государств. В данном контексте важна претензия на универсализм: если Страшный суд, то – для всего человечества, если коммунизм – то с помощью мировой революции, если либеральная демократия, то – для всех государств. Отметим, что еще в XX веке западные политологи предлагали отказаться от подобного универсализма. По мнению Семуэля Хантингтона, США стремились к плюрализму внутри страны и к универсализму – в остальном мире, между тем следовало действовать прямо противоположным образом [см. 32].

Коммунистический и либеральный мифы в XX веке существовали параллельно и, в какой-то степени, «вопреки друг другу». При всех различиях в образе действия двух сторон наблюдалась некая синхронность – в частности, в отношении стремления к мировому господству и нещадной эксплуатации природы. Когда первый миф провалился, необходимость во втором также сама собой отпала. Но проблема в том, что они провалились несинхронно. В начале 1990-х гг. в мире и в нашей стране существовала иллюзия, что либеральный миф сохранил свою дееспособность и стоит нам установить демократию и ввести рыночные отношения, как через некоторое время Армения «войдет в семью развитых стран». Этого не произошло по многим причинам, и одна из них коренится в нашей политической культуре.

Представляется, что время внесет и уже вносит, как минимум, определенные корректировки в этот миф. С. Хантингтон в упомянутой работе пишет о «разорванных странах». Речь идет о том, что реформы, навязанные сверху (скажем, в России в эпоху Петра Первого), по сути, затрагивают лишь тонкий слой элиты, в то время как остальное население остается к ним безучастным и, более того, – часто в этом случае наступает отторжение. «Разорванная страна... имеет у себя одну доминирующую культуру, которая соотносит ее с одной цивилизацией, но ее лидеры стремятся к другой цивилизации» [33]. Без учета преобладающей культуры нет никакой возможности осуществить какой-либо модернизационный проект.

Приверженность к рыночной экономике, несомненно, является частью культуры, преобладающей в Армении. Еще в 60–70-е гг. прошлого столетия, когда частное предпринимательство в Советской Армении было официально запрещено, наиболее предприимчивые жители нашей страны занимались частной торговлей⁹ и мелким производством¹⁰. В годы независимости многие из подобных людей добились успеха в бизнесе. Но необходимо уточнить, какими представляются рыночные отношения в рамках данной культуры. Можем ли мы утверждать, что в нашем обществе сложилась потребность в независимых судах, в эффективной бюрократии, в конечном счете – в законности и демократии, так, как это трактуется в либеральном мифе.

Очевидно, что одной из важнейших составляющих либеральную культуру является отношение к официально сформулированным, «писанным» законам. В этом смысле интересно обратиться к опросу общественного мнения, проведенному социологической службой «Геллап интернейшнл» накануне конституционного референдума, который прошел 6-го декабря 2015 года. Согласно этому опросу, проведенному в сентябре того же года, на вопрос «известно ли вам, какова форма правления в республике», отрицательно ответили 30.2% респондентов. 28.1% не были знакомы с действующей конституцией, 37% ответили, что скорее не знакомы. При этом 80.6% не были знакомы также с проектом конституционных реформ [34].

Эти данные, вероятно, могут свидетельствовать о недоверии к институциональному регулированию, без которого трудно себе представить конструирование либеральной культуры. Подобные предпочтения, с другой стороны, дают основание некоторым исследователям прийти к выводу, что для нашего общества гораздо важнее личная власть, а не функционирование институтов. «Сильная власть, как и любая власть, в армянском менталитете персонифицирована, – пишет социолог Г. Погосян, – По этой причине сильная власть воспринимается как власть сильной личности, президента, короля, а не как власть безликого парламента» [35].

В подтверждение этого вывода можно привести данные упомянутого опроса, где рейтинг парламента (18.6%) ниже, чем рейтинг президента (25.6%) и правительства (20.9%), а также данные опроса Международного республиканского института (IRI), проведенного в декабре 2021 года. Здесь также рейтинг парламента (заметим, при парламентской форме правления) самый низкий: его работой недовольны 67% опрошенных, крайне недовольны 50% [36].

Тем не менее, если в представления о «светлом будущем» каким-то образом входит само существование армянского государства, то оно не может не основываться на определенных проявлениях законности и справедливости. Вопрос лишь

⁹ Официально их называли «спекулянтами».

¹⁰ Так называемые «цеховики».

в том, что в США, в Германии, в Иране, в Китае эти проявления различны, и сегодня (в отличие от 1990-х) вряд ли найдется серьезный специалист, который станет подходить к этим проявлениям с предвзятыми, оценочными мерками. Вопрос в том, на чем основаны эти проявления. В Китае, например, такой основой является конфуцианская философия, в Иране – определенные направления шиизма, в Израиле – Толмуд, в Германии – христианский консерватизм, связанный с неотомизмом, в Соединенных штатах – то, что Макс Вебер называл «протестантской этикой» (вспомним уже упомянутый миф о «городе на холме») и т.д. На чем должны строиться представления об армянском государстве, пока не вполне ясно. Очевидно только то, что необходимо изучать все вышеперечисленное, но, прежде всего, – особенности нашей истории и культуры.

На данном этапе можно с большей определенностью ответить на другой вопрос, который чисто внешне похож на проблему «курицы» и «яйца»: если есть желание двигаться вперед, то с чего следует начинать – с экономики или же с политики, под которой подразумеваются формальные факторы (институты, законодательство и т.п.)? В лекциях профессора Аузанаэто противоречие снимается социокультурным фактором. «Есть некий упущенный фактор (это – вывод эконометрических исследований), который, скорее всего, как полагали Д. Норт, Дж. Уоллис и Б. Вайнгаст, состоит в сочетании формальных практик, неформальных практик и ценностных установок» [37]. Мифы, несомненно, являются частью этих неформальных практик.

Выводы:

- миф в научном понимании является неотъемлемой частью политической реальности и необходимой формой ее конструирования;
- с точки зрения политической культуры к числу наиболее значимых можно причислить миф о «славном прошлом» («золотом веке») и миф о «светлом будущем»;
- для политической культуры независимой Армении миф о «золотом веке» воплощен в представлениях о славных страницах армянской истории и культуры; эти воспоминания, как правило, сопровождаются болью об утраченном;
- национально-освободительная борьба за освобождение Карабаха была одним из проявлений этого мифа;
- отдельным «ответвлением» мифа о «золотом веке» в армянской политической культуре является восприятие советского периода
- с точки зрения политической культуры среди мифов о «светлом будущем» наиболее важное значение имели коммунистический, либеральный и националистический мифы;
- с 1988-го по 1991гг. политическая практика в определенной мере способствовала дискредитации коммунистического мифа;

- экономическая ситуация 1990-х гг., а также специфические представления о законности изменили отношение к либеральному мифу;
- события, предшествующие Второй Карабахской войне, а также ее итоги, способствуют трансформации национальных мифов;
- на повестке дня осмысление этих процессов и конструирование новых элементов политической культуры Армении.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Jürgen R. Winkler*. Political Culture // <https://www.britannica.com/topic/political-culture>
2. *Berezin M., Sandusky E.* Political Culture // <https://www.oxfordbibliographies.com/view/document/obo-9780199756384/obo-9780199756384-0201.xml>
3. American Political Culture // <https://www.ushistory.org/gov/4a.asp>
4. Понятие политической культуры // <http://kulturoznanie.ru/politology/ponyatie-politicheskoy-kultury/>
5. *Almond G. and Verba S.* The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations. Princeton University Press, 1963.
6. *Jay G. Blumer, Kavanagh D.* The Third Age of Political Communication: Influences and Features // <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/105846099198596>
7. *Аузан А.А.* Социокультурная экономика: как культура влияет на экономику, а экономика – на культуру: курс лекций, М.: Экономический факультет МГУ, 2021. С.13.
8. Политология. М.: Гардарики, 2005. СС. 366–369.
9. *Лосев А.Ф.* Диалектика мифа. М.:Мысль, 2001. С.36.
10. *Jeremy F.G. Moulton*. Political Myths and How to Study Them: <https://crossroads.ideasonu-rope.eu/2016/05/18/article-6/>
11. *Della Sala V.* Political Myth, Mythology and the European Union https://www.researchgate.net/publication/46538381_Political_Myth_Mythology_and_the_European_Union. P.2.
12. *Саркисян О.Л.* Армянская идентичность: проблема синтеза моделей «культурно-исторической» и «государственной» наций // Проблема национальной идентичности в контексте современной глобализации. Материалы международной научной конференции. Ер.: Изд-во РАУ, 2017. С. 144.
13. *Della Sala V.* Цит. соч. С. 8.
14. *Юнг К.* Концепция коллективного бессознательного // К.Г.Юнг, фон М.-Л. Франц, Дж.Л. Хендерсон и др. Человек и его символы / Под общ. Ред. С.Н. Сидоренко. М: Серебряные нити, 1997. С. 337.
15. Онлайн энциклопедия «Мифы народов мира». Архетипы // <https://www.peoplesmyths.com/a/arhetipyi.html>
16. *Элиаде М.* Аспекты мифа. М., 1995, С. 12.
17. *Мирумян К.* История политической науки. Ч.2. Ер.: Изд-во РАУ, 2004. С. 28.
18. Там же. С. 30.
19. *Барт Р.* Избранные работы: Семиотика. Поэтика. М.: «Прогресс», «Универс», 1994. С. 80.
20. *Խորենացի Մ.* Հայոց պատմություն. – Եր. «Էդիթպրինտ», 2014. Էջ 290:
21. *Մտեփանյան Ս.* Ինքնութիան ազգային հավուսը (նախնական և նախառդոյուններ) // Ինքնութիան հարցեր. Եր., 2002. Էջ 15:
22. Декларация о независимости Армении // <https://www.gov.am/ru/independence/>
23. *Пасманик Д.* Психология Теодора Герцеля // <https://ru.wikisource.org/wiki/%D>

24. *Полтерович Б.* Проектирование реформ: как искать промежуточные институты // Montenegrin Journal of Economics, Vol. 8, No 2, Special Issue. С. 26.
25. *Токвиль А.* Старый порядок и революция. М.: 1896. С. 230.
26. *Енгоян А.П.* Идеологические основы социально-политических трансформаций в постсоветской Армении. Ер.: Изд-во РАУ, 2011. СС. 197–198.
27. Armenia Demographics Profile // https://www.indexmundi.com/armenia/demographics_profile.html
28. Winthrop John. Dreams of a City on a Hill, 1630 // <https://www.americanyawp.com/reader/colliding-cultures/john-winthrop-dreams-of-a-city-on-a-hill-1630>
29. *Юнг К.* Цит соч. С.146.
30. *Маркс К. и Энгельс Ф.* Соч., 2 изд. Т. 46. М.: «Госполитиздат», 1968. С. 8.
31. *Фукуяма Ф.* Конец истории и последний человек, М.: АСТ, 2004. С. 223.
32. *Хантингтон С.* Столкновение цивилизаций. М.: АСТ, 2003. Рассматриваемой проблеме посвящена глава 3-я 1-й части – Универсальная цивилизация? Модернизация и вестернизация.
33. Там же. С. 209.
34. Սահմանադրական բարեփոխումների վերաբերյալ հասարակության կարծիքի ուսումնասիրություն // [file:///C:/Users/A/Desktop/Detailed_Sahmanadrakan-1st-wave_2015%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/A/Desktop/Detailed_Sahmanadrakan-1st-wave_2015%20(1).pdf)
35. *Պողոսյան Գ.* Արդի հայ հասարակություն, Եր. «Լուսարաց», 2006. էջ 293:
36. Հայաստանում առաջին հերթին մտահոգված են տարածքային և սահմանային խնդիրներով. IRI հարցում // <https://www.amerikayidzayn.com/a/6424492.html>
37. *Аузан А.А.* Цит. соч. С.130.

MYTH AS ONE OF THE COMPONENTS OF CONSTRUCTION OF POLITICAL CULTURE

A. Abrahamyan

ABSTRACT

This article deals with the problems of the influence of myths on political culture. The evaluative neutrality of these two phenomena as well as the possibility of their construction and development is being emphasized in the article. The two most common myths in world culture, the “golden age” and “the bright future”, are described separately, as well as the refraction of these myths in the modern political culture in Armenia.

Keywords: myth, political culture, history, liberalism, communism.

DOI 10.48200/1829-0450_2021_3_21
 УДК 620.9 327.8+339.984

Поступила: 20.10.2021г.
 Сдана на рецензию: 22.10.2021г.
 Подписана к печати: 28.11.2021г.

ՄԵՎ ԾՈՎԸ ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ԷՆԵՐԳԵՏԻԿ ՌԱԶՄԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ.ՆՈՐ ԱՇԽԱՐՀԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՄԱՐՏԱՀՐԱՎԵՐՆԵՐ

Մ.Հ Ավանեսյան

*Հայ-Ռուսական Համալսարան
 mikayelava@tutanota.com*

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Տվյալ հոդվածում արծարծվում են Սև ծովի էներգետիկ և լոգիստիկ պոտենցիալներին վերաբերվող այն հարցերը, որոնք անցնում են Թուրքիայի աշխարհատնտեսական հետաքրքրությունների պրիզմայի միջով: Վերջինս արդեն մի քանի տարի է իր սեփական ծովային տիրույթներում, տնտեսական հետաքրքրություններից ելնելով, առաջ է տանում նոր նավթագազային ռեսուրսների հայտնաբերման պետական ռազմավարական նախաձեռնությունը: Բացի դրանից, հոդվածը ի հայտ է բերում Մերձսևծովյանում շատ և շատ համակարգերի զարգացման ընդհանուր տենդենցները, առաջին հերթին մնացած այլ հետաքրքրված երկրների լոգիստիկայի և կոոպերացիայի առնչությամբ: Շոշափվում է նաև ոչ ռեզիոնալ ուժերի թեման, Սև ծովի նմանատիպ նախագծերում նրանց ընդգրկվածությունը: Առաջ են բերվում ընդհանուր պրոբլեմները, ինչպես նաև խաբային թեզը՝ որպես Թուրքիայի Հանրապետության աշխարհատնտեսական կարևորագույն հիմնավորում: Հոդվածի շրջանակներում ներկայացվում են տարբեր քաղաքական հանգամանքներ, որոնք Թուրքիայի էներգետիկ քաղաքականության և անվտանգության ձևավորման համար էական դեր են խաղում:

Հիմնաբառեր՝ էներգետիկ անվտանգություն, Թուրքիա, Սև ծով, աշխարհատնտեսություն:

Տարբեր դարաշրջաններում Սևծովյան ավիամերձ տարածաշրջանը մշտապես ընկալվել է քաղաքական գործընթացների կարևորագույն բաղկացուցիչ մաս: Այժմյան էտապում, չկորցնելով իր կարևորությունը, Սև ծովը շարունակում է մնալ որպես աշխարհաքաղաքական և աշխարհատնտեսական հետաքրքրությունների մաս կազմող սուբյեկտ, ոչ միայն տվյալ տարածաշրջանի համար, այլ նաև Մեծ Մերձավոր Արևելքի երկրների համար: Կողմեր նշելով, մենք ենթադրում ենք ոչ միայն երկրներին կամ որոշակի միավորումներին, այլ նաև մասնակիորեն սեփական կորպորացիաներին, որոնք

հնարավոր է հանդիսանում են պետական շահեր սպասարկող հետագա բենեֆիցիարներ: Մև ծովը, ունենալով բավականին հարուստ էներգետիկ ռեսուրսներ, հետաքրքրող կողմերին տրանսֆորմացնում է նաև լոգիստիկ տեսանկյունից, որը նրան դարձնում է տարածաշրջանում քաղաքական ազդեցության կարևորագույն գործիք: Սույն հողվածում կոդիտարկվեն այնպիսի հարցեր, ինչպիսիք են առկա ենթակառուցվածքային հարցերը և դրա հետ կապված խնդիրները, խաբային հեռանկարները և այդ ենթատեքստում քաղաքական և աշխարհատնտեսական հարցերը: Այդ երկրներից է նաև Թուրքիան, որը ունի բավականին ջրային ավանդեր (մոտ 1600 կմ³) տարածք: Առավել ևս, այն թույլ է տալիս Արևելյան Եվրոպայի երկրների հետ վարել իր շահերին համապատասխան քաղաքականություն, այդ թվում՝ Ուկրաինայի և Ռումինիայի հետ, որոնք Թուրքիայի հետ չունեն ցամաքային սահմաններ: Բացի այդ, անհրաժեշտ է բարձրաձայնել մեկ առանցքային հարց, ինչն է Թուրքիայի առաջնային նպատակը Սևծովյան էներգետիկ հանգույցում: Իհարկե, Մև ծովը մինչև վերջին ժամանակաշրջանները արտաքին քաղաքականության օրակարգում խաղացել է ավելի շատ լոգիստիկ քան էներգետիկ դերակատարում: Այնուամենայնիվ, կարելի է նշել, որ դեռևս 2000-ական թվականների սկզբներին, թուրքական էներգետիկ ընկերությունները նավթագազային աղբյուրների հայտնաբերման նպատակով հետազոտել են մի շարք երկրաբանահետախուզական ծրագրեր: Սակայն այդ ծրագրերը սկզբունքորեն չեն հասել գործնական հարթության սահմաններին:

Հողվածում օգտագործվելու են Թուրքիայի կառավարության պաշտոնական նյութերից ձեռք բերված տեղեկություններ, վերլուծվելու են առկա հետազոտական նյութեր, որի արդյունքում զուգահեռ կկատարվի համեմատական աշխատանք իրողությունների և ծրագրերի միջև:

Առաջ քաշելով կիրառական հարցերը, հարկավոր է նշել որ, Մև ծովի էներգետիկ հարցերում Թուրքիան նախընտրում է այլ պետությունների հետ համատեղ հետազոտումների սկզբունքը, սակայն միաժամանակ գլխավոր առաջնայնությունը ընդգծելով Ռուսաստանի հետ: Օրինակի համար, ռուսական «Գազպրոմ» ընկերության հետ համատեղ «Երկնագույն Հոսք» նախագծի ավարտական աշխատանքները (2005 թվականին այն շահագործվեց, իսկ համաձայնագիրը կնքվել էր 1997թ., հիմք հանդիսացան Մև ծովում ռուս-թուրքական համատեղ էներգետիկ նախագծերի համար, իսկ 2017 թվականին խողովակաշարի ծավալների ընդլայնման ճանապարհով, որի արդյունքում համապատասխան մատակարարումները կրկնապատկվեցին, այն վերատրանսֆորմացվեց «Թուրքական Հոսք»-ի [1]: Այնուամենայնիվ, այստեղ Թուրքիան դարձավ ոչ թե նավթարդյունահանող պետություն, այլ ձեռք բերեց տրանզիտ խաբի կարգավիճակ: Էներգետիկ քաղաքականության ձևավորման համար հնարավոր է գերագույն դեր է խաղում այս սկզբունքը, սակայն դրա հետ

մեկտեղ զուգահեռ, «Արդարություն և զարգացում» իշխող կուսակցությունը սեփական ծովային տարածության գոտիում նոր հանքադրյուրների որոնման որևէ նախաձեռնություն ձեռքից բաց չի թողել [2]: Դա գլխավորապես արտահայտվում է թուրքական իշանությունների ձգտումներով՝ երկարաժամկետ ռազմավարության ստեղծելու մեջ, որը հետագայում կլուծի մի շարք ֆինանսական ասպեկտեր, այդ թվում օտար արտարժույթով (հիմնականում էներգետիկ ծրագրերում) վճարելու հեռանկարից [3]: Աշխարհատնտեսության կողմից, խաբի տարբերակը համապատասխանում է Թուրքիայի ակտուալ արտաքին քաղաքականության նորմատիվներին, բացի այդ լուծում է մի շարք ներքին խնդրահարույց հարցեր (օրինակ՝ կայուն ներքին էներգետիկական անվտանգություն): Անհրաժեշտ է ընդգծել, որ ստորջրյա կառույցների անցկացման համար չկան այնքան խնդիրներ, որքան որ ցամաքային տարածքի նմանատիպ աշխատանքների համար, առավել ևս, առկա են ծախսերի որոշակի հնարավոր կրճատումներ: Կարելի է հիմնավորել, որ ռուսական տարբերակը ավելի շատ թույլ է տալիս գազ ներկրել երկիր (մոտ 14-ից մինչև 16 մլրդ. խ/մ), քան կասպիականը՝ (10 մլրդ. խ/մ) [4]: Բացի դրանից, կարևոր է նշել ծրագրի կայացման արժեքը – ՌԴ տարբերակը («Թուրքական հոսքը») մոտավորապես 6 մլրդ. ԱՄՆ դոլար, իսկ մյուսները (TAP, TANAP և այլն) – 40 մլրդ \$ (ամբողջական կայացման դեպքում) [5][6]:

Դեռևս 2000–2015 թթ. ընկած ժամանակահատվածում, առանցքային դերակատարում ունեցավ Ռուսաստանի հետ կոոպերացիան, քանի որ չիրականացան որոշակի շոշափելի նախագծեր (օրինակի համար «Նաբուկո»-ն), իսկ «Երկնագույն Հոսք»-ն ըստ էության դարձավ ձեռնտու այն այլընտրանքը, ոչ միայն հետագայում դեպի Եվրոպա գազի վերաբաշխման հարցերում, այլ նաև դրանով հնարավորություն տրվեց կրճատել Թուրքիայի նավթագազային հանքադրյուրների ներքին պահանջարկը: Բնականաբար, հետագայում «Նաբուկո» նախագծին հակընդեմ երևան եկան այլ այլընտրանքներ («Տրանսադրիատիկ Հոսք»-ը), որով սևծովյան տիրույթում նշված նախագծի կարևորությունը թուլացավ և առաջին պլան մղվեց հենց «Թուրքական Հոսք»-ը: Հաշվի առնելով այն, որ ԵՄ-ի բարձր քաղաքական ճնշման ներքո, Բուլղարիան հրաժարվեց «Հարավային Հոսք»-ից, կարելի է առանձնացնել մեկ փաստ: Դեպի Եվրոպական երկներ Բուլղարիան հանդիսանում էր խոշորագույն ռեցեպիենտ բոլոր անհրաժեշտ ենթակառուցվածքների հետագա տարանցման համար, ինչը հանգեցրեց նրան, որ առաջին անգամ ԵՄ-ն, որպես քաղաքական մեկ միավոր պահանջեց հրաժարվել այդ ծրագրից, հաշվի չառնելով այդ երկրի բնական գազի պահանջները [7]:

Վերադառնալով երկրաբանահետախուզական նախագծերին, տեսնում ենք որ, սկսած 2018 թվականից Սև ծովում հորատանցքների հայտնաբերման ուղղությամբ տեղական (թուրքական) ընկերությունների կողմից կատարվել

են տարբեր ծավալների աշխատանքներ: Առաջին հերթին, թուրքական ղեկավարությունը նավթամթերքների ստացման նպատակով փորձում է այլընտրանքային հանքաաղբյուրներ գտնել: Մակայն առաջանում է այդ ոլորտի ներքին դիվերսիֆիկացիայի հարց: Միջերկրյա ծովային տարածությունում բախվելով լրջագույն պրոբլեմների հետ (EastMed), բացի բացահայտ իրավական խնդիրներից, որոնք կապված են Միջերկրական ծովի Ազատ Տնտեսական Գոտու հետ, Կիպրոսի հիմնախնդիրների հետ, առկա են նաև այլ բաղադրիչներ, որոնք կարելի է առանձնացնել ԵՄ և մասնավոր խոշորագույն ընկերությունների – «TOTAL», «Eni S.p.A» միջև, որպես ֆինանսական հետաքրքրություն ներկայացնող տարածք, Սև ծովի նախագծերը կրկին դարձել են ակտուալ և այնուհետև ընդգրկվել են թուրքական ղեկավարության օրակարգում, նոր տնտեսական հարաբերությունների ձևավորման որակավորմամբ: Նախագահ Էրդողանը, 2020 թվականի հոկտեմբերին լուսաբանեց Սև ծովում հորատանցման աշխատանքների ընթացքը, դրանով ցույց տալով, որ նոր հորատանցքերը չեն գտնվում չեզոք գոտիների սահմաններում, այլ ավելին, շահագրգիռ կողմերին կոչ արեց մինչև 2053 թվականը իրականացնել իրենց ռազմավարական հետաքրքրությունները, այն ընդգրկելով Օսմանյան կայսրության կազմավորման 600-ամյակի կապակցությամբ Թուրքիայի զարգացմանն ուղղված նոր ծրագրերի համատեքստում: Ինչպես ցույց են տվել հաշվարկները, հայտնաբերված ընդերքի պահուստները կազմում են 320 (իսկ լիարժեք իրացման դեպքում 450)իւ/մ բնական գազ [8]: Հատկանշական է այն փաստը, որ մինչև 2023թ. Թուրքիան իր առջև դրել է խնդիր՝ զարգացնել այլընտրանքային աղբյուրները, ցանկանալով կրճատել նաֆթագազային էներգիայի ներմուծումը, այսպես լուծելով մի շարք տնտեսական հարցեր (օրինակ՝ նաֆթագազային էներգակիրների ներմուծումը կազմում է առևտրային դեֆեցիտի կեսը [9]):

Նշված հայտարարությունները լոգիստիկ հնարավորությունների տեսանկյունից ուսումնասիրելով, մենք նկատում ենք հետևյալ փաստարկները՝ «TUNA-1» հորատանցքը («Danube-1», «Սակարյա» հանքավայր) աշխարհագրորեն գտնվում է Ջոնգուլդակ նավահանգստից 155 կմ հեռավորության վրա, որը գտնվում է Թուրքիայի հյուսիս-արևմուտքում: Յուրահատուկ այն փաստն է, որ հետագա հորատումների արդյունքում նաև այլ, զգալիորեն փոքր ծավալների՝ մոտավորապես 80–85 իւ/մ, հորատանցքներ են հայտնաբերվել («Amasra-1») [10]:

Մի քանի ճշգրտված և համեմատական հետազոտությունների արդյունքում այնուամենայնիվ, մենք պետք է ընդգծենք, որ տվյալ ծրագրերը կրում են ավելի շատ քաղաքական, քան տնտեսական բաղադրիչ: Թուրքիայում տարեկան կտրվածքով գազի սպառման ծավալների վիճակագրական տվյալների վերլուծության արդյունքում պարզվում է, որ տվյալ հորատանցքը լրջագույն

Ֆինանսական ոչ մի առավելություններ չունի: Ինչպես նշում է էներգետիկ շուկայի Կարգավորման Վարչությունը, 2021թ. գազային ռեսուրսների սպառման մակարդակը կավելանա մինչև 50,9 մլրդ. խ/մ, որը իհարկե ներքին պահանջարկի իրացման համար բավարար չէ: [11] Ավելին, եթե դիտարկենք անցած մի քանի տարվա Թուրքիայի բնական գազի ներքին սպառման դինամիկան (2017-ից ի վեր), ապա այն տատանվում է 40–52 մլրդ. խ/մ [12]:

Հատկանշական է, որ Թուրքիան հորատանցման ամբողջ ձևաչափի ընթացքում ազգային *Turkiye Petrolleri* ընկերության հետ համատեղ է իրականացրել այն, որը վկայում է արտասահմանյան ներդրողների ոչ ցանկալի ներկայությունը (եթե բացառենք ռուսական կազմակերպությունների ներկայացուցիչներին) հանքաաղբյուրների հետազոտման գործընթացում: Տվյալ փաստը կարող է մի քանի նկատառումներ վկայակոչել գլխավորապես և բնականաբար բուն ծրագրի ֆինանսական անպիտանելիությունը: Այս հարցը ամեն դեպքում միարժեքորեն կարելի է մեկնաբանել քաղաքական հոռետորաբանության տեսանկյունից [13]: «Սակարյա» հանքաաղբյուրը էներգետիկ հսկաների չափանիշներով ավելի շատ դասվում է մանր ռեսուրսների շարքին, և ավելին, անգամ չի կարող դառնալ Թուրքիայի էներգետիկ միջնաբերդը: Հետևաբար, դա մատնանշելով, Թուրքական Հանրապետությունը այնուամենայնիվ Սև ծովը ընկալում է որպես էներգետիկ անվտանգության գլխավոր սեփական աղբյուր:

Թուրքիայի էներգետիկ անվտանգության տեսանկյունից նայելով, որպես մեկ այլ քաղաքական հետաքրքրությունների հատկանշական փաստ է հանդիսանում նաև Սև ծովի ավիամերձ տարածքներում տրանսպորտային և վերամշակող ենթակառուցվածքների կառուցումը: Ունենալով հյուսիս-արևելքում (Տրաբզոնի նավահանգիստ) բավականին մեծ նավահանգիստ, սկսած 2000-ական թվականներից կատարվել են հնացած բազայի լուրջ վերակառուցողական և թարմացման աշխատանքներ, որոնք ունեցել են առավելապես եվրոպական ավիամերձ կողմնորոշում: Ստամբուլի մոտակայքում գտնվող 2 խոշոր նավահանգիստները՝ Ֆիլոս և Էրդեմիր (Զոգուլդակի տարածաշրջան), անցել են կապիտալ վերանորոգում և մոդերնիզացվել են ոչ միայն ծովային պահանջներից բխելով: Թուրքական կառավարությունը ներքին ենթակառուցվածքների անկատարելիության հետևանքները կոմպենսացնելու համար 2016թ. Ֆիլոս նավահանգստում ընթացք տվեց (շինարարությունը ավարտվեց 2021 թվականի գարնանը) նավթագազային պահեստարանի կառուցմանը, որը կողմնորոշված է դեպի սևծովյան տարածաշրջանից բնական գազի վերամշակման և պահեստավորման մոբիլ տարբերակը: Գազի արդյունահանման մոտավոր ծավալը կազմում է 135 մլրդ. խ/մ կարգի, որով մի կարևոր առանձնահատկություն է ի հայտ գալիս [14]: Գլխավոր առանձնահատկությունը բնական գազի պաշարների պահեստավորման հետ կապված հատուկ

ենթակառուցվածքների անբավարար լինելու փաստացի հանգամանքն է: Տվյալ պահին նախագիծը գտնվում է պիլոտային փուլում, որի կայացման ապագան կախված է այլ ներդրողներից: Բարդության ամբողջական տեսանկյունից ելնելով, երևում է, որ Ֆիլոս նավահանգստի մոդեռնիզացման նախագծի հիմքում հիմնականում ներառված են արտասահմանյան նավթագազային ընկերությունների շահերը, որոնք կցանկանային ունենալ խաբ և վերամշակման կենտրոն՝ դեպի Եվրոպական Միություն ելքով: Պոտենցիալ դոնորներ հնարավոր է և կարող են դառնալ ռուսական կամ ասիական ընկերությունները, սակայն այլ էներգետիկ նախագծերի հետ կապված ուժեղ մրցակցության պայմաններում, նավահանգստի ճակատագիրը ունի նաև ֆինանսական կամ քաղաքական բարդ առաջխաղացման ուղիներ: Բացի այդ, թուրքական պաշտոնական դեմքերի պնդումները 25 մլն.. տոննա բեռնատար կոնտեյներների հնարավոր իրացման մասին, որոշակիացնում է վերը շարադրված միտքը, այն է արտասահմանյան ներդրումների փնտրտուքը, միաժամանակ շեշտելով, որ նավահանգիստը կարող է առանցքային դեր խաղալ (այն դեպքում, երբ ներդրումային քաղաքանությունը համապատասխանի առկա պահանջներին) լոգիստիկ նախագծերում: Դրա հետ զուգահեռ մեկտեղ, ի հայտ են գալիս Սև ծովի հետ կապված միջազգային մի քանի նորմերի մեկնաբանության կարևորությունը: Առաջին հերթին, անհրաժեշտ է որոշել, որ ներկա պահին Մերձսևծովյան ազատ տնտեսական գոտին իր կարգավիճակով հստակ բաժանում է ծովային սահմանները և տնտեսական ու արդյունաբերական ազատ պոտենցիալ գոտիները: Այսպես, հարավային ափի մեծ մասը (և ամբողջությամբ, Սև ծովի զգալի մասը) թուրքական պատասխանատվության գոտու մեջ է: Համապատասխանաբար, ղեկավարության մոտ երկրաբանահետախուզական աշխատանքների հնարավորությունները ընդարձակվում են, սակայն այստեղ ևս կան որոշակի հատկանիշներ: Տնտեսական գոտու հիմքն է հանդիսանում «Մոնտրեյ»-ի կոնվենցիան, որը Սև ծովի ընդերքի իրացման հարցերում Թուրքիայի մի շարք առաջնահերթությունները որոշակի են դարձնում:* Առաջին հերթին այն առնչվում է արտասահմանյան (առավելապես Արևմտյան՝ ֆրանսսիական «TOTAL»-ը, իսպանական «Repsol»-ը, ավստրիական «OMN», ամերիկյան «ExxonMobil»-ը) նավթագազային ընկերությունների հավակնությունների հետ, որոնք կցանկանային իրացնել ոչ թուրքական գոտում գտնվող հանքավայրերի մի մասը [15]: Որոշակիություն մտցնելով տվյալ փաստի առնչությամբ, նշենք որ բոլոր նավերը (ոչ ռազմական նշանակության) պարտավոր են զննման ենթարկվել թուրքական ստորաբաժանումների կողմից, որը ըստ էության, Թուրքիայի մոնոպոլ դերակատարման մեջ, որը կարող է սկզբունքորեն էական դեր խաղալ: Ի դեպ, դա չի խանգարում արտասահմանյան ընկերություններին (սա վերաբերում է Ուկրաինային, Վրաստանին և

Ռումինիային) նոր հանքաաղբյուրների հայտնաբերման ուղղությամբ համապատասխան աշխատանքներ կատարելուն:

Շարունակելով վերոնշվածը, անհրաժեշտ է նաև հասկանալ Սև ծովյան մնացած երկրների դիրքորոշումը, քանի որ այդ դեպքում բնական պաշարների հետազոտման ոլորտում Թուրքիան ունի պոտենցիալ մրցակիցներ: Եթե գանք ընդհանուր հանրագումարի, ապա գլխավոր բենեֆիցիարներ են համարվում արտասահմանյան ընկերությունները, առավելապես Եվրամիության անդամ երկրներ ներկայացնողները: Ամբողջի մեջ վերցրած, եվրոպական ներկայիս մոտեցումները բացահայտ չեն համադրվում Թուրքիայի էներգետիկ քաղաքականության նպատակներին: Առավել ևս, շարունակվում է սրվել մրցակցային միջավայրը, որը ունի քաղաքական վառ ենթատեքստ [16]:

Չնայած Թուրքիայի հետ քաղաքական մտերմությանը, Ուկրաինան (պետական «Նաֆթոգազ» ընկերությունը) առաջին հերթին ինտեգրվում ռումինական OMV պետական ընկերության հետ, որի ընդհանուր նպատակներից է հաղիսանում նաև «Նեպտուն» հանքավայրի հետազոտումն ու շահագործումը [17]: Արտոնությունները, որոնք տալիս Եվրամիությունը, ելնում են առաջին հերթին այս երկու երկրների ցանկությունից կայուն կրիզիսային հիմքը դնելու համար, որը Թուրքիան դա չի կարող տալ: «Exxon Mobile»-ի ներգրավվածությունը ռումինական «Բատրիյա» հանքավայրի հորատանցման աշխատանքներին, բերել է ավելի քան 200 մլրդ. ի/մ բնական գազի պաշարների հայտնաբերմանը, որը մեր կարծիքով լուրջ հայտ է հանդիսանում շլեյֆի տվյալ հատվածի իրացման հետ կապված [18]: Ինչ վերաբերում է Բուլղարիային, ապա տվյալ երկրի կառավարությունը առաջինն էր որ, Սև ծով հրավիրեց արտասահմանյան ընկերություններին: Այսպես, օրինակ, սկսած 2007 թվականից Բուլղարիայի ափամերձ տարածքների մոտակայքերում հայտնաբերվեցին 2 հանքավայրեր Կալիակրա և Կավարնա հորատանցքերով, որոնց պաշարները գնահատվում են մոտ 200 մլրդ. ի/մ գազ, իսկ 2011թ. հայտնաբերվեց Խան-Սապարուխա հանքավայրը («Նեպտուն» շլեյֆում, որտեղ բուլղարական մասը կազմում է 14,000 քառ.կմ. կարգի), որը տրված է շահագործման իսպանական «Repsol», ավստրիական «OMN» և ֆրանսիական «TOTAL» ընկերություններին: [19] Հիշարժան է այն, որ վերընշված իսպանական «Repsol»-ը Վրաստանում (ևս Սև ծովում) նույնպես կատարել է երկրաբանահետախուզական աշխատանքներ, որտեղ հայտնաբերվել են հանքավայրեր (մոտ 5000 քառ.կմ), իսկ 2021թ. կառավարության հետ մեկտեղ հուշագիր է կնքվել համատեղ ծրագրերի աշխատանքների վերաբերյալ (Block II) [20]:

Ամբողջ էներգետիկ շրջանակի մեջ վերցրած, եթե ակկումուլացնենք սևծովյան ավազանի բոլոր պետությունների ներկա վիճակը, ակնհայտ է դառնում, որ նշված տարածաշրջանում ներկա դրությամբ Թուրքիայի միակ

կայուն կամ հուսալի գործընկերն է Ռուսաստանի Դաշնությունը: Այդ հանգամանքը հաստատվում նրանով, որ 2021թ. ՌԴ ներմուծել է 20,3 մլրդ.լս/մ բնական գազ (Հունվար- Մեպտեմբեր ժամանակահատվածում), այսինքն 153% ավելին, քան 2020թ. (8 մլրդ.լս/մ) [21]: Այս ամենը միավորելով, ստացվում է այնպես, որ նվազում են այլ գազային ծրագրերը (Ադրբեջանից ներկրվող) և վերահաստատում ՌԴ էներգետիկ ներկայությունը Թուրքիայում: Հաշվի առնելով լոգիստիկ հարցերում նրանց ընդհանուր նպատակները, Թուրքիան կփորձի ամեն կերպ պահպանել այդ աղբյուրը ի հակակշիռ Արևմուտքին՝ որպես այլընտրանք: Հիմնվելով էներգետիկայի վառելիքային բաղադրիչի վրա, տեսնում ենք, որ Ռուսաստանը ատոմային էներգետիկայի («Ակկույու»- ի ԱԷԿ) ասպարեզում կամ նմանատիպ որոշակի հարցերում բավականին սերտ կոոպերացիայի մեջ է Թուրքիայի հետ, որը վկայում է նրանց քաղաքական և տնտեսական հեռուն գնացող երկկողմ հարաբերությունների մասին: Տվյալ կարծիքը նորից հաստատվում է վերջին հանդիպման արդյունքներով, որտեղ հայտարարվեց թուրքական տնտեսության տարբեր ոլորտներում ռուսական 6,5 մլրդ. ամն. դոլար կապիտալի ներգրավվածության մասին [22]: Ռուսաստանի տնտեսական անկայուն դրության այսօրվա պայմաններում, վերջինս փորձում է Թուրքիայի տնտեսությունում գրավել որոշակի դիրքանիշ, որը սկզբունքորեն առաջացած պահանջարկով է արդարացված: Դիրքերի տվյալ պահպանումը, ռուսական իշխանությանը թույլ է տալիս ստեղծել լոգիստիկ այլընտրանքային ուղիներ՝ դեպի Հարավային Եվրոպա, և դրան համարժեք՝ Մերձարևելյան տարածաշրջան:

Չնայած որոշակի համաձայնությունների, գոյություն ունեն առանցքային քաղաքական և էներգետիկ վիճելի հարցեր: Ուշադրությունը կենտրոնացնելով էներգետիկականի վրա, կարևոր է ի հայտ բերել գլխավոր սկզբունքը: Դա առաջին հերթին վերաբերվում է ինքնին Ռուսաստանի զսպմանը, այլընտրանքային և մրցակցային ուղիներ ձևավորելով, որի օրինակներից մեկը կարող է դառնալ արդեն նշված «Տրանսադրիատիկական հոսք»-ը, գործող «Հարավային գազատրանսպորտային միջանցքի» հոսքի հնարավոր հետագա լոգիստիկ ավարտով: Այդ ուղղությամբ, «Արդարություն և զարգացում» իշխող կուսակցության դիրքորոշումը բավականին պարզ է: Այն է՝ ապահովել սեփական էներգետիկ անվտանգությունը և խուսանավել լոգիստիկայով արտաքին քաղաքականության մեջ: Առաջին հերթին, Ռուսաստանը նայվում է որպես ամենաիրական դոնորներից մեկը, որը ունակ է լուծել մի շարք առանցքային հարցեր: Այդ ամենով հանդերձ, նավթագազային ներմուծման տոկոսը Ռուսաստանից կազմում է ամբողջությամբ 43 տոկոս՝ 2017թ. դրությամբ: Վերոհիշյալ հանգամանքը էականորեն սահմանափակում է թուրքական կառավարության փորձերը՝ անցնելու այլ ռազմավարությունների [23]:

Անվիճելի հանգամանքը անշուշտ այն է, որ ՌԴ-ն շարունակելու է գազային շուկայում դոմինանտ մնալ՝ Սև ծովի շնորհիվ: Բայց վերջինս շարունակաբար զարգացնում է այլընտրանքային ուղիները դեպի Եվրոպա («Հյուսիսային Հոսք-2»), առավել ևս, նպատակաուղղված է դեպի Միջերկրածովային երկրների շուկան [24]: Չմոռանալով նաև Մեծ և Մերձավոր Արևելքի տարածքներում ռուսական առաջնահերթության շահերի տակ գտնվող երկրներին (դրա վառ օրինակն է Լիբիան, որտեղ ներկայացված է «ԹԱԹՆԵՖՏ» ընկերությունը), ընդարձակում է Թուրքիայի պոտենցիալը խաբի կենտրոն դառնալու ուղղությամբ: Վերջինս համապատասխան ենթակառուցվածքների կազմակերպման սուր կարիք ունի: Անշուշտ, Միբիայի պահուստները (որտեղ Թուրքիան ռազմական օպերացիա է իրականացրել) չեն կարող ապահովել մշտական կայունություն և անվտանգություն: Մի շարք ռիսկեր հաշվարկելու անհրաժեշտություն է առաջանում, որոնք կարող են ծագել օբյեկտիվ խնդիրների հետևանքով: Առաջին խնդիրը դա նավթամթերքների գների անկայունությունն է՝ հենց Թուրքիայի համար, որը առկա է տնտեսական մի շարք խնդիրների պատճառով: Երկրորդ ռիսկը կապված է Թուրքիայի միջազգային դիրքի և ներքին քաղաքական կայունության հետ: Հաշվի առնելով դա, նշենք որ, Թուրքիայում կարևորացվում են այլընտրանքային էներգետիկայի հարցերը, որոնք ուղղորդվում են ԱՄՆ-ի և Եվրամիության կողմից:

Վերադառնալով աշխարհաքաղաքական բաղադրիչին, անհրաժեշտ է սրբագրել «Արդարություն և զարգացում» իշխող կուսակցության ընդհանուր օրինաչափությունները և մոտեցումները, որոնք Սև ծովի էներգետիկ հարցերի տեսանկյունից մաս են կազմում: Առաջնահերթ նպատակներից է համարվում կառուցել հուսալի ուղիներ Սև ծովից դեպի Միջերկրական ծով, առանձնապես ստեղծել հատուկ խաբային գոտի, որը կարող է հետագայում Մեծ Մերձավոր Արևելքում առանցքային քաղաքական լծակ դառնալ [25]: Արժե նաև նշել, որ աշխարհագրական դիրքը այստեղ անփոխարինելի դեր է խաղում, բայց, այնուամենայնիվ հարևան երկրներում էներգետիկ արտասահմանյան նախագծերի հետ կապված նրանք բախվում են մի շարք խնդիրների հետ: Սակայն այստեղ հարց է առաջանում՝ կարող է՞ Թուրքիան Սև ծովում էներգետիկ հեգեմոնիա հաստատել և համապատասխանաբար նոր լոգիստիկ հնարավորություններ բացել (օրինակի համար Միջերկրական ծովում): Նշենք մի կարևոր հանգամանք, որ վերջին 15–20 տարիները ցույց են տվել, որ նա ինքնուրույն այն չի կարող իրագործել: Հաշվի առնելով Ռուսաստանի հետ կոոպերացիան («Գազպրոմ»-ը և նրա նմանատիպ «BOTAS»-ը), առկա են անհրաժեշտ ենթակառուցվածքների պակասի էական թերհաշվարկներ, դրան էլ ավելացրած, կախվածությունը տեխնոլոգիաներից և ներդրումներից: Մակերեսային հարթության վրա կարելի է ստեղծել այսպես կոչված ներքին այլընտրանքներ (այստեղ ենթադրվում է այլ կորպորացիաների ներգրավումը), բայց Սևծովյան

ափեզրը Թուրքիային առաջին հերթին ապահովում է Ռուսաստանից էներգակիրների կայուն մատակարարումը: Ինչ որ տեղ, հավասար մակարդակի վրա, համ ավելացնում, համ էլ կրճատում է Թուրքիայի աշխարհատնտեսական պոտենցիալը, և հատկապես նրան դարձնում է առաջընթաց ապագա ունեցող խաբ: Իսկ մյուս կողմում մենաշնորհվում է մեկ հատ կորպորացիա: Իրանի մեկուսացման պատճառով (թեև 2001 թվականից նավթագազային մթերքներ են ուղարկվում), Թուրքիան հակված է ռուսական տարբերակին միաժամանակ ուժեղացնելով նաև իր սեփական նախագծերը Հարավային Եվրոպայում և Ադրիատիկայում: Ինչպես արդեն նշվել էր, Արևելքի այլ շուկաներ դուրս գալու համար, Ռուսաստանին նույնպես այս տարբերակը ձեռնտու է, որը էներգետիկ նախագծերում Թուրքիային դարձնում է կարևոր հանգույց: Աշխարհաքաղաքականորեն, Սև ծովը հետաքրքրություն ունեցող մի շարք կողմերի համար հանդիսանում է ելք դեպի Միջերկրական ծով, ինչով որ այսօր ղեկավարվում է Թուրքիան: Խորը գնացող մտքերի տեսանկյունից, տվյալ հանգամանքները Թուրքիայի համար բացում են նոր առաջընթացներ դուրս գալու դեպի եվրոպական հարթություններ, որը քաղաքական տեսանկյունից ավելացնում է իր ազդեցությունը հարևան երկրների վրա: Հաշվի առնելով անխափան մատակարարումների Եվրամիության սուր պահանջարկը, Թուրքիան հետագայում հնարավոր է կենտրոնանա նաև այս ուղղությամբ՝ աշխարհատնտեսական էական ռազմավարություններով և մշակումներով [26]: Ընդգծելով Սև ծովի կարևորությունը, բավականին հաշվարկված տեսքով երևում են «Արդարություն և զարգացում»-ի աշխուժացումները աշխարհատնտեսական առաջընթացների բազմավեկտոր կառուցման գործում: Դրան ավելացնելով նաև Թուրքիայի սուր էներգապահանջարկը, այն ընթացիկ կառավարությանը ստիպում են նշված նպատակները համատեղել:

Ամփոփման տեսքով, մենք պետք է ընդգծենք այն հանգամանքը, որ այսօրվա դրությամբ Թուրքիան փորձում է ուժեղացնել էներգետիկ սեկտորի վոլոտիլացումը Սև ծովի և Միջերկրական ծովի նախագծերի կարգավորման ուղիով: Այս բոլորը կապված է տնտեսական ռեսուրսների դիվերսիֆիկացիայի անհրաժեշտության հետ, այդպիսով կրճատելով անկայուն ներքին շուկան: Սակայն, Սև ծովը ցույց տվեց նաև կոռպերացիոն համակարգերի ստեղծման հնարավորությունները, որոնք ունեն քաղաքական վառ երանգավորումներ, որտեղ Միջերկրական ծովից գատ, իրավիճակը բավականին կայուն է և ձեռնտու է թուրքական կողմին: Այնուամենայնիվ, ղեկավարության փորձերը, ցուցադրաբար այլընտրանքների ստեղծման մատնանշմամբ, ավելի շատ պոպուլիստական բնույթ է կրում՝ էներգետիկ անվտանգությունում չունենալով իրական հիմնավորումներ: Վերջին տարիների փորձը ցույց է տվել, որ թուրքական ղեկավարությունը աշխարհատնտեսական գործընթացներում կողմնորոշվում է լոգիստիկ հանգամանքների տեսանկյունից, իսկ Սև ծովը

հանդիսանում է առանցքայինը դրա իրագործման համար՝ Մերձավոր Արևելքում և Հարավ-Եվրոպական տիրույթներում :

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. *Roberts J.* The Turkish gate: energy transit and security issues // Turkish Issues Quarterly, Vol.3, Num.4, 2004. P. 20. https://esiweb.org/pdf/esi_turkey_tpq_id_13.pdf
2. *Bechev D.* Turkey's Plans to Become a Regional Energy Giant Just Got a Boost// Foreign Policy. 2020: <https://foreignpolicy.com/2020/08/28/turkeys-plans-to-become-a-regional-energy-giant-just-got-a-boost/>
3. *Ozsoy T.* Turkey's Erdogan Unveils New Natural Gas Discovery in Black Sea // Bloomberg. 2021: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2021-06-04/turkey-s-erdogan-unveils-new-natural-gas-discovery-in-black-sea>
4. *Айвазян Д.* Пределы возможностей Турции как транзитного газового коридора // Современная Европа, 2020, № 7. С. 81. <https://cyberleninka.ru/article/n/predely-vozmozhnostey-turtsii-kak-tranzitnogo-gazovogo-koridora>
5. «Газпром» оценил стоимость строительства «Турецкого потока» в \$6 млрд, // РБК, 2017: <https://www.rbc.ru/business/22/06/2017/594ba32b9a7947e4776b6c9f>
6. Turkey opens TANAP pipeline that will bring Azeri gas to Europe // DW, 2018: <https://www.dw.com/en/turkey-opens-tanap-pipeline-that-will-bring-azeri-gas-to-europe/a-44192422>
7. Bulgaria suspends South Stream gas pipeline project // BBC News, 2014: <https://www.bbc.com/news/business-28854089>
8. *Lepic B.* Erdoğan: Tuna-1 Black Sea discovery holds 405 bcm of natural gas // Offshore Energy, 2020: <https://www.offshore-energy.biz/erdogan-tuna-1-black-sea-discovery-holds-405-bcm-of-natural-gas/>
9. *Wilson G.* Turkey Takes Important Steps Toward its Renewable Energy Future // Atlantic Council, 2017: <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/new-atlanticist/turkey-takes-important-steps-toward-its-renewable-energy-future/>
10. Турция обнаружила дополнительные запасы природного газа в Черном море // Коммерсантъ, 2020- <https://www.kommersant.ru/doc/4538174>
11. Kurul Kararı // EPDK, 2020: <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2021/01/20210123-14.pdf>
12. *Байрактар А.* Потребление газа в Турции в 2021 может превысить 60 млрд м³. Новый рекорд// Neftegaz.ru, 2021. <https://neftegaz.ru/news/gas/697801-a-bayraktar-potreblenie-gaza-v-turtsii-v-2021-mozhet-prevysit-60-mlrd-m3-novyy-rekord/>
13. Интервью *В. Давтяна и В. Мкртян*, Обнаружение Турцией газа в шельфе Черного моря – информационный пузырь // Armenia Today, 2020: <https://armeniatoday.news/interview/159-528/>
14. Турция объявила об открытии нового порта на Черном море // Центр транспортных стратегий, 2020. https://cfts.org.ua/news/2021/06/06/turtsiya-obyyavila_ob_otkrytii_novogo_porta_na_chernom_more_65170
15. Конвенция Монтре о статусе проливов, статья 6 // Сайт Верховной Рады Украины: https://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_228&p=1308136931080180
16. *Sabadus A.* Why the Black Sea could emerge as the world's next great energy battleground // Atlantic Council, 2021. <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/why-the-black-sea-could-emerge-as-the-worlds-next-great-energy-battleground/>
17. Naftogaz to Cooperate with OMV Petrom for Gas Exploration and Production// Energy Industry Review, 2021. <https://energyindustryreview.com/oil-gas/naftogaz-to-cooperate-with-omv-petrom-for-gas-exploration-and-production/>

18. *Ilie L., Knolle K.* Romania's Black Sea gas projects hanging by a thread // Reuters. 2019: <https://www.reuters.com/article/us-romania-energy-offshore-analysis-idUSKCN1RD2HS>
19. *Zhiltsov S. S., Zonn I.S.* Oil and gas production in the black sea shelf // Oil and Gas Pipelines in the Black-Caspian Seas Region, 2016. PP. 51–53. <https://link.springer.com/book/10.1007%2F978-3-319-43908-2>
20. OMV Petrom announces the signing of the Production Sharing Contract for Block II, offshore Georgia// EuroPetrol report, 2021: <https://www.euro-petrole.com/omv-petrom-is-the-winning-bidder-for-an-oil-and-gas-exploration-block-in-the-black-sea-offshore-georgia-n-i-20757>
21. Турция обсудила с «Газпромом» поставки газа накануне истечения части контрактов // Интерфакс, 2021:<https://www.interfax.ru/business/792481>
22. Продуктивный разговор за закрытыми дверями. Путин и Эрдоган встретились в Сочи // ТАСС, 2021:<https://tass.ru/politika/12538841>
23. *Mazzucchi N.* La région de la mer Noire, un nouveau talon d'Achille pour l'Europe et l'Alliance? Les enjeux énergétiques // Fondation pour la recherche stratégique, 2018. PP. 40–43. https://www.defense.gouv.fr/content/download/564219/9733487/file/EPS-201803-La_r%C3%A9gion_de_la_mer_Noire,_un_nouveau_talon_d'Achille_pour_l'Europe_et_l'Alliance.pdf
24. *Bechev D.* Turkey's energy relations with Russia: How should the West respond?// MEI, Frontier Europe Initiative, 2021: <https://www.mei.edu/sites/default/files/2021-03/Turkey%E2%80%99s%20Energy%20Relations%20with%20Russia-%20%20How%20Should%20the%20West%20Respond%3F%20-%20D%20Bechev%20.pdf>
25. *Harunoğullari M.* Enerji Dağıtım Merkezi Perspektifinden Türkiye'nin Enerji Jeopolitiği // Mukaddime, 2020. PP.182–183: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1121408>
26. *Turhan A.* Doğu Akdeniz ve Karadeniz'de meydana gelen jeopolitik kırılmalar ve Türkiye jeopolitiği // Uluslararası Afro-Avrasya araştırmaları dergisi, 2016. P. 24. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/342887>

ЧЕРНОЕ МОРЕ В ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЙ СТРАТЕГИИ ТУРЦИИ: НОВЫЕ ГЕОЭКОНОМИЧЕСКИЕ ВЫЗОВЫ

М.Г. Аванесян

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются ключевые вопросы энергетической политики и безопасности Турецкой Республики в Черном море. Выводятся общезначимые и актуальные факты, связанные с политическим влиянием Турции путем энергетического воздействия, где свое стратегическое значение и место имеет Черное море. Совершается исторический экскурс, где показывается динамика развития стратегических интересов, а также актуальный подход правящей партии «Справедливости и Развития» в вопросах поиска энергетических альтернатив в Черном море. Под понятием «энергетические альтернативы» подразумевается активная политическая заинтересованность в сокращении иностранного влияния в такой стратегической сфере.

Выводятся также общие значения и проблемы, с которыми Турция сталкивается на сегодняшний день. Показаны успешные и стабильные нефтегазовые проекты (Голубой и Турецкий поток, Южно-Кавказский коридор), которые являются основой современной энергетической безопасности Турции. Кроме того, было упомянуто о несостоявшихся проектах («Набукко», «Южный Поток»), показаны причины, имеющие явный геополитический подтекст. В дальнейшем проводится сравнительный анализ

текущих инфраструктур, новых месторождений, а также стратегических программ в области энергетики. Констатируя это, была выдвинута идея, что, не имея серьезных проблем в области распределения экономических зон в Черном море (в отличие от Средиземного моря), Турция склонна к более активной разработке и обогащению собственного потенциала в регионе, выводя новые газовые источники. Однако, сравнивая с отчетами официальных источников, данный факт вызывает скепсис и неоднозначность. Тем не менее, турецкое руководство продолжает развивать причерноморский вариант, включая построение и адаптацию портов и хранилищ. Что касается стратегических инициатив, то приводятся два проекта нацеленные на две даты – 2023 год, становления современной независимой Турции, а также 2053 год, годовщина образования Османской империи. Изучив данные программы можно прийти к выводу, что одна из ключевых сфер является энергетика.

Для более широкой картины, проводится анализ текущих инфраструктур в Черном Море у других стран, где достаточно стратегически взаимодействуют представители Западных стран, которые находятся в регионе (в энергетических вопросах) значительно раньше, чем Турция. Если учесть, что в разработке турецкого шлейфа работают национальные госкомпании (и георазведательные работы, строительства, добычи и хранилище нефти), то другие страны предпочли разделить свою зону ответственности иностранным корпорациям. В статье также рассмотрена позиция РФ, которая активно кооперирует с Турцией во всей области энергетики – от атомной до нефтегазовой. Однако геоэкономически показывается тот факт, что в течение последних пяти лет РФ многократно увеличивает свои газовые поставки в Турцию, отгакивая другие энергетические проекты (приводится пример Каспийской нефти). Делается это для того, чтобы Россия смогла занять успешно определенную нишу в турецкой экономике, где Черное море играет ключевую роль. Кроме того, обсуждается вывод инфраструктур на европейское пространство, где Турция пытается стать региональным хабом.

Тезис хаба является ключевым в данной статье. Согласно этому, Турция акцентирует внимание именно на построении новых путей, где имея достаточно важное географическое положение, реализуется крупнейшая энергетическая геостратегия. Используя вышеперечисленные рычаги, Турция сегодня вывела своей основной целью построение новых ресурсов, создающие связь от Азии и Европу, а морское побережье свободно позволяет ей маневрировать в разработке новых проектов. Тем не менее, Турция не нацелена полностью стать транзитной страной, а использует данный фактор для решения актуальных внутриполитических проблем. Подчеркивается, что современная Турция имеет существенные проблемы в области технологий и финансовых средств, но нацелена на создание долгосрочных инвестиционных перспектив и надежных партнерах. Однако, сталкиваясь с другими интересами, не всегда возможен вариант хабового развития, наравне с этими вопросами возникает необходимость решения собственных проблем, как уже было подчеркнута – энергетических. В вопросах энергетической безопасности, Турция склонна к волатильности данной сфере, что приводит к существенным проблемам между стратегическими целями и интересами других стран в регионе. Кроме того, был подчеркнут тезис о внутренней диверсификации, где энергетика является крупнейшим фактором, что приводит к желанию руководства разработки

других источников, но безуспешно в связи с наличием российского варианта.

Суммируя статью, в ней подчеркивается тезис о важности морских путей в современных геостратегических и энергетических инициативах Турецкой Республики. Обеспечение логистики является и будет приоритетным для реализации многих инициатив, а Черное море, по сути, главным эпицентром из интересов.

Ключевые слова: энергетическая безопасность, Турция, Черное море, мировая экономика.

ENERGY STRATEGY OF TURKEY: NEW GEOECONOMIC CHALLENGES

M. Avanesyan

ABSTRACT

This article discusses key issues of energy policy and security of the Republic of Turkey in the Black Sea. It highlights relevant facts about Turkey's political influence through energy influence, where the Black Sea has its strategic importance and place. A historical excursus revealing the dynamics of strategic interests as well as the relevant approach of the ruling Justice and Development Party in the search for energy alternatives in the Black Sea will be presented. The notion of “energy alternatives” implies an active political interest in reducing foreign influence in such a strategic area.

The general values and challenges Turkey faces today are also highlighted. Successful and stable oil and gas projects (Blue and Turkish Stream, South Caucasus Corridor), which are the basis of Turkey's modern energy security, are shown. In addition, failed projects (Nabucco, South Stream) are mentioned and reasons with clear geopolitical implications are demonstrated. A comparative analysis of current infrastructures, new fields as well as strategic energy programmes was then made. In stating this, the idea has been put forward that, having no major problems in the allocation of economic zones in the Black Sea (as opposed to the Mediterranean), Turkey tends to develop and enrich its own potential in the region more actively by bringing out new gas sources. However, when compared with reports from official sources, this fact raises scepticism and ambiguity. Nevertheless, the Turkish leadership continues to develop the Black Sea option, including the construction and adaptation of ports and storage facilities. As for the strategic initiatives, there are two projects targeting two dates – 2023, the formation of modern independent Turkey, and 2053, the anniversary of the Ottoman Empire. By examining these programs, one can conclude that energy is one of the key areas.

For a broader sense, there is an analysis of current infrastructures in the Black Sea by other countries, where there is strategic engagement by Western countries, which are in the region (in energy issues) much earlier than Turkey. Considering that national state companies are involved in the development of the Turkish plume (and exploration, construction, production and oil storage), other countries have chosen to share their area of responsibility with foreign corporations. The article also looks at the position of the Russian Federation, which actively cooperates with Turkey in all areas of energy, from nuclear to oil and gas. However, geo-economically, it shows that over the past five years, Russia has increased its gas supplies to Turkey many times over, pushing away other energy projects (the example of Caspian oil is cited). This is done to enable

Russia to successfully occupy a niche in the Turkish economy, where the Black Sea plays a key role. There is also a discussion of taking infrastructures into the European space where Turkey is trying to become a regional hub.

The hub thesis is the key point of this article. According to this, Turkey's focus is on building new routes, with geographically important location and the largest energy geostrategy. With the above-mentioned leverage, Turkey has today made building new resources creating links from Asia to Europe its main goal, and the sea coast freely allows it to manoeuvre in developing new projects. However, Turkey does not aim to become a transit country entirely, but uses this factor to solve current domestic political problems. It is stressed that today's Turkey has significant problems in terms of technology and finance, but aims to create long-term investment prospects and reliable partners. However, faced with other interests, a hub development option is not always possible; along with these issues comes the need to solve its own problems, as has already been emphasized – energy issues. In terms of energy security, Turkey is prone to volatility in this area, which leads to significant problems between the strategic objectives and the interests of other countries in the region. The thesis of domestic diversification, where energy is the biggest factor, has also been highlighted, leading the leadership to want to develop other sources, but to no avail due to the availability of the Russian option.

Summing up the article, the thesis on the importance of sea routes in the current geostrategic and energy initiatives of the Republic of Turkey is underlined. Providing logistics is and will be a priority for many initiatives, and the Black Sea is, in fact, the main epicentre of these interests.

Keywords: energy security, Black Sea, Turkey, world economic.

ОБРАЗОВАНИЕ И НАУКА В ПУБЛИЧНОЙ ДИПЛОМАТИИ: ПРИМЕР АРМЕНИИ

Р.А. Айрапетова

*Российско-Армянский университет
airapetova.ruzanna@rau.am*

АННОТАЦИЯ

В данной статье представлены тенденции образовательного и научного направлений публичной дипломатии Армении. В рамках работы определены особенности каждого из направлений для последующего анализа деятельности публичной дипломатии страны. Обращаясь к стратегическим документам РА, проводится анализ возможностей и ограничений государственного и негосударственного секторов при проведении публичной дипломатии.

Ключевые слова: мягкая сила, публичная дипломатия, образование, наука, стратегия.

Публичная дипломатия представляет собой инструмент концепции «мягкой силы», направленный на обеспечение внешнеполитических целей государства посредством использования возможностей ресурсов, выходящих за пределы традиционной дипломатии [1]. Исходя из определения «мягкой силы» Дж. Наемл., который заключен в использовании привлекательности внешней политики, ценностей и культуры для достижения желаемых результатов [2], публичная дипломатия способствует достижению этих результатов из-за гибкости и способности включать в себя все большее количество компонентов, тем самым увеличивая возможности для взаимодействия.

Использование возможностей компонентов общественной жизни приводит к формированию новых ответвлений и появлению «новой публичной дипломатии». Новая публичная дипломатия представляет собой динамичный комплекс мер, который открывает новые возможности для установления и укрепления международных контактов и распространения своего влияния посредством особой привлекательности. Обращаясь к характеристикам новой публичной дипломатии, можно отметить ее сетевой подход, выходящий за рамки государственного регулирования, а также направленность инструмента на взаимодействие с иностранной общественностью [3].

В этом контексте необходимо обратиться к одному из уровней публичной дипломатии, отмеченным Дж. Наем-мл. и заключающемся в развитии длительных

отношений посредством образовательных обменом, конференций и других взаимодействий [4]. Данный уровень имеет связь с различными новыми компонентами публичной дипломатии, в частности, с образованием и наукой.

Образование представляет собой один из традиционных компонентов публичной дипломатии в сочетании с информацией и культурой. Использование науки в качестве привлекательного ресурса в международных отношениях также имеет продолжительную историю; при этом на фоне современных вызовов научная дипломатия находит новые подходы к применению. Возрастающая роль науки и образования во внешней политике государств приводит к усилению позиций при определении векторов публичной дипломатии. В сочетании с возможностями, которыми обладает Армения в сфере науки и образования, можно определить положительные и отрицательные тенденции при изучении публичной дипломатии в рамках данных сфер. Образовательная и научная дипломатия вносят глубинные изменения в международные отношения, заменяя конфронтацию в пользу гуманитарного влияния. Наука и образование в качестве компонентов новой публичной дипломатии позволяют стране сформировать положительный имидж и завоевать репутацию, способствующие достижению внешнеполитических задач, активизации развития страны и обеспечения национальной безопасности.

Обращение к науке и образованию в публичной дипломатии приводит к формированию особенностей направлений. Согласно исследованию Л.С. Девиса и Р.Г. Паймана и др., научная дипломатия представляет процесс, посредством которого государства обретают, используют и передают знания, полученные научным методом [5]. По их мнению, научная дипломатия является инструментом передачи ценностей обучения, открытости и совместного использования [6]. Бывший руководитель Американской ассоциации содействия развитию науки В. Турекиан, определил, что научная дипломатия направлена на использование и применение научного сотрудничества, с целью помочь навести мосты и укрепить отношения между обществами и связь между ними, где не может быть других механизмов взаимодействия на официальном уровне [7]. В своем исследовании П.-Б. Руфини отмечает, «научная дипломатия – это использование научного сотрудничества между странами для решения общих проблем, стоящих перед человечеством в двадцать первом веке, и для построения конструктивного международного партнерства» [8].

Научная дипломатия определяет каналы, схожие с образовательной: официальные (специализированные государственные учреждения) и неофициальные (ученые). Научная дипломатия направлена на улучшение международных отношений, формирования положительного имиджа страны, а также лоббинга национальных интересов. Научная дипломатия обеспечивает свою эффективность во взаимодействии с научно-технической политикой страны. В данном контексте научно-техническая политика государства должна быть направлена на включение в процесс взаимодействия по решению глобальных вопросов, расширяя пространство для трансляции собственных национальных идей и ценностей.

Возможности ресурсов науки позволяют вести внешнюю политику не только с целью формирования и укрепления межгосударственных отношений с партнерами, но также созданию платформ между противоборствующими странами. Примером возможностей образования и науки является взаимодействие Российской Федерации и Великобритании. В условиях сложных отношений между странами 2017 год был объявлен «Годом науки и образования» двух стран, который был направлен на стимулирование научного сотрудничества на фоне ухудшения отношений и напряжения обстановки в политической сфере и безопасности [9].

Таким образом, наука становится все большим неотъемлемым компонентом обеспечения внешнеполитических целей. Исходя из этого, определяют три сочетания взаимодействия науки и дипломатии:

- наука в дипломатии: в данном контексте наука применяется дипломатией для трансляции своих идей и ценностей;
- дипломатия для науки: использование дипломатии для обеспечения международного сотрудничества, способствующий развитию научного взаимодействия;
- наука для дипломатии: использование научных результатов и международного научного сотрудничества для укрепления межгосударственных отношений [10].

Образовательная публичная дипломатия прибегает к помощи официальных и неофициальных каналов распространения своего влияния. К официальным каналам относятся: традиционно Министерства образования, к неофициальным – студенчество, образовательные учреждения, фонды, неправительственные организации и др. Образовательная дипломатия направлена не только на использование традиционных возможностей государства в образовательной сфере, то также на расширение взаимодействия посредством включения инновационных технологий и цифровизации, обеспечивая поддержку официальной дипломатии.

Образовательная и научная дипломатии становятся инструментами достижения внешнеполитических целей при условии наличия стратегических документов, совместной реализации деятельности в рамках подписания соглашений со стороны государства, а также личных контактов студентов, профессорско-преподавательского состава, ученых.

Образовательная и научная дипломатии ставят перед государством определенные задачи, способствующие определению вектора развития. Государству необходимо стимулировать проведение работ по распространению образовательных услуг и научных достижений посредством совместной деятельности государственных и негосударственных участников процесса: налаживание контактов посредством организации образовательных и научных мероприятий разного уровня государственные институты способствуют развитию научных и образовательных учреждений, обогащая разнообразие контактов и обеспечивая обмен научными знаниями. Также с этой целью государству необходимо обеспечить поддержку

университетов и научных центров, институтов и групп при участии в региональных и международных образовательных и научных проектах, при этом инициировать собственные проекты с целью привлечения партнеров и созданию каналов взаимодействия. Проведение данных мероприятий позволит государству сформировать положительный имидж и репутацию в образовательных и научных кругах для последующего использования в качестве ресурса.

Наука и образование являются влиятельными инструментами для достижения своих внешнеполитических целей малых государств, в связи с их ограничениями военной и экономической мощи. Обращаясь к исследованиям использования научной дипломатии малыми странами (Чехия, Дания, Нидерланды), учеными отмечается развитие данного направления с целью усиления конкурентноспособности страны. В частности, Дания разработала дипломатическое направление *Techplomacy* (Техпломаси) с последующим направлением послом в Кремниевую долину первого техпломата [11]. Необходимо отметить, что малые страны являются более гибкими, что позволяет им активно развивать инновационные направления, увеличивая свое влияние посредством образования и науки [12].

Обращаясь к направлению развития образовательной и научной дипломатии в Армении, отмечается определение стратегии научного развития, представленной в нескольких документах. В «Стратегии научного развития РА за период 2011–2020гг.» определены следующие миссии:

- разработать систему обеспечения устойчивого развития науки и передовых технологий;
- модернизировать материально-техническую базу и инфраструктуру отрасли науки;
- обеспечить стабильный рост численности высококвалифицированных кадров в области науки и технологий;
- обеспечить приток молодежи в сферу науки и осуществить управляемую плавную смену научного потенциала из поколения в поколение;
- обеспечить эффективную государственную поддержку прогрессивного развития фундаментальных научных исследований;
- содействовать исследованиям в области приобретения знаний, используемых в экономике, в научных организациях, увеличивать количество патентов на инновации, развивать согласованную систему для развития знаний, содержащих научные и технологические инновации, способствовать вовлечению частного бизнеса в науку;
- обеспечить развитие арменоведения;
- значительно расширить международное сотрудничество в области науки и технологий;
- обеспечить обретение и утверждение достойного положения Республики Армения в мировом научно-технологическом пространстве [13].

Определяемые миссии являются отражением поставленных задач со стороны образовательной и научной дипломатии, в частности, особое значение для развития публичной дипломатии Армении имеют последние три пункта. Определяя векторы научно-технического прогресса Армении, в Стратегии отмечены основные проблемы, которые противостоят продвижению данных миссий. Согласно документу, на момент создания миссий имелись проблемы в определении государственных приоритетов в рамках международного сотрудничества, ограничиваясь отдельными соглашениями на индивидуализированной основе [14]. Таким образом, определены отрицательные тенденции образовательной и научной дипломатии, которые выражены в разобщенности взаимодействия ранее отмеченных институтов, необходимых для обеспечения эффективности во внешней политической деятельности. Независимое или ограниченное взаимодействие приводит к снижению возможностей Стратегии при определении направлений международного сотрудничества, исходя из особенностей институтов или решений отдельных личностей. Это приводит к ограничениям государственной поддержки конкретных направлений, которые могут привести к положительному влиянию на внешнюю политику, в последующем влияя на развитие других научных направлений на фоне усиления позиции государства в международных отношениях.

В Стратегии пункты о международном сотрудничестве и арменоведения представлены в разных плоскостях. Тем не менее, при отсутствии определенных подходов и осознания необходимости приоритетов при международном сотрудничестве создаются ограничения и для взаимодействия с учеными армянского происхождения, также научными группами и отдельными специалистами, занимающимися арменоведением. Без государственной поддержки создание единого сетевого пространства, которое отмечено в Стратегии, невозможно, что создает препятствие для повышения международной значимости научного направления.

В стратегии 2011–2020гг. отмечается: «Арменоведческие отрасли науки должны быть нацелены на создание и укрепление независимой государственности Республики Армения, способствовать формированию армянской национальной идеологии, стать мощным фактором обеспечения национальной и культурной безопасности» [15]. Таким образом, арменоведению придается важное значение в обеспечении национальной и культурной безопасности. Примечательностью данного направления является способность формирования и поддержание сетевого армянства как конечного результата, который мог бы способствовать как внутреннему развитию Армении, так и достижению внешнеполитических целей посредством сетевого взаимодействия армянства.

Пассивность развития данного направления привело к появлению Концепции развития арменоведения на период 2012–2025гг., что отмечено также в Стратегической программе развития науки Республики Армения на 2011–2015гг., в которой также было отмечено наличие ограничений в развитии арменоведческой отрасли науки [16]. Согласно Концепции, «арменоведение как научная система,

неотъемлемый компонент государственной программы национальной политики, приобретает большое значение, особенно в условиях независимости Республики Армения и Нагорно-Карабахской Республики» [17]. Таким образом, данный документ подтверждает необходимость государственно – направленной поддержки научного направления для обеспечения внешнеполитических интересов РА.

С этой целью в 2013 году был основан Всеармянский фонд финансирования арменоведческих исследований. Деятельность фонда направлена на изучение и актуализацию арменоведения, также осуществляется деятельность по сотрудничеству с зарубежными арменоведческими организациями. Таким образом, деятельность фонда необходима для координации всеармянского научного поля. Тем не менее, согласно представленной информации на сайте Академии наук, основными результатами являются:

- содействие по осуществлению важнейших задач арменоведения;
- организация международных арменоведческих конгрессов и конференций, посвященных важнейшим задачам арменоведения;
- содействие в подготовке, переподготовке и аттестации арменоведческих кадров;
- содействие в составлении программ, способствующих продвижению молодых специалистов;
- осуществление изданий важнейших арменоведческих трудов;
- содействие в работе по оцифровке арменоведческого наследия [18].

Исходя из представленных результатов, можно заключить, что деятельность Фонда достигла значительных результатов на пространстве Республики Армения, обеспечив достижения результатов в узкоспециализированном направлении, что ограничивает возможности фонда в проведении публичной дипломатии.

Арменоведческое направление является одним из стратегически важных компонентов публичной дипломатии Армении, способное содействовать международному сотрудничеству и передаче привлекательного армянского образа. Обращаясь к приложенной дорожной карте к Концепции развития арменоведения, можно отметить основные две проблемы, которые ограничивают потенциал данного направления:

- периодизация каждого пункта определена в значительно длительные сроки, что может привести к снижению привлекательности данного направления. Более эффективным было бы определение краткосрочных программ для актуализации деятельности с возможностью изменения вектора развития;
- несмотря на свою академическую значимость, данные программы не отличаются привлекательностью для широкого международного научного сообщества, с тем, чтобы привлечь специалистов из других направлений для создания междисциплинарных предметных полей.

Армения не встала на путь формирования стратегии образовательной публичной дипломатии. При обращении к официальным документам можно отметить, что в основном образование является вопросом внутреннего характера и не

направлено на продвижение ценностей Республики или способствованию при формировании положительного образа среди международного сообщества и появлению международной базы студенчества, который бы стал помощником в продвижении государственных интересов. Тем не менее, обращаясь к стратегиям развития научной среды Республики Армения можно отметить значимость международного сотрудничества, что может способствовать внешнеполитическим целям. Также необходимо отметить важность арменоведческого направления во всех изученных стратегиях, что способствует формированию площадки для сотрудничества с международными экспертами, а также Диаспорой.

Помимо представленных тенденций, которые отмечены в стратегических документах РА, в Армении есть иные возможности для развития публичной дипломатии посредством науки и образования. Армения с целью развития двусторонних отношений использует инструмент высшего образования, выраженный в открытии университетов. Российско-Армянский университет, Американский университет Армении, Французский университет в Армении позволяют создать площадки для взаимодействия со странами. Будучи страной – участницей региональной интеграции, Армения реализует свои научно-образовательные возможности со странами ЕАЭС. Наиболее активное взаимодействие отмечается при сотрудничестве с Россией. Однако сотрудничество традиционно реализуется на базе гуманитарных платформ России, что связано с более развитой системой мягкой силы и публичной дипломатии страны. В свою очередь, отмечаются краткосрочные проекты при взаимодействии с другими странами ЕАЭС. Например, в 2019 году была выпущена «Антология казахской литературы», которая стало результатом сотрудничества Ереванского государственного университета, Института литературы имени М. Абегамяна Национальной Академии наук Республики Армения и Посольства Республики Казахстан в Республике Армения. Не менее интересным примером взаимодействия Казахстана и Армении в сфере образования является Центр казахского языка, истории и культуры, где проходят уроки изучения казахского языка. Тем не менее, взаимодействие Казахстана и Армении в рамках публичной дипломатии не отличается активностью. При анализе публичной дипломатии Беларуси и Кыргызстана, можно заметить, что для Минска традиционным вектором развития межгосударственных отношений является народная дипломатия [19], которая основана на неконтролируемых личных контактах между жителями стран. Тем не менее, посредством финансирования совместных армяно-белорусских научных программ со стороны Армении осуществляется поддержка двустороннего взаимодействия в рамках вектора научного сотрудничества [20]. Касательно Кыргызстана, то экспертами отмечается отсутствие исследований данного вектора внешней политики страны, что связано с нестабильной внутривнутриполитической ситуацией, которая не позволяет развиваться внешней политике в полной мере [21]. Помимо вектора сотрудничества со странами ЕАЭС, Армения также использует научно-образовательное сотрудничество для взаимодействия с ЕС. Одним из первых мероприятий, влияющих на взаимоотношения, является присоединение Армении к

Болонской системе образования, таким образом, предоставляя возможность Армении к сотрудничеству со странами ЕС. Такие европейские проекты, как Horizon 2020, Horizon Europe, Erasmus Mundus и Tempus, являются успешными примерами научно-образовательного сотрудничества, разработанные ЕС, способствующие достижению внешнеполитических задач. При этом участие в этих инициативах позволяют Армении создать контакты как на государственном уровне, так и в рамках общественной дипломатии посредством образовательных и научных обменов. В частности, данное сотрудничество привело к формированию Армяно-германской программы поддержки совместных исследований на основе Меморандум о взаимопонимании между Комитетом по науке Республики Армения и Федеральным министерством образования и науки Германии [22]. Также Армения развивает сотрудничество с другими странами по векторам, которые направлены на решение научных проблем, также формирование и укрепление отношений. В частности, в 2019 году был подписан Меморандум о сотрудничестве в сфере исследования землетрясений Комитетом по науке МОНКС РА и Управлением по вопросам сейсмологии Китая [23].

Для обеспечения задач, поставленных перед государством Арменией, реализуются проекты и программы в сфере информационных технологий. Реализация деятельности в рамках данного направления способствует включению Армении в процесс глобального взаимодействия между международными партнерами. Основанный в 2002 году один из крупнейших бизнес-инкубаторов Фонд «Инкубатор предприятий» (Enterprise Incubator Foundation) формирует среду, способствующую инновациям и техническому прогрессу страны. Данное условие создает основу для установления контактов в международном исследовательском сообществе, продвигая армянских представителей [24]. Фонд способствует деятельности различных проектов, в том числе совместных программ, таких, как программа «Предпринимательство в области науки и технологий» (Science & Technology Entrepreneurship Program), Армяно-Индийский Центр Превосходства Информационных и Телекоммуникационных Технологий (Armenian-Indian Center for Excellence in ICT), Армяно-американская инициатива по развитию ИТ-индустрии и др. Данные проекты обеспечивает сотрудничество с американскими и индийскими партнерами, обеспечивая поддержку исследовательскому сообществу. В частности армяно-американское сотрудничество обеспечивается посредством организации мероприятий, иницируя образовательные и научные проекты [25], также осуществляя обучение с наставничеством и сетевым взаимодействием, обеспечивая усиление армянского представительства в Кремниевой долине [26]. Данного типа взаимодействие обеспечивает укрепление научной базы Армении, увеличивая научно-исследовательский потенциал страны. Для этого необходимо определение стратегических мероприятий для развития многосторонних и двусторонних площадок сотрудничества, формируя личные контакты, ответственность которых приобретает влиятельное значение для достижения результатов сотрудничества. Международное сотрудничество традиционно обеспечивает сокращение «утечки

мозгов», тем не менее, при отсутствии полноценной политики Армении будет сложно ограничить этот процесс.

Помимо технологий по инновационному пути движутся и образовательные проекты, которые включают Армению в гонку за формирование международной сети выпускников, обладающими положительными образами об Армении. Одним из таких проектов является Центр креативных технологий «ГУМО». Предоставляя бесплатные образовательные программы подросткам, центр обеспечивает повышенный интерес и развитие передовых научных направлений Армении, а также открывая филиалы в разных уголках мира, формируется международное сотрудничество в образовательной среде и распространения своего влияния в других странах. «ГУМО» имеет свои филиалы в Париже, Бейруте, Москве, Тиране и Берлине, также ожидается открытие центра в Киеве [27]. Деятельность Центра обеспечивает эффективность публичной дипломатии в не стереотипном направлении, а привлекая молодежь, формируя основы для развития молодежной общественной дипломатии. Обеспечивая экспериментальный подход и свободу самовыражения и выражения своих идей, такие центра становятся платформами для позиционирования Армении как инновационной страны, обеспечивающей свободу личности. Также примером международного взаимодействия в области образования является участие в движении United World Colleges, который привел к созданию UWC Dilijan College. Колледж способствует трансляции образа Армении как страны, направленной на развитие, объединение и гуманитарные ценности, позволяя транслировать армянское культурное наследие. Примечательно, что международные, региональные и местные партнеры создают контакты, которые способствуют участию Армении в глобальном образовании и развитии инфраструктуры региона.

При наличии позитивных примеров, необходимо отметить, что Армении имеются отрицательные тенденции, которые препятствуют развитию национальной системы образования и обеспечению эффективности научного потенциала, которые, в свою очередь, приводят к осложнениям в проведении публичной дипломатии посредством данных сфер. Тенденция разобщенности, которая отмечалась ранее, приводит к противостоянию представления государства запросам представителей научного и образовательной сфер. Это, в свою очередь, привело к признанию антиконституционным Закона «О высшем образовании и науке», представленном седьмым созывом Национального собрания РА на подпись Президента в 2021г. Закон вызвал дискуссии об актуальных проблемах и вызовах, стоящих перед системой образования Армении. Обсуждения о реформах национальной системы образования поставили вопрос об угрозе национальных ценностей, что приводит к необходимости наличия политики по защите национальных ценностей при трансляции их международному сообществу, таким образом, развивая публичную дипломатию страны.

Также отмечается тенденция верховенства коммерции над наукой. При ограниченном диалоге науки и бизнеса, который не обеспечивается со стороны госу-

дарства, образуется барьер для формирования взаимодействия, что приводит к выбору в пользу бизнеса, в связи с малым количеством научных исследований, нашедших свое применение в реальном секторе экономики. Результатом данной тенденции отмечается акции протеста сотрудников Института тонкой органической химии им. А.Л. Мнджояна, научно-технологического центра органической и фармацевтической химии НАН РА, Института органической химии НАН РА, Центра исследования структуры молекул в связи со строительством жилых домов на территории учреждения. Последовательные строительные работы на территории приводят не только к ограничению возможностей деятельности института, но также к разрушению историко-культурного комплекса.

Не менее важным фактором, влияющим на сложности в развитии образовательной и научной дипломатии, является изменение статуса образования и снижение престижа научной деятельности. В связи с развитием социальных сетей, возможностью монетизации контента получение высшего образования, приобщение к науке становится все менее привлекательным для молодежи. Данные сферы сталкиваются с новыми представлениями о передачи знаний, в частности, в формате онлайн, что особенно повышает актуальность в условиях пандемии коронавируса.

Подводя итоги, можно отметить, что при наличии стратегических документов Армения не обеспечивает достижения внешнеполитических результатов, повышая эффективность публичной дипломатии страны. Обладая возможностями для образовательной и научной дипломатии, государство ограничивает их в процессе решения внутренних проблем в сфере образования и науки. Ограничивая себя в пространстве государства, Армения сталкивается все с большим количеством проблем, которые возможно решить посредством привлекательных и гибких инструментов публичной дипломатии. Тем не менее, присоединение к участию в научных и образовательных инициативах позволяют Армении создавать собственные платформы для международного и двустороннего взаимодействия.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Cull N.J.* Public diplomacy before Gullion. The evolution of phrase // Routledge handbook of public diplomacy, 2008. P.19.
2. *Nye, Jr. J.* Soft Power: The Means to Success in World Politics // NY.: Public Affairs, 2004. P. 6.
3. *Melissen J.* The New Public Diplomacy. Soft power in International Relations// Palgrave Macmillan, 2005. P. 12.
4. *Nye Jr. J.* Public Diplomacy and Soft Power// ANNALS, AAPSS, 616, March 2008. PP. 101–102.
5. *Turekian V.C., Macindoe S., Copeland D., Davis L.S., Patman R.G., Pozza M.* Science Diplomacy. New day or false dawn? // World Scientific edited by Davis L.S., Patman R.G., 2015. P. 4.
6. Там же. P. 5.
7. Science as a tool for international diplomacy // Cordis, 2009, [URL]: <https://cordis.europa.eu/article/id/30532-science-as-a-tool-for-international-diplomacy>.
8. *Ruffini P.-B.* Science and Diplomacy. A new Dimension of International Relations// Springer, 2017. P. 12.

9. *Толстухина А.* Ученые – лучшие дипломаты в мире // «Международная жизнь», [URL]: <https://interaffairs.ru/news/show/17601> [Дата обращения: 27.07.2021].
10. *New Frontiers in Science Diplomacy*// The Royal Society, 2010. P. 15.
11. *Peterkova J.* Innovation and Industry 4.0 as a part of small state diplomacy// SHS Web of Conferences 74, 02013, 2020. PP. 5–7.
12. *Gluckman P., Goldson S., Beedle A.* How a small country can use science diplomacy// Science and Diplomacy, 2012, [URL]: <https://www.sciencediplomacy.org/perspective/2012/how-small-country-can-use-science-diplomacy>.
13. Գիտության յլրրտի զարգացման ռազմավարություն/ ՀՀ կառավարության 2010թ. մայիսի 27-ի նիստի N 20 արձանագրային որոշման, էջ 8–9:
14. Там же. С. 23.
15. *Nye, Jr. J.* Soft Power: The Means to Success in World Politics//NY.: Public Affairs, 2004. P. 6.
16. Ռազմավարական ծրագիր Հայաստանի Հանրապետության գիտության յլրրտի զարգացման 2011–2015 թվականների/ ՀՀ կառավարության 2011թ. հունիսի 17-ի նիստի N 23 արձանագրային որոշման, էջ 17:
17. Հայեցակարգ Հայագիտության զարգացման/ ՀՀ կառավարության 2012թ. հունվարի 12-ի նիստի N 1 արձանագրային որոշման, էջ 1:
18. Всеармянский фонд финансирования арменоведческих исследований // Национальная Академия Наук Республики Армения, официальный сайт,
19. [URL]: <https://www.sci.am/orgsview.php?id=42&langid=3>
20. *Боришполец К.П.* Публичная дипломатия: прагматичный взгляд на разнообразие реального опыта// Международная аналитика, № 1 (23), 2018. С. 28.
21. [URL]: https://www.interanalytics.org/jour/article/view/83?locale=ru_RU
22. Беларусь и Армения проведут конкурс совместных научно-технических проектов // Интернет-портал СНГ, 2021, [URL]: <https://e-cis.info/news/569/90235>.
23. *Боришполец К.П.* Публичная дипломатия на пространстве еаэс: осмысление феномена и тенденций развития// Вестник МГИМО, № 5 (44), 2015. С. 47.
24. [URL]: <https://vestnik.mgimo.ru/jour/article/view/418>
25. Армяно – германская программа поддержки совместных исследований // официальный сайт Комитета по науке Министерства образования, науки, культуры и спорта РА, 2021, [URL]: <http://scs.am/ru/01-06-2021-2>
26. Армяно-китайский технический семинар в области сейсмологии // Официальный сайт Комитета по науке Министерства образования, науки, культуры и спорта РА, 2021.
27. [URL]: <http://scs.am/ru/10-03-2021>
28. Enterprise Incubator Foundation// official site, [URL]: <https://www.eif.am/eng/about/>
29. PMI Science R&D Center Armenia// Enterprise Incubator Foundation, official site.
30. [URL]: <https://www.eif.am/eng/projects/pmi-science/>
31. Armenian-US IT/Tech Promotion Initiative// Enterprise Incubator Foundation, official site, [URL]: https://www.eif.am/eng/projects/armenian-us-it_tech-promotion-initiative/
32. TUMO Center for Creative Technologies// official site.
33. [URL]: <https://tumo.org/whatistumo/>

EDUCATION AND SCIENCE IN PUBLIC DIPLOMACY: THE EXAMPLE OF ARMENIA

R. Airapetova

ABSTRACT

The paper presents trends in the educational and scientific directions of Armenia's public diplomacy. There are features of each of the directions for the subsequent analysis of the country's public diplomacy. Turning to the strategic documents of the Republic of Armenia, there is an analysis of the possibilities and limitations of the state and non-state sectors in conducting public diplomacy.

Keywords: soft power, public diplomacy, education, science, strategy.

О НЕКОТОРЫХ ФАКТОРАХ ПОЛИТИКИ НАЦИЕСТРОИТЕЛЬСТВА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Д.О. Саргсян

*Российско-Армянский университет
dsvs9995@gmail.com*

АННОТАЦИЯ

Для понимания процессов, протекающих на постсоветском пространстве особое значение, имеет исследование трансформации национальной идентичности, являющейся результатом особой политики нациестроительства, выявление сущности, основных тенденций и факторов этой политики. Процессы нациестроительства в постсоветских государствах имеют как общие признаки, обусловленные в определенной степени советским прошлым, так и специфичные черты. В данной статье обращается внимание на некоторые факторы политики нациестроительства в Азербайджанской Республике. Постулируется тезис, что отсутствие серьезного опыта собственной государственности, этническая и конфессиональная «разношерстность» населения, поражение в Первой Карабахской войне определили проведение системной политики нациестроительства, направленную сейчас на интенсивное конструирование азербайджанской политической нации. Особое внимание при этом уделялось политике памяти и конструированию истории азербайджанской нации, которая зачастую приводила к фальсификации реального исторического процесса. Важными факторами политики нациестроительства и инструментами общеазербайджанской консолидации являлись Карабахский фактор и противопоставление демонизированному армянскому началу, а также позиционирование азербайджанской государственности как надэтнического и надконфессионального образования.

Ключевые слова: нациестроительство, конструирование национальной идентичности, азербайджанская идентичность, политика памяти, фальсификация истории, постсоветское пространство

С точки зрения исторического развития человечества с официального прекращения существования СССР прошло сравнительно небольшое время – всего три десятилетия. Поэтому, естественно, что развертывающиеся на постсоветском пространстве процессы в определенной степени определяются советским прошлым. Но, в то же время, за этот сравнительно короткий исторический отрезок времени здесь произошли и фундаментальные сдвиги, не замечать которые и не делать их предметом исследования, является непозволительным с точки зрения научной корректности, и ущербным с позиции осуществления реальной политики различных

акторов и, в первую очередь, государства. Одним из результатов 30-летней независимости стала трансформация идентичности в постсоветских государствах, что в определенном смысле было следствием особой политики нациестроительства.

Общими целями политики нациестроительства являются сохранение, развитие и конструирование национально-государственной идентичности. Какие конкретно задачи решает эта политика, зависит от множества факторов и обстоятельств: этнический и конфессиональный состав населения, степень социальной поляризации, уровень политической культуры, наличие серьезных внешних угроз, геополитические сдвиги и т.д.

Основным же актором данной политики является государство во всем многообразии своих институтов [1].

На сегодняшний день большинство постсоветских государств активно ведут политику конструирования национальной идентичности. К моменту приобретения независимости общества этих государств зачастую не представляли из себя единых политических наций. Приобретение независимости не могло мгновенно превратить эти общества в нации, так как формирование единой гражданской нации является результатом долгого исторического развития. Как правило, для формирования единой гражданской нации и требуется проведение четко сформулированной государственной политики в данном направлении – политики нациестроительства.

Одним из препятствующих факторов проведения эффективной политики формирования национальной идентичности на постсоветском пространстве являлось то, что большинство государств не имело достаточного практического опыта государственности. Поэтому здесь иногда «задача нациестроительства встает одновременно и параллельно с задачей государственного строительства, а в некотором отношении – и в качестве конкурирующего проекта» [2]. Хотя, с другой стороны, вышеуказанное обстоятельство, как показывает опыт некоторых постсоветских государств, заставляет более интенсивно развернуть процесс нациестроительства, мобилируя для этого все разнообразие возможных ресурсов.

Хотя в процессах нациестроительства на постсоветском пространстве есть и общие тенденции, но, в целом, разные государства выбирали разные стратегии и проводят различную политику формирования политической нации. В некоторых случаях работает «постколониальный синдром», и поэтому политика идентичности строится на отмежевании от советского прошлого, что, в свою очередь, часто превращается в политику дистанцирования от России или даже – противопоставления ей. На этом фоне широко используется так называемая стратегия «возвращения в Европу». Делаются попытки показать свою приверженность еще с древних времен европейским ценностям (свобода, равенство и др.) в таких постсоветских странах, где даже неуместно говорить о европейском прошлом. Примером этого может служить то, что в Казахстане или в Киргизии иногда можно услышать о «степной» или «кочевой» демократии, а азербайджанцы же акцентируют, что Азербайджанская республика, провозглашенная в 1918г., была первой демократической страной в мусульманском мире.

Почти все постсоветские республики связывает определенный отрезок общего исторического прошлого. Однако разные государства трактуют это прошлое по-разному. Каждое государство на конкретном этапе своего развития трактует историю так, как ему выгодно: «Современное государство, в особенности национальное, придает огромное значение официальной версии истории и всеми силами пытается навязать ее своим гражданам» [3]. Следствием интерпретации исторических фактов в соответствии с современными собственными интересами и конструирования своей версии истории разными государствами становятся так называемые «войны памяти».

Уровень единого национального самосознания в Азербайджане на момент распада СССР был на довольно низком уровне. Этническая и конфессиональная разнородность, с одной стороны, и отсутствие традиций собственной государственности, с другой, актуализировали политику национального и государственного строительства. Как пишет Г.М. Дерлугьян: «...проект азербайджанской нации не имел исторических прецедентов, национального эпоса сопротивления иноземцам, даже языка (слишком похожего на турецкий), религиозного сознания (слишком иранского шиитского ислама) и культурно-бытовой общности. Мусульмане Закавказья, в царские времена скопом называемые татарами, представляли собой тогда конгломерат племен и сельских общин тюрского, персидского, курдского и дагестанского происхождения» [4]. Хотя необходимо признать, что годы советской власти уже способствовали заложению основ азербайджанской идентичности. Прав М.С. Золян, когда пишет, что «в годы советской власти различные формы идентификации (религиозная, племенная, региональная), которые были основными для тюркоязычных мусульман в дореволюционный период, уступают свое место национальной идентификации как азербайджанцев» [5]. Этому способствовала, во-первых, политика коренизации, укреплявшая в закавказских республиках позиции «титulyных наций». Результатом этой политики стало то, что «все семьдесят лет советской власти в Закавказье шли обмен населением и укрепление национального облика республик» [6]. Во-вторых, немаловажную роль сыграла политика атеизма, способствовавшая ослаблению религиозной идентичности населения. Но, в любом случае, по сравнению с двумя другими закавказскими странами национальная идентичность в Азербайджане была намного аморфнее к моменту приобретения независимости. Поэтому перед Азербайджаном встала задача осуществления двух проектов: проект формирования азербайджанской государственности и проект создания азербайджанской нации [7].

После обретения независимости внутривнутриполитическая обстановка в Азербайджане была крайне нестабильной. За год в стране сменились три президента, страна была на грани гражданской войны, а нефтяная сфера экономики требовала многомиллионных инвестиций. Только после прихода к власти Гейдара Алиева ситуация начинает стабилизироваться и постепенно разворачивается политика государственного и национального строительства. Как это ни парадоксально, но поражение в

Первой Карабахской войне, на наш взгляд, имело ключевое значение для процесса национальной консолидации и мобилизации в Азербайджане.

Важное место в политике нациестроительства в Азербайджане занимают конструирование исторического прошлого и политика памяти. Как пишет В.А. Шнирельман, «едва возникнув, новое государство должно обращаться к истории, чтобы подкрепить глубокой древностью и непрерывностью исторической традиции свое право на существование. Так происходило во всем мире, не избежал этого и Азербайджан» [8]. После разнообразных попыток найти исторические корни азербайджанского народа в историческом прошлом в Азербайджане, по существу, пришли к выводу, что необходимо связать генезис азербайджанской нации со всеми народами, которые проживали на территории современного Азербайджана с глубокой древности. Тем самым, формируется мифологема, что Азербайджан вобрал в себя культурно-цивилизационные достижения этих народов. Такой подход позволяет связать истоки азербайджанского народа с древними мидийцами (что, по мнению В.А. Шнирельмана «было санкционировано азербайджанскими властями» [9]), претендовать частично на историческое наследие кавказских албанцев и Сефевидского Ирана, не забывая также об настоящих своих предках – тюркских кочевых племенах, появившихся в регионе в достаточно позднее время. Очевидно, что такая картина генезиса и развития азербайджанской нации чрезвычайно искусственна, но она достаточно «обаятельна» для внутреннего пользователя и, эффективно раскручиваясь, становится важным инструментом конструирования общеазербайджанской идентичности. Такой подход позволяет всех культурных деятелей, проживавших на данной территории, объявить азербайджанцами. Явным примером является «приватизация» классика средневековой персидской поэзии Низами [10].

Если проводимую Азербайджаном политику памяти и истории можно с большой натяжкой назвать «конструированием», то в тех случаях, когда эта политика соприкасается с историей Армении и армянского народа, начинается явная фальсификация реального исторического процесса. При этом используется излюбленный инструмент антиармянской политики Азербайджана – технология «зеркального проецирования»: ассимиляцию тюркскими племенами автохтонных народов региона и приватизация их исторического наследия пытаются проецировать на армян.

Поиски исторических истоков азербайджанской нации в определенной степени были связаны с стремлением азербайджанцев определиться со своей национальной идентичностью. Долгое время шли дебаты о том, что является исходным для самоидентификации азербайджанцев. Существует два основных дискурса вокруг данной проблемы: азербайджанство и тюркизм. В 1988 году, накануне распада Советского Союза, был создан НФА (Народный фронт Азербайджана). Правительство Народного Фронта, пришедшее к власти в 1992 году, сформулировало националистический дискурс, основанный на идее тюркизма, и подчеркнуло турецкое происхождение азербайджанской нации, лежащее в основе досоветского этнического и культурного наследия. Подобный подход получил негативную оценку со стороны нацио-

нальных меньшинств Азербайджана (тальши, лезгины и т.д.). После прихода к власти Гейдара Алиева в 1993 году акцент в построении нации сместился в сторону азербайджанства, идеологии, призванной ослабить межэтническую напряженность внутри страны, и интерпретации идентичности, уходящей корнями в советский период, что способствовало ее интернализации. Период Ильхама Алиева отмечен укреплением идентичности азербайджанского гражданства. С 2003 года консолидированное понятие азербайджанства стало основой для гражданского понимания «азербайджанства» и инклюзивной гражданской идентичности. Тем не менее, осведомленность о турецких корнях также возросла по сравнению с ранними годами правления Алиева-старшего. Популярность турецкого происхождения никоим образом не ставит под сомнение азербайджанскую идентичность. Они, скорее, представляются мирно сосуществующими и взаимодополняющими. В период правления Г. Алиева азербайджанство воспринималось как проект объединения людей, учитывая, что люди, проживающие на территории Азербайджана, являются азербайджанцами. Представители правящей партии утверждали, что упор на тюркизм приведет к сепаратистским движениям, следовательно, национальной идеологией должно быть азербайджанство, поскольку турки, лезгины, тальши и русские являются азербайджанцами [11]. Правящая элита подчеркивает, что подобная позиция основывается на мультикультурализме и терпимости и способствует интернализации положительного имиджа страны. Оппозиция же продолжает упор делать на тюркизме. Она не возражает против использования понятий «азербайджанский турецкий» и «азербайджанские турки».

В.Э. Шнирельман пишет, что если «у армян в силу их непростой истории и наличия крупной диаспоры чувство общности связано, прежде всего, с понимаемой в этническом смысле нацией», то «у азербайджанцев – с государством», которое сплачивает «азербайджанцев в единую нацию» [12]. Таким образом, в Азербайджане конструируется не сугубо этническая, а гражданско-государственная идентичность.

Определенное влияние на трансформацию идентичности и на процесс нациестроительства в Азербайджане оказывают и основные принципы внешнеполитической доктрины. Политическая элита государства согласна с тем, что в современных условиях многополярного мира невозможно проведение в жизнь политической стратегии, основанной на односторонности внешней политики. Считается, что современная внешняя политика, желающая быть адекватной и реалистичной, должна быть целостной системой, в совокупности охватывающей всю сложность международных отношений [13]. Большое значение для определения приоритетов внешней политики имеет членство Азербайджана в целом ряде авторитетных международных организаций, среди которых ООН, ОБСЕ, Совет Европы, Исламская Организация Сотрудничества, СНГ [14].

В контексте внешней политики Азербайджана на политику нациестроительства в той или иной степени оказывают влияние отношения с Турцией и Ираном. Турция пользуется особым авторитетом в стране из-за своего культурного, этнического и

языкового сходства. Как правительство, так и оппозиция считают страну лучшим союзником и главным другом Азербайджана. Тот факт, что Турция была первой страной, признавшей независимость Азербайджана, а также ее безоговорочная поддержка Азербайджана по Карабахской проблеме и отказ от построения дипломатических отношений с Арменией создали очень тесные узы дружбы и стратегического партнерства. Девиз «одна нация – два государства» часто упоминаемый президентами и политиками обеих стран, вносит свой вклад в эти весьма своеобразные отношения, которые также имеют прочную основу в общественном мнении как Азербайджана, так и Турции. Этот стратегический союз еще более окреп после значительного содействия Турции Азербайджану во время 44-дневной войны 2020г., выражением чего стала, например, «Шушинская декларация».

Иран имеет некоторое историческое наследие в азербайджанской культуре. Население обеих стран в основном – мусульмане-шииты. Однако уже правительство Народного Фронта заявило о своем желании оставаться светским демократическим государством. В то же время выдвигалась идея защиты культурных прав азербайджанцев в Иране. Однако правительство Гейдара Алиева, понимая, что такие идеи могут нанести ущерб азербайджано-иранским отношениям, заявило, что статус этнических азербайджанцев является внутренним делом Ирана.

В контексте рассматриваемой проблематики важным является позиционирование Азербайджана в регионе и мире как интенсивно развивающегося государства и открытого общества. Механизмы публичной дипломатии способствуют формирования определенного имиджа государства на международной арене. А проведение таких международных мероприятий, как «Евровидение», «Европейские игры», «Формула-1», «Исламские Олимпийские игры» и др. можно рассматривать как часть нового национального брендинга.

На трансформацию идентичности и политику нациестроительства на постсоветском пространстве, в целом, и на Южном Кавказе, в частности, оказывали и оказывают большое влияние разнообразные межэтнические конфликты. В случае Армении и Азербайджана речь, конечно же, идет о Карабахском конфликте: «Разворачиваясь в 1988–1994гг. параллельно с развалом Советского Союза, Карабахский конфликт формировал коллективное мировоззрение в двух новых нациях-государствах, заставляя их постоянно отталкиваться друг от друга, подобно одинаковым полюсам двух магнитов» [15]. Добавим, что и после 1994г. фактор Карабаха оставался одним из главных, а, может быть, основным, определявшим как внутреннюю, так и внешнюю политику обеих республик. Прав М. Золян, когда отмечает, что «Карабах стал той сакральной территорией, тем символом, вокруг которого азербайджанская элита стремилась консолидировать нацию, а армяне стали тем “образом Другого” или “образом Врага”, по отношению к которому консолидируется нация» [16]. Демонизация армян, действительно, превратилась в один из основных инструментов нациестроительства в Азербайджане. Т. де Ваал отмечает, что «азербайджанское руководство двадцать лет демонстрирует нездоровую одержимость Арменией, изображая

свою страну как “анти-Армению”, а “азербайджанский президент” любит подкреплять рассуждения о сегодняшнем дне историческими доводами (весьма сомнительными), пытаясь отказать Армении как в будущем, так и в прошлом» [17].

Разрабатываются и системно внедряются в массовое сознание мифологемы об «армянской агрессии», «армянском заговоре», «армянах-пришельцах», «геноциде азербайджанцев» [18]. В Армении убеждены, что все эти мифологемы основаны на зеркальном проецировании на Армению собственных злодеяний по отношению к армянам. Апогеем антиармянской позиции можно считать героизацию в Азербайджане Рамиля Сафарова, зарубившего спящего армянского офицера во время курсов НАТО «Партнерство во имя мира» в Будапеште. Армянофобия находит свое выражение даже в школьных учебниках и внедряется в сознание подрастающего поколения со школьной скамьи [19].

Таким образом, политика нациестроительства в современном Азербайджане направлена на конструирование общеазербайджанской государственной идентичности и базируется на усилиях нивелировки религиозных и этно-племенных различий, с одной стороны, и противопоставлении армянскому началу, с другой. Необходимо признать, что конструирование на противопоставлении в краткосрочной перспективе дает серьезный эффект, но не может быть фактором долгосрочной стратегии нациестроительства. Возможное налаживание армяно-азербайджанских отношений может лишить азербайджанские власти важного ресурса национальной мобилизации. Победит ли новый конструктивный проект нациестроительства в Азербайджане или базисным останется антиармянский фактор, покажет будущее.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Ачкасов В.А.* Проблемы политики национальной идентичности в современном мире // Проблемы национальной идентичности в контексте современной глобализации: материалы международной научной конференции 3–4 ноября 2017г., Ер.: Изд-во РАУ, 2017. С. 24.
2. *Семененко И.С., Лапкин В.В, Бардин А.Л., Пантин В.И.* Между государством и нацией: дилеммы политики идентичности на постсоветском пространстве // «Полис», 2017, № 5, С. 56.
3. *Шнирельман В.А.* Войны памяти: мифы, идентичность и политика в Закавказье. ИКЦ «Академкнига». М.: 2003. С.14.
4. *Дерлугьян Г.М.* Мировая война местного значения // Буря на Кавказе / Под ред. Р.Н. Пухова. М.: Центр анализа стратегий и технологий, 2021. С.18.
5. *Золян М.С.* Этнополитический конфликт и национальная идентичность: о некоторых аспектах Нагорно-Карабахского конфликта // «Вестник РАУ (серия: гуманитарные и общественные науки)», 2004, № 2. С. 32.
6. *Дерлугьян Г.М.* Указ. работа. С. 19.
7. *Золян М.С.* Указ. работа. С. 31.
8. *Шнирельман В.А.* Указ. работа. С. 119.
9. Там же. С. 134.
10. *Летняков Д.Э.* Создавая нацию: политика идентичности в постсоветских государствах // Мир России, 2016, № 2. С. 152.
11. *Ergun A.* Citizenship, National Identity, and Nation-Building in Azerbaijan: Between the Legacy of the Past and the Spirit of Independence. Cambridge University Press. 2021.
12. *Шнирельман В.А.* Указ. работа. С. 37.

13. Махмудов Я.М., Шукюров К. Азербайджан: международные отношения и история дипломатии. Международные договоры и другие внешние политические акты: в 4-х т. Т. 1. Баку: Изд-во «Институт истории им. А.А. Бакиханова», 2009. СС. 15–16.
14. Гусейнова Н. Принципы и приоритеты внешнеполитической деятельности Азербайджанской Республики // 30-летие конфликта в Нагорном Карабахе (сборник научных статей). Москва, РУДН, 2019. СС. 151–153.
15. Ваал де Т. Черный сад. Армения и Азербайджан между миром и войной. М.: Политическая энциклопедия, 2014. С. 356.
16. Золян М.С. Указ. работа. С. 32.
17. Ваал Т., де. Указ. Работа. С. 356.
18. Золян М.С. Указ. работа. С.34.
19. Элибегова А.Г., Вардазарян С.С. Армянофобия в азербайджанских учебниках и ее влияние на безопасность Армянского государства // «Вестник РАУ (серия: гуманитарные и общественные науки)», 2021, № 1.

ON SOME FACTORS OF THE NATION-BUILDING POLICY OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

D. Sargsyan

ABSTRACT

For understanding processes taking place in the post-soviet region, the study of transformation of national identity has a special meaning, which is the result of the special nation-building policy, revealing the essence, main tendencies, and factors of this policy. Nation-building processes in the post-Soviet states have both common and specific characteristics. Common characteristics are mainly connected with common Soviet history. This article draws attention to some factors of nation-building policy in the Republic of Azerbaijan. The lack of serious experience with their own statehood, ethnic and confessional diversity of the population, and loss in the First Artsakh War, according to the thesis, defined the systemic policy of nation-building aimed at an intensive construction of the Azerbaijani political nation. Particular attention was paid to the politics of memory and the construction of the history of the Azerbaijani nation, which frequently falsified the real historical processes. The factor of Karabakh and the confrontation of the demonized Armenian origins, as well as positioning Azerbaijani statehood as a supra-ethnic and supra-confessional formation, were important factors of the nation-building policy and tools for pan-Azerbaijani consolidation.

Keywords: nation-building, construction of national identity, Azerbaijani identity, politics of memory, falsification of history, post-Soviet region.

ЭКОНОМИКА

DOI 10.48200/1829-0450_2021_3_56
УДК 336.02, 336.7

Поступила: 25.07.2021г.
Сдана на рецензию: 02.08.2021г.
Подписана к печати: 05.08.2021г.

ՄԱԿՐՈՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱՎՈՐՄԱՆ ՓՈՐՁՆ ԱՐԳԵՆՏԻՆԱՅՈՒՄ

*Է.Մ. Սանդոյան¹, Ա.Բ. Եղիազարյան¹, Մ.Հ. Ոսկանյան¹, Ա.Հ. Գալստյան¹,
Գ.Ա. Գրիգորյան²*

*Հայ-ռուսական համալսարան¹, Grigoryan and Partners LLC²
edward.sandoyan@rau.am, armenyeghiazaryan2@gmail.com,
mariam.voskanyan@rau.am, ani.galstyan@rau.am, gagik.a.grigoryan@gmail.com*

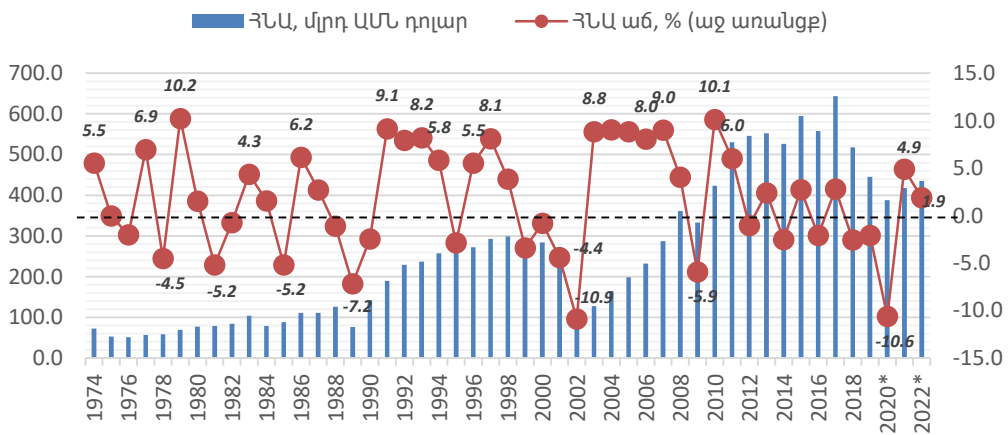
ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Արգենտինայի տնտեսությունը 1960թ.-ից սկսած անցել է մակրոտնտեսական անկայունության և տնտեսական աճի մի շարք փուլերով, ներառյալ խորը ճգնաժամը, պետական պարտքի դեֆոլտը, ինչպես նաև տնտեսական աճի բարձր տեմպերը: Հողվածի նպատակն էր բացահայտել մակրոտնտեսական կայունության, տնտեսական աճի, ինչպես նաև տնտեսական ճգնաժամի ժամանակաշրջանում Արգենտինայի կառավարության և կենտրոնական բանկի կողմից իրականացված քաղաքականությունը և դրա արդյունավետությունը: Հետազոտության արդյունքում եզրահանգում կատարվեց, որ տնտեսության կառավարմանը կառավարության չափազանց միջամտությունը, ինչպես նաև դրամավարկային և հարկաբյուջետային քաղաքականությունների համաձայնեցման անկարողությունը տնտեսական զարգացման տարբեր փուլերում հանգեցրել են տնտեսական, բանկային ճգնաժամերի, հիպերինֆլյացիայի, պետական պարտքի ճգնաժամի և տնտեսական լճացման:

Հիմնաբառեր՝ մակրոտնտեսական կարգավորում, հարկաբյուջետային քաղաքականություն, դրամավարկային քաղաքականություն:

Արգենտինայի տնտեսությունը 1960թ.-ից սկսած անցել է մակրոտնտեսական անկայունության մի շարք փուլերով, որոնցից են՝ 1962 և 1981 թվականների վճարային հաշվեկշռի ճգնաժամը, 1975թ.-ին առաջին հիպերինֆլացիան, 1982 և 1995 թվականների բանկային ճգնաժամը և պետական պարտքի դեֆոլտը, 1985 և 1989 թվականների երկրորդ և երրորդ հիպերինֆլացիաները, 2001 թվականի բանկային ճգնաժամը, պետական պարտքի դեֆոլտը և մեծ ռեցեսիան, 2008թ.-ի գլոբալ ֆինանսական ճգնաժամը և 2018–2020թթ. ճգնաժամը (Նկ.1):

Արգենտինայի տնտեսական պատմության մեջ 1977–1990թթ.-ը հայտնի է նորպես տնտեսության պետական կարգավորման մեղմացման շրջան: Այս ժամանակահատվածում առևտրային սահմանափակումները զգալիորեն կրճատվեցին և կապիտալի հաշիվն ազատականացվեց: Մա կառավարությանը թույլ տվեց իրականացնել պետական բյուջեի պակասուրդի ֆինանսավորում արտաքին պարտքի միջոցով: Մինևույն ժամանակ ներքին վարկավորման շուկան նույնպես ազատականացվեց և մեղմացվեցին մասնավոր ֆինանսական ինստիտուտների շուկա մտնելու սահմանափակումները:

Նկ.1. ՀՆԱ և տնտեսական աճի տեմպերը Արգենտինայում

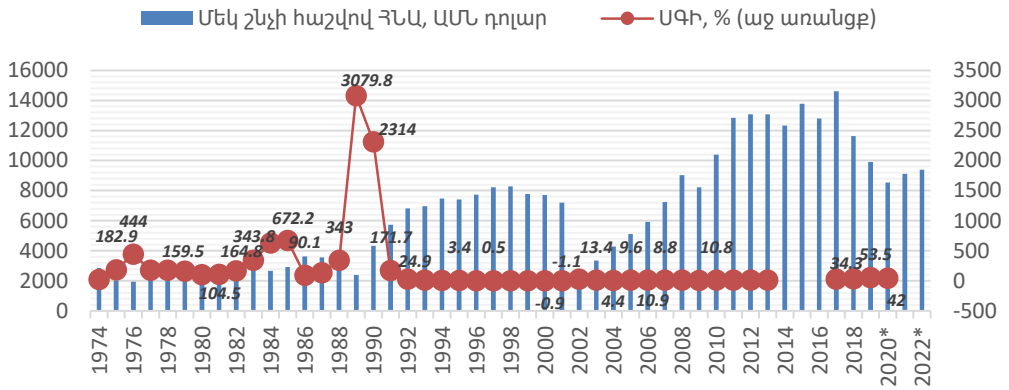
* կանխատեսում

Աղբյուր՝ *World Bank Database: <https://databank.worldbank.org/>, IMF Database: <https://www.imf.org/>.*

Տնտեսական քաղաքականության վերոնշյալ փոփոխություններին հետևեց մի շարք նոր բանկերի ստեղծումը և ֆինանսական հատվածը զգալիորեն ընդլայնվեց:

Դրամավարկային քաղաքականության որոշիչ գործոն էր նշված ժամանակահատվածի սկզբում արժուրային փոխարժեքի ֆիքսումը ԱՄՆ դոլարի նկատմամբ՝ գնաճի զսպման նպատակով: Մինևույն ժամանակ կառավարությունը տրամադրեց արժուրային փոխարժեքի ապահովագրում՝ արժեզրկման տեղի ունենալու դեպքում:

Նշված փոփոխություններին հաջորդեց պետական պարտքի ծավալների զգալի աճն ու 1982թ.-ի պարտքային ճգնաժամը, որին էլ արդեն հաջորդեց 1989թ.-ի հիպերինֆլյացիան (~3080%) (Նկ.2) և տնտեսական ճգնաժամը, երբ ՀՆԱ-ն կրճատվեց 7.2%-ով:

Նկ.2 Գնաճը և մեկ շնչի հաշվով ՀՆԱ-ն Արգենտինայում

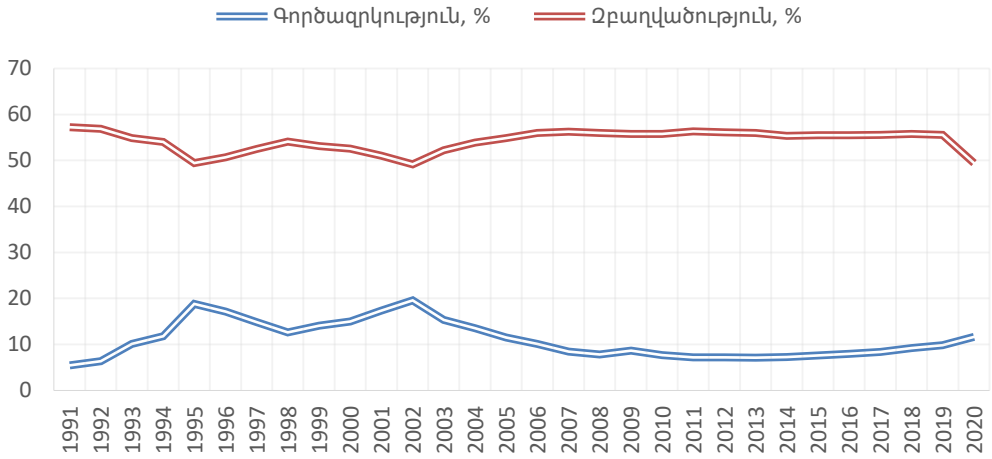
* կանխատեսում.

Աղբյուր՝ World Bank Database: <https://databank.worldbank.org/>, IMF Database: <https://www.imf.org/>

1989թ.-ի ճգնաժամը դրան նախորդող Լատինական Ամերիկայի պարտքային ճգնաժամի հետևանքն էր, որի արդյունքում Արգենտինան այլևս չէր կարող ներգրավել միջոցներ միջազգային ֆինանսական շուկաներից, իսկ դրամական զանգվածի ընդլայնումն անհրաժեշտ էր ֆիսկալ պակասուրդի ֆինանսավորման համար [1]: Գնաճի զսպման նպատակով փորձ արվեց խստացնել դրամավարկային քաղաքականությունը՝ բարձրացնելով տոկոսադրույքները: Գնաճի բարձր մակարդակի և բարձր տոկոսադրույքների, դրամավարկային և հարկաբյուջետային քաղաքականությունների ներդաշնակեցման ձախողման հետևանքով տնտեսությունն ընկավ լճացման փուլ՝ հաջորդող ճգնաժամով [2]:

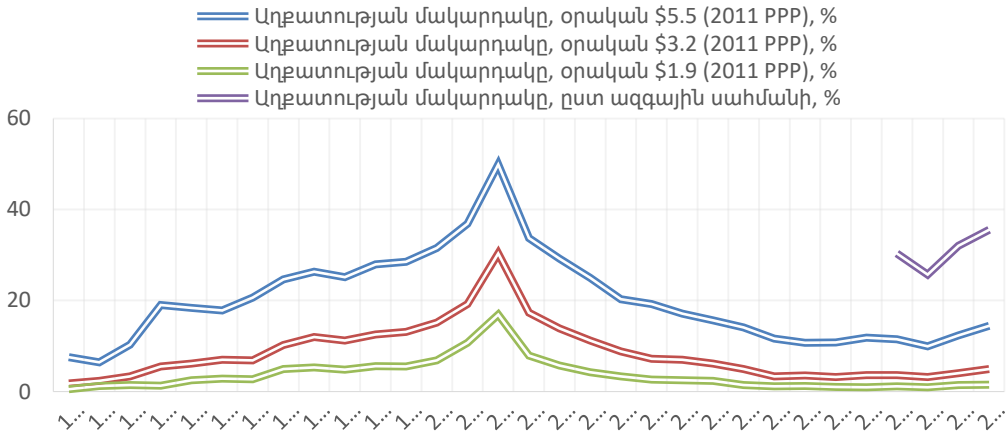
1990-ականներին Արգենտինայի ազգային արժույթի կոշտ ֆիքսումն ԱՄՆ դոլարի նկատմամբ, ցիկլիկ հարկաբյուջետային քաղաքականությունը և արտաքին պարտքի զգալի ավելացումը հանգեցրին տնտեսության անկարողությանը պայքարել արտաքին ցնցումների դեմ: Այս ամենը բերեց արժույթային, պարտքային և բանկային ճգնաժամի 2001թ.-ին, երբ ՀՆԱ-ն կրճատվեց 4.4%-ով, որին հաջորդեց Արգենտինայի ամենախորը ռեցեսիան՝ -10.9% (Նկ.1):

1998թ.-ի համեմատ՝ 2002թ.-ին գործազրկությունն աճեց 8%-ով՝ հասնելով 20%-ի (Նկ.3): Միևնույն ժամանակ կտրուկ աճեց աղքատության մակարդակը, որի վերին սահմանը հասավ մոտ 50%-ի (Նկ. 4):

Նկ.3. Գործազրկության և զբաղվածության մակարդակը Արգենտինայում:
 Աղբյուր՝ World Bank Database: <https://databank.worldbank.org/>.

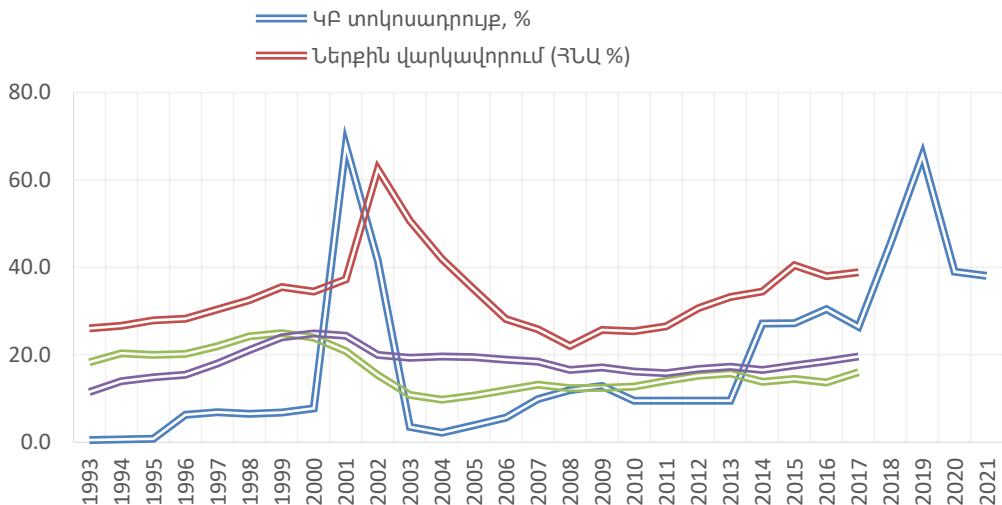
Ֆիքսված փոխարժեքի ռեժիմի շրջանակներում հայրենական ապրանքների արտաքին մրցունակության բարձրացման նպատակով կառավարությունը ձեռնարկեց որոշակի միջոցառումներ, որոնց մեծ մասը ձախողվեց: 2001թ.-ի ապրիլին ոչ էներգետիկ ապրանքների նկատմամբ կիրառվեց «կոնվերգենցիայի գործոն» (convergence factor), համաձայն որի *արտահանողները ստանում էին փոխհատուցում, իսկ ներմուծողները վճարում էին հարկ*, հավասար ֆիքսված փոխարժեքի և եվրո-ԱՄՆ դոլար զամբյուղի նկատմամբ կշռված փոխարժեքի միջև տարբերությանը:

Նկ. 4. Աղքատության մակարդակը Արգենտինայում:
 Աղբյուր՝ World Bank Database: <https://databank.worldbank.org/>.

Քանի որ կառավարությունն այլևս լրացուցիչ ֆինանսավորման տարբերակ չուներ, ֆիքսված փոխարժեքի ռեժիմը կարելի էր պահել միայն զրոյական պակասուրդի կամ ավելցուկի ապահովման միջոցով: Կառավարությունն ընդունեց զրոյական պակասուրդի մասին օրենք՝ նպատակ ունենալով վերահսկողություն սահմանել պետական պարտքի վրա պետական ծախսերի կրճատման միջոցով: Նոյեմբերին պետական մարմինները փորձեցին վերափոխել պետական պարտքի կառուցվածքը 41 մլրդ ԱՄՆ դոլար դաշնային և 10 մլրդ ԱՄՆ դոլար մարզային պետ-դոլարով արտահայտված պետական պարտատոմսերը փոխանակելով ներքին երաշխավորված վարկերի հետ [3]:

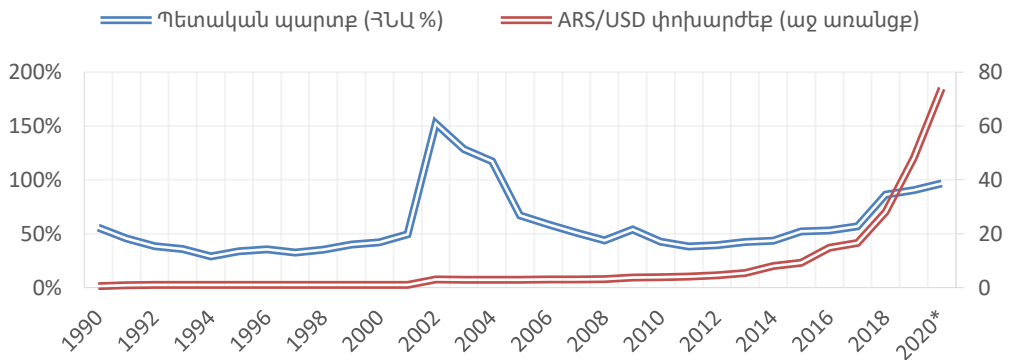
2001թ.-ի նոյեմբերին Արգենտինայի քաղաքացիների բացասական սպասումների հետևանքով նաև տեղի ունեցավ տոկոսադրույքների կտրուկ աճ, ավանդների կրճատում և ընդհանուր ներքին վարկավորման կտրուկ աճ (Նկ. 5): Բանկային ճգնաժամի կանխման նպատակով էկոնոմիկայի նախարարը հայտարարում է բանկային ավանդների սառեցում 2001թ.-ի դեկտեմբերին: Այս ամենի արդյունքում պարզ է դառնում, որ արգենտինական պետոյի ֆիքսումն ԱՄՆ դոլարի նկատմամբ 1 փոխարժեքի վրա հնարավոր չէ պահել: Այս ամենը ստեղծում է նաև քաղաքական լարվածություն, քանի որ բնակչությունը սկսում է ընդվզել կիրառվող տնտեսական քաղաքականության դեմ: Մոցիալական իրարանցումն էլ ավելի է աճում, երբ ԱՄՀ-ն հայտարարում է, որ այլևս չի օգնելու երկրին՝ այդպիսով զրկելով Արգենտինային արտասահմանյան կապիտալի վերջին աղբյուրից [4]:

Նկ. 5. Տոկոսադրույքները, վարկերն ու ավանդները Արգենտինայում:
 Աղբյուր՝ World Bank Database: <https://databank.worldbank.org/>, BIS Database: <https://www.bis.org/>

2001թ.-ի դեկտեմբերի 23-ին Արգենտինայի նորընտիր նախագահը հայտարարում է Արգենտինայի 93 մլրդ ԱՄՆ դոլար պարտքի դեֆոլտ: 2002թ.-ի հունվարին ընդունվում է Փոխարժեքի ռեժիմի հանրային արտակարգ իրավիճակի և բարեփոխման օրենքը՝ վերջ դնելով Արգենտինայում գործող Կոնվերտացիայի պլանին: Արդյունքում նախ ազգային արժույթը արժեզրկվում է մինչև 1.4 ԱՄՆ դոլարի նկատմամբ, ապա դառնում ազատ լողացող, 2002թ.-ին գրանցելով միջինում 3 արգենտինական պեսո դոլարի նկատմամբ արդյունք (Նկ. 6) [5]:

Այդ ժամանակահատվածում կառավարության կողմից կայացվում է երկու որոշում, որոնց հետևանքով բանկային համակարգը կրում է աննախադեպ կորուստներ: Նախ նախագահը հայտարարում է, որ բոլոր արտարժույթային ավանդները կվերադարձվեն իրենց նախնական դենոմինացիային: Այսպիսով դոլարով դենոմինացված ավանդները վերածվեցին պեսոյի 1.4:1 պեսո-դոլար փոխարժեքով: Սակայն բոլոր բանկային վարկերը վերածվեցին պեսոյի 1:1 փոխարժեքով:

Նկ. 6. Պետական պարտք – ՀՆԱ հարաբերակցությունն Արգենտինայում և ARS/USD փոխարժեքը:

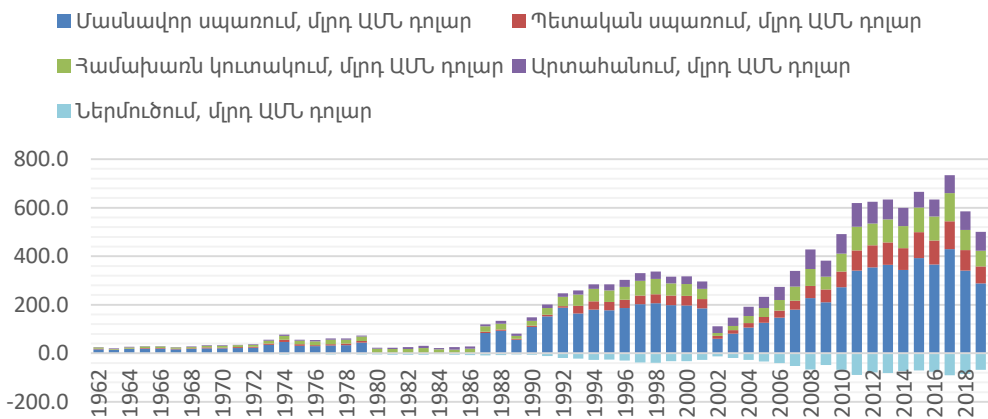
Աղբյուր՝ IMF Database: <https://data.imf.org/>.

2002թ.-ին կտրուկ աճեց նաև պետական պարտքը՝ հասնելով ՀՆԱ 152%-ի (Նկ. 6): Դրան նպաստեցին որոշ գործոններ: Նախ բանկային համակարգին տրամադրվեց մեծ ֆինանսական օգնություն, քանի որ այն կանգնած էր սնանկացման եզրին՝ բանկային ակտիվների և պարտավորությունների՝ պեսոյի ասիմետրիկ կոնվերտացիայի հետևանքով: Մասնավորապես, դոլարով դենոմինացված ավանդները վերածվեցին պեսոյի 1.4 պեսո-դոլար փոխարժեքով, իսկ վարկերը՝ 1 պեսո-դոլար փոխարժեքով: Հաջորդ գործոնը կառավարության կողմից տեղական կառավարման մարմինների պարտքերի կլանումն էր

2002թ.-ին: Երրորդ գործոնը՝ ժամանակավոր սոցիալական ծրագրերի մեկնարկն էր՝ ուղղված բնակչության ամենաաղքատ հատվածի վրա ճգնաժամի ազդեցության չեզոքացմանը [6]:

2005թ.-ի պարտքային բանակցությունների շնորհիվ հնարավոր եղավ զգալիորեն կրճատել պարտքը, այն հասցնելով ՀՆԱ 67%-ի: Բանակցությունների 2-րդ փուլը տեղի ունեցավ 2010թ.-ին, իսկ վերջնական համաձայնություն վարկատուների հետ ձեռք բերվեց 2016թ.-ին: Կառավարությունը սկսեց խրախուսել ներմուծման փոխարինումը, նպաստավոր պայմաններով բիզնես վարկերի տրամադրումը, հարկերի հավաքագրման բարելավման ծրագիր մշակեց, մեծ գումարներ հատկացրեց սոցիալական բարեկեցության համար, սակայն սկսեց նաև ծախսերի խիստ վերահսկում այլ ոլորտներում [7]: Այսպիսով կառավարությունը փորձում էր խթանել պահանջարկը՝ փոխհատուցելու համար 2002թ.-ին գրեթե 3 անգամ մասնավոր սպառման կրճատումը (Նկ.7): 2002թ.-ից մինչ 2017թ.-ը պետական սպառման ծավալները զգալիորեն աճեցին 12 մլրդ ԱՄՆ դոլարից հասնելով 113.9 մլրդ ԱՄՆ դոլարի:

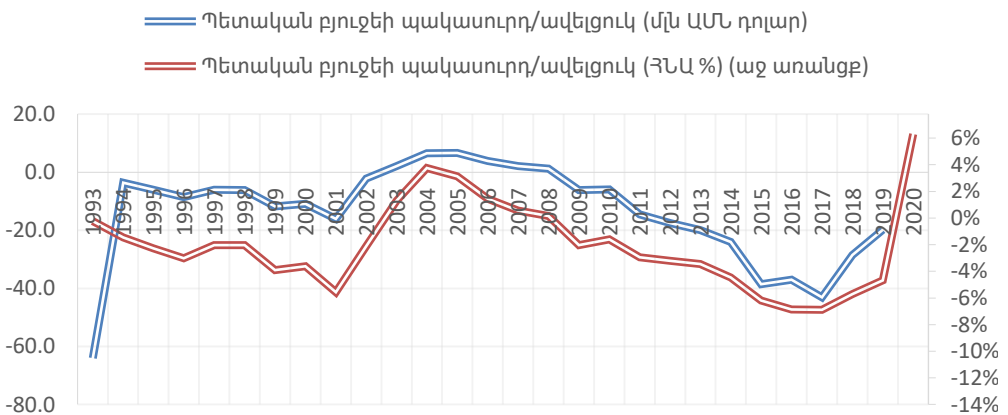
2004թ.-ից սկսած ներմուծման զգալի աճն (Նկ.7) առաջացրեց դոլարի նկատմամբ պահանջարկի աճ: Մյուս կողմից արտաքին պարտքի երկու երրորդի հաջող վերակազմավորումից հետո օտարերկրյա ներդրումների վերադարձը նպաստեց կապիտալի ներհոսքին: Կառավարությունը վերահսկողություն և սահմանափակումներ կիրառեց կարճաժամկետ սպեկուլյատիվ ներդրումների կողմից ֆինանսական շուկաների ապակայունացումից պաշտպանելու համար [8]:

Նկ.7. Արգենտինայի ՀՆԱ կառուցվածքն ըստ ծախսային եղանակի Աղբյուր՝ World Bank Database: <https://databank.worldbank.org/>.

1998–2002թթ.-ի մեծ ռեցեսիայից վերականգնումը տեղի ունեցավ բավականին արագ, արդեն 2003թ.-ին գրանցվեց 8.8% ՀՆԱ աճ: Տնտեսական անկմանը հաջորդեց 8 տարի անընդմեջ տնտեսական աճ՝ ուղեկցվելով 6 տարի շարունակ պետական բյուջեի ավելցուկով: Դրա շնորհիվ երկրում գրանցվեց բավականին ցածր գնաճ 2003–2007թթ.-ին, իսկ պարտքի դոլարային արժեքը 2010թ.-ին գրեթե նույնն էր, ինչ 2006թ.-ին: Արգենտինայի կառավարությունն ուղղակիորեն միջամտում է տնտեսությանը «տնտեսական զարգացման՝ սոցիալական արդարության հետ» հասնելու համար [9]: Նման տնտեսական նպատակը պահանջում է ծավալուն հարկաբյուջետային ջանքեր:

Պետական բյուջեի ծախսերի կողմում պետական քաղաքականությունը ձգտում է արդարության սոցիալական տրանսֆերտների միջոցով. Սահմանում է առաջնային սպառողական ապրանքների գներն ու ներքին առաջարկը, սրամաղորում է ուղղակի սուբսիդիաների էներգիայի և տրանսպորտի համար, ճշգրտում է աշխատավարձերը գնաճի փոխհատուցման համար: Մուբսիդավորումը սկսվեց լայնորեն կիրառվել սկսած 2002թ.-ից՝ հիմնականում աղքատության մեջ հայտնված մարդկանց կարիքների բավարարման համար: Ժամանակի ընթացքում սոցիալական ծրագրերի արժեքը և ծավալները զգալիորեն ընդլայնվեցին՝ բերելով պետական բյուջեի ավելցուկի նվազման սկսած 2006թ.-ից և աճող պակասուրդի 2008թ.-ից (Նկ. 8): Մուբսիդիաները 2005թ.-ի 1.6 մլրդ ԱՄՆ դոլարից աճեցին մինչև 18.1 մլրդ ԱՄՆ դոլար 2011թ.-ին, որը կազմում է ՀՆԱ մոտ 3.5%-ը: Մուբսիդիաները բաշխվում են էներգիայի, հանրային տրանսպորտի և այլ պետական ծառայությունների միջև:

Նկ. 8 Պետական բյուջեի պակասուրդը/ավելցուկը Արգենտինայում
 Աղբյուր՝ World Bank Database - <https://databank.worldbank.org/>.

Չնայած 1990-ականներին արդյունաբերական քաղաքականության մոտեցումը հիմնականում հորիզոնական էր, 2003թ.-ից այն դառնում է ավելի ուղղահայաց: Կառավարության հետաքրքրությունը հատվածների ուժեղացումից, որտեղ Արգենտինյան ուներ համեմատական առավելություններ (ինչպիսիք են հանքարդյունաբերությունը, անտառային տնտեսությունը կամ ձկնորսությունը), 2000-ականներին փոխվեց դեպի մրցակցության խթանում այն ոլորտներում, որտեղ համեմատական առավելությունները ցածր էին (օրինակ՝ ավտոպահեստամասեր, էլեկտրոնիկա և այլն) կամ նույնիսկ նոր ոլորտներ ստեղծելուն (օրինակ՝ օդատիեզերական, բիոտեխնոլոգիա կամ նանոտեխնոլոգիա) [10]:

Միջազգային բարենպաստ համատեքստում (հատկապես 2006թ.-ից ի վեր) տնտեսական քաղաքականությունը նպատակ ուներ հասնել տնտեսության վերաարդյունաբերացմանը ներքին պահանջարկի խթանման միջոցով՝ ուղեկցվելով արժեզրկված իրական փոխարժեքով, գյուղատնտեսական ապրանքների հարկերով և էներգիայի սուբսիդիաներով [11]:

Արգենտինայի դրամավարկային քաղաքականության հիմնական առանձնահատկությունը դրա ընդլայնողական բնույթն է, որը նպաստում է տնտեսական աճին և աջակցում հարկաբյուջետային նպատակներին և փոխարժեքային թիրախներին: Չնայած Արգենտինայի Կենտրոնական բանկի կողմից հայտարարված չեզոքությանը՝ [12] փաստերը վկայում են, որ դրա հիմնական առաքելությունն է նպաստել ազգային կառավարության ընդհանուր տնտեսական քաղաքականության օրակարգին: Ընդլայնողական հարկաբյուջետային և դրամավարկային քաղաքականությունների շնորհիվ Արգենտինային հաջողվեց հաղթահարել 2002թ. ճգնաժամը և ապահովել կայուն տնտեսական աճ մինչև գլոբալ ֆինանսական ճգնաժամը, ինչպես նշվեց վերևում: Ի թիվս տնտեսական աճի, գների և փոխարժեքի հարաբերականորեն կայուն մակարդակի կրճատվեցին նաև աղքատության և գործազրկության մակարդակները, որոնք 2004թ.-ին արդեն նվազել էին մինչև 29.2% (վերին սահման) և 13.5%, համապատասխանաբար:

Դրամավարկային քաղաքականության իրականացման հիմնական ուղիներից են դրամական էմիսիայի և ԿԲ պահուստների օգտագործումը՝ աջակցելու համար կառավարության հիմնական նպատակներին՝ պահպանել հարկաբյուջետային և ընթացիկ հաշվի դրական հաշվեկշիռ, կայուն փոխարժեք և վարկավորման ընդլայնում:

Համաձայն նոր Կանոնադրության՝ ԿԲ-ի կենտրոնական նպատակն է մոնետար կայունությունը, ինչը կարելի է մեկնաբանել որպես փոխարժեքի կայունության ապահովում, քան՝ գների: Դիտարկվող ժամանակաշրջանում Արգենտինյան ուներ Լատինական Ամերիկայի երկրների շրջանում ամենաընդլայնողական դրամավարկային քաղաքականությունը [13]:

Արգենտինան ակտիվորեն միջամտում էր արժույթային փոխարժեքի ձևավորմանը՝ թույլ տալով կայուն անվանական արժեգրկում: Մակայն հաշվի առնելով գնաճի տեմպերը՝ տեղի էր ունենում իրական փոխարժեքի արժևորում: Արժևորված արժույթը դժվարացնում էր արտահանումը, այդպիսով բերելով ներմուծման նկատմամբ սահմանափակումների անհրաժեշտության ընթացիկ հաշվի հավասարակշռության պահպանման համար: Արտարժույթի շուկայի կառավարումը, չնայած անգամ բարդ և մանրակրկիտ մշակված լինելուն, ամբողջությամբ չփոխհատուցեց դոլարի ներհոսքի հետևանքները՝ բերելով դրամական ագրեգատների արագ աճի: Այսպիսով, գոյացան լրացուցիչ ֆինանսական պաշարներ, որոնք կարող էին օգտագործվել պետական բյուջեի պակասուրդը ֆինանսավորելու համար [14]:

Իրավիճակը փոխվեց 2008–2010թթ.-ին գլոբալ ֆինանսական ճգնաժամի հետևանքով, երբ պետական բյուջեի ավելցուկները վերացվեցին քրոնիկ պակասուրդների՝ 2015թ.-ին հասնելով վտանգավոր ՀՆԱ 6%-ի (Նկ. 8): Այնուամենայնիվ, այլ երկրների համեմատ 2008–2009թթ.-ի ճգնաժամը Արգենտինայի վրա միջին ազդեցություն է ունեցել՝ բերելով ՀՆԱ 5.9% կրճատման (Նկ.1): Հաշվի առնելով վերջին տարիներին Արգենտինայում ձևավորված առանձնահատուկ իրավիճակը, տնտեսության ֆինանսավորումը ավելի շատ կախված էր ներքին խնայողություններից և քիչ էր կախված միջազգային կապիտալի հոսքերից, ինչը ճգնաժամի համեմատաբար թույլ ազդեցության հիմնական պատճառներից մեկն է:

2008–2009թթ.-ին բախվելով ճգնաժամի հետ Արգենտինայի ԿԲ-ը սկսեց միջոցառումներ կիրառել՝ իրացվելիության ապահովման և փոխարժեքի կտրուկ տատանումների կանխման համար: Այս միջոցառումներն ուղեկցվում էին կառավարության հակացիկլիկ հարկաբյուջետային միջոցառումներով: 2012թ. ապրիլին ընդունվեց ԿԲ-ի նոր Կանոնադրություն, որտեղ գների կայունությունը որպես առաջնային նպատակ փոխարինվեց նոր նպատակով՝ «խթանել մոնետար կայունությունը, ֆինանսական կայունությունը, զբաղվածությունը, և տնտեսական զարգացումը սոցիալական արդարության հետ» [15]:

Դիտարկվող ժամանակահատվածում Արգենտինայի կողմից ոչ սակագնային սահմանափակումների օգտագործումն աճել է, որոնք հիմնականում վերաբերում են գրանցման պահանջներին, ներմուծման և արտահանման ընթացակարգերին և ներմուծման լիցենզավորմանը: Չնայած Արգենտինայի առևտրային քաղաքականության նպատակներից մեկը արտահանման խթանումն է, Արգենտինայի առևտրային ռեժիմը դրանք վերահսկելու մեխանիզմներ է դնում՝ որպես ներքին մատակարարման և գների կայունության ապահովման միջոց:

Մինևույն ժամանակ, արտահանման խթանման համար Արգենտինան սահմանել է մի շարք սակագնային արտոնությունների սխեմաներ, որոնք ներառում են ներդրումների խթանման տարբեր ծրագրեր, ժամանակավոր մուտքի ռեժիմ, գործարանային մաքսային ռեժիմ, ազատ գոտու ռեժիմ և հատուկ մաքսային գոտիներ: Մյուս կողմից Արգենտինան շարունակել է իրականացնել գների կարգավորման քաղաքականություն՝ սպառումը խթանելու, ներքին արտադրությունն ուժեղացնելու և եկամտի բաշխումը բարելավելու համար [16]:

Երբ գործող կառավարության և տնտեսության նկատմամբ վստահությունը սկսեց նվազել՝ սկսվեց կապիտալի արտահոսքը: Կառավարությունը 2011թ.-ին խստացրեց կապիտալի նկատմամբ վերահսկողությունը՝ նպատակ ունենալով ավելացնել դոլարի ներհոսքը և կանգնեցնել կապիտալի փախուստը արտահանման եկամուտների՝ դեպի երկիր հարկադիր վերադարձի և հանքարդյունաբերական և ապահովագրական ընկերությունների կողմից ներդրումների կատարման միջոցով (պահանջելով վերափոխում պետոյի), սահմանեց արտարժույթի գնման սահմանափակումներ, այլ երկրներում բանկային քարտերի օգտագործման լրացուցիչ վճարներ, ներմուծման պարտադիր հսկողություն և որոշ օտարերկրյա ներդրումների պարտադիր պահուստավորումը [17]:

Հաշվի առնելով սկսած 2013թ.-ից պետական բյուջեի պակասուրդի աճող ծավալները, ինչպես նաև արտաքին ֆինանսավորման հասանելիության պակասը մինչև 2016թ.-ը պակասուրդը պետք է ֆինանսավորվեր սենյորաժի միջոցով, ինչի հետևանքով գնաճը կրկին աճեց, հասնելով 25%-ի: Բացի ԿԲ-ի կողմից պակասուրդի ֆինանսավորման, նաև կիրառվեց ներքին պետական պարտքի գործիքակազմը: 2016թ.-ին բոլոր պարտատերերի հետ բանակցությունների ավարտից հետո կառավարությունը կրկին հնարավորություն ստացավ ներգրավել արտաքին դրամական միջոցներ:

Սկսած 2016թ.-ից Արգենտինան կրկին մեծամասամբ հենվում էր արտաքին ֆինանսավորման վրա բյուջեի և ընթացիկ հաշվի պակասուրդների ծածկման նպատակով, ինչը նրան խոցելի դարձրեց արտաքին ցնցումների նկատմամբ: 2017թ.-ին տեղի ունեցան որոշակի իրադարձություններ, որոնք խնդիրներ առաջացրեցին Արգենտինայի տնտեսության համար, մասնավորապես ԱՄՆ Դաշնային Պահուստային Համակարգը սկսեց բարձրացնել տոկոսադրույքները, կրճատելով ներդրողների հետաքրքրությունը արգենտինական պարտատոմսերի նկատմամբ, ինչպես նաև ԿԲ-ը վերականգնեց գնաճի թիրախները [18]: Ներդրողները սկսեցին վաճառել արգենտինական ակտիվները, ինչն արժեզրկման ուղղությամբ ճնշում առաջացրեց ազգային արժույթի նկատմամբ, որն էլ կտրուկ արժեզրկվեց (Նկ.2): Ներդրողների վստահության

բարելավման նպատակով ԿԲ-ը և կառավարությունը 2018թ.-ի ապրիլին հայտարարեցին ավելի բարձր տոկոսադրույքների (միջինում 45.4%, Նկ. 5) և բյուջեի պակասուրդի կրճատման ուղղված հարկաբյուջետային բարեփոխումների մասին: Հարկաբյուջետային բարեփոխումները բյուջեի պակասուրդը 2018թ. 5.5%-ից 2019թ.-ին հասցրեցին մինչև 4.4%-ի (Նկ. 8): Պետյի կտրուկ արժեզրկումը բարդացնում էր գնաճի զսպումը, որը 2019թ.-ին հասավ 53.5%-ի և Արգենտինայի պարտքի իրական արժեքն աճեց՝ կազմելով ՀՆԱ մոտ 90%-ը:

2019թ.-ի դեկտեմբերին Արգենտինայի նախագահը դիմեց որոշակի միջոցառումների տնտեսության ակտիվացման նպատակով, ներառյալ կոմունալ ծառայությունների սակագների գների սառեցում, դեղորայքի գների իջեցում, աշխատավարձերի բարձրացում, հասարակության առավել խոցելի անդամներին հարկային զեղչեր և աշխատանքից ազատման վճարների բարձրացում: Այս բարեփոխումների ֆիսկալ ծախսերը փոխհատուցելու համար կառավարությունը բարձրացրեց մի շարք հարկեր [19]:

COVID-19 համավարակն էլ ավելի մեծացրեց տնտեսական ճնշումը կառավարության վրա: Համավարակն ուժեղ հարված հասցրեց արդեն իսկ անկայուն տնտեսությանը, ինչի արդյունքում տեղի ունեցավ 10.6% տնտեսական անկում: 2020թ.-ին պետական բյուջեի պակասուրդը կազմեց ՀՆԱ 6.5%-ը: Մակայն Էկոնոմիկայի նախարարությունը նախատեսում է բյուջեի վերանայում 2021թ.-ի համար և սպասվում է պակասուրդ ՀՆԱ 4%-ի չափ [20]: Արգենտինան կիրառել է մի շարք միջոցառումներ տնտեսական ճգնաժամի հաղթահարման համար, որոնք հակիրճ ներկայացված են ստորև [21].

- Հարկաբյուջետային միջոցառումներ – Կառավարության կողմից հայտարարված միջոցառումները կազմում էին ՀՆԱ մոտ 6%-ը, ներառյալ սոցիալական օգնությունը: Պահանջարկի խթանում, վարկային երաշխիքներ:
- Դրամավարկային միջոցառումներ – Պարտադիր պահուստավորման նորմատիվի նվազեցում, վարկերի դասակարգման պահանջների մեղմացում:
- Ոլորտային միջոցառումներ – Կոմունալ ծառայությունների շարունակական տրամադրում, աշխատողների և խոցելի խմբերի աջակցություն, աջակցություն խիստ սուժած ոլորտներին:

Եզրկացություններ

Արգենտինայի մակրոտնտեսական կարգավորման պատմությունը ցույց տվեց, որ տնտեսության կառավարմանը կառավարության չափազանց միջամտությունը, ինչպես նաև դրամավարկային և հարկաբյուջետային քաղաքականությունների համաձայնեցման անկարողությունը տնտեսական զարգացման տարբեր փուլերում հանգեցրել են տնտեսական, բանկային ճգնաժամերի,

հիպերինֆլացիայի, պետական պարտքի ճգնաժամի և տնտեսական լճացման:

Այսպես, 1977–1989թթ.-ին կայունացման քաղաքականությունները, պետական ծախսերի չափազանց ավելացումը և պետական բյուջեի պակասուրդի ֆինանսավորումը պետական պարտքի միջոցով պետական հաստիքի և կենտրոնական բանկին հասցրեցին պարտքային ճգնաժամի:

1989–2000թթ.-ին գնաճի բարձր մակարդակը, բարձր տոկոսադրույքները, դրամավարկային և ֆիսկալ քաղաքականությունների համաձայնեցման անկարողությունը բերեցին տնտեսական լճացման, որին էլ հետևեց ճգնաժամը: Վերջինիս գլխավոր պատճառներից էին գերարժևորված հաստատագրված փոխարժեքը և պետական պարտքի չափազանց բարձր մակարդակը:

2001–2002թթ.-ին ֆինանսական համակարգում կառավարության չափազանց միջամտությունը բերեց բանկային համակարգի ահռելի կորուստների և բանկային ճգնաժամի: Մյուս կողմից, պետական ծախսերի կրճատման անկարողությունը բերեց պետական պարտքի դեֆոլտի: Արդյունքում, 2002թ.-ին տեղի ունեցավ Արգենտինայի ամենախորը տնտեսական անկումը՝ 10.9%: Շնորհիվ արտաքին առևտրի և պահանջարկի խթանման հաջող պետական քաղաքականության՝ տնտեսական աճը վերականգնվեց 2003թ.-ին:

2003–2008թթ.-ին խթանող դրամավարկային և ֆիսկալ քաղաքականությունների շնորհիվ հնարավոր եղավ դուրս գալ տնտեսական ճգնաժամից և ապահովել տնտեսական աճի բարձր տեմպեր: Հաշվի առնելով տնտեսական իրավիճակն Արգենտինայում 2009–2010թթ.-ին՝ տնտեսության ֆինանսավորումն ավելի շատ կախված էր ներքին խնայողություններից, քան կապիտալի ներհոսքից, ինչը ֆինանսական ճգնաժամի համեմատաբար թույլ ազդեցության հիմնական պատճառներից էր:

2011–2017թթ.-ին խթանող մոնետար և ֆիսկալ քաղաքականությունները՝ սենյորաժի միջոցով պակասուրդի ֆինանսավորման հետ միասին բերեցին գնաճի մակարդակի բարձրացման: Մյուս կողմից գնաճի բարձր տեմպերի հետևանքով իրական փոխարժեքն աճեց, չնայած անվանական փոխարժեքի արժեզրկման: Անկայուն մակրոտնտեսական միջավայրի արդյունքում տնտեսական աճի տեմպերը նվազեցին:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. *Buera F., Nicolini J.* The Monetary and Fiscal History of Argentina, 1960–2017, Staff Report 580, 2019. DOI: <https://doi.org/10.21034/sr.580>.
2. *Beckerman P.* Public Sector ‘Debt-Distress’ in Argentina, 1988–89. Policy Research Working Paper 902, World Bank, Washington, DC, 1992.
3. Hectic efforts on by Argentina to avoid second default”. Argentina News.Net. Archived from the original on 8 August 2014. (15.04.2021).
4. The Argentine Crisis 2001/2002, Economic Report, Rabobank, August 2013.
5. Նույն տեղում:

6. *Buera F., Nicolini J.* The Monetary and Fiscal History of Argentina, 1960–2017, Staff Report 580, 2019. DOI: <https://doi.org/10.21034/sr.580>.
7. *Miceli, Felisa.* Statement by Ms. Felisa Miceli Minister of Economy and Production Argentina. IMF.14 April 2007.
8. Banco Central de la República, Inflation Report Second Quarter 2012, էջ 59–60.
9. Նույն տեղում: էջ 59–60:
10. *Santarcangelo, Juan & Schteingart, Daniel & Porta, Fernando.* Industrial Policy in Argentina, Brazil, Chile and Mexico: a Comparative Approach. *Revue Interventions économiques. Papers in political economy*, 2017.
11. *Lavarello, P., Sarabia, M.* La política industrial en la Argentina en la década de los 2000, Serie Estudios y Perspectivas de la CEPAL, Buenos Aires, December, 2015.
12. *Hornbeck J.F.* “Argentina’s Post-Crisis Economic Reform: Challenges for US Policy”, Congressional Research Service, 2013.
13. Banco Central de la República, Inflation Report Second Quarter 2012, էջ 59–60:
14. *Hornbeck J.F.* Argentina’s Post-Crisis Economic Reform: Challenges for US Policy, Congressional Research Service, 2013.
15. Banco Central de la República Argentina, Argentina: Macroeconomic, Monetary, and Financial Outlook, Power Point Presentation, Buenos Aires, August 2012, էջ 62:
16. “Argentina”, WTO, WT/TPR/S/277.
17. USTR, 2012 Foreign Trade Barriers.
18. Argentina’s Economic Crisis and Default, Congressional research service, June 2020.
19. Նույն տեղում:
20. Argentina Economic Outlook, BBVA Research, 1Q2021, January 2021.
21. Global Economic Prospects, a World Bank Group Flagship Report, January 2021.

ОПЫТ МАКРОЭКОНОМИЧЕСКОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ В АРГЕНТИНЕ

Э.М. Сандоян, А.Б. Егиазарян, М.А. Восканян, А.Г. Галстян, Г.А. Григорян

АННОТАЦИЯ

Начиная с 1960-х годов, экономика Аргентины пережила ряд этапов макроэкономической нестабильности и экономического роста, включая глубокий кризис, дефолт по государственному долгу и высокие темпы экономического роста. Целью статьи было выявить политику, проводимую правительством и центральным банком Аргентины во время макроэкономической стабильности и нестабильности, экономического роста, а также экономического кризиса и ее эффективность. Результатом исследования стал вывод о том, что чрезмерное вмешательство государства в управление экономикой, а также неспособность координировать денежно-кредитную и фискальную политику на разных этапах экономического развития привели к экономическому, банковскому кризису, гиперинфляции, кризису государственного долга и экономической стагнации.

Ключевые слова: макроэкономическое регулирование, фискальная политика, денежно-кредитная политика.

PRACTICE OF MACROECONOMIC REGULATION IN ARGENTINA*E. Sandoyan, A. Eghiazaryan, M. Voskanyan, A. Galstyan, G. Grigoryan***ABSTRACT**

Since the 1960s, Argentina's economy has gone through a series of macroeconomic instability and economic growth stages, including a deep crisis, default on public debt, and strong economic growth. The purpose of the current article was to identify the policies pursued by the government and the central bank of Argentina during the macroeconomic stability and instability, economic growth, and economic crisis and its effectiveness.

During 1977–1989 the economy of Argentina was in the stage of stagnation. The monetary regulation in this period included liberalization of the capital account and domestic credit market; reduction of restrictions on entering the financial market; introduction of deposit insurance system, fixed foreign exchange rate regime, and state insurance in case of devaluation of the national currency. In the 1980s, due to the lack of optimal tools, the Central Bank of Argentina absorbed money by increasing its debt. On the fiscal policy side, the government introduced stabilization programs and considerably increased government spending. As a result, the state budget generated high levels of deficit which was financed through public debt. The result of macroeconomic regulation was a debt crisis.

The economic stagnation continued in 1989–2000. During this period, the interest rates were increased to restrain inflation, and the peso was fixed at the level of 1 peso against the US dollar. To stimulate economic growth, the government was conducting cyclical fiscal policy, including an increase in state expenditures, which lead to a rise in the public debt, attempts at economic liberalization, and economic and fiscal reforms, most of which were ineffective. On the other hand, foreign trade was liberalized, and state-owned companies were privatized. Moreover, the strict labor legislation did not allow salary reduction. As a result, high inflation, high interest rates, and the inability to coordinate monetary and fiscal policies led to deepening economic stagnation, followed by a crisis. The main reasons for the latter were the overvalued fixed foreign exchange rate and the extremely high level of public debt.

The crisis of 2001–2002 was the deepest in Argentinian history since the 1970s, with a GDP decline of 10.9%. In December 2001, the Minister of Economy froze bank deposits. The government decided to denominate foreign bank deposits at the peso-dollar rate of 1.4:1 and bank loans at the rate of 1: 1. To restrain the public debt government introduced the law on zero deficit and reduced state expenditures. On the other hand, the government stimulated the demand through structural policy. The latter included introducing convergence factor in foreign trade, according to which exporters received compensation and importers paid a tax equal to the difference between the fixed exchange rate and the weighted exchange rate against the euro-dollar basket. The government began to encourage import substitution, provide business loans on favorable terms, develop a tax improvement program, allocate large sums of money for social welfare, and tighten spending controls in other areas. As a result, excessive government intervention in the financial system led to huge losses and crisis in the banking system. On the other hand, the inability to effectively reduce public spending led to a public debt default. However, due to the successful state policy of promoting foreign trade and demand, economic growth was restored in 2003. Due to the stimulating monetary-fiscal policies in 2003–2008, it was possible to ensure high economic growth rates. The Central Bank switched to a flowing

foreign exchange regime and introduced low interest rates during this period. The government conducted debt negotiations to reduce foreign debt, provided business loans on favorable terms, allocated large volumes of money for social security. The government set the prices and domestic supply of primary consumer goods, provided direct subsidies for energy and transport, and adjusted wages to offset inflation.

Given the economic situation in Argentina in 2009–2010, the economy's financing depended more on domestic savings than on capital inflows, which was one of the main reasons for the relatively weak impact of the financial crisis. The latter caused a 5.9% GDP decline. To mitigate the negative influence of the global financial crisis, Argentina introduced countercyclical fiscal measures. It stimulated domestic demand, which led to an increase in state expenditures and state budget deficit.

2011–2017 can be characterized as a period of macroeconomic instability. To restrain the inflation, the Central Bank applied the following measures: tightening of capital controls, restrictions on the purchase of foreign currency, additional payments for using bank cards in other countries, mandatory import control – a mandatory reserve of some foreign investments. Adoption of the new charter of the Central Bank (2012), where price stability as a primary goal was replaced by a new goal – “to promote monetary stability, financial stability, employment and economic development accompanied with social justice,” and the ratio of international reserves to the monetary base was eliminated. On the fiscal policy side, the following measures took place: excessive increase of the state budget deficit, financing of the deficit through seigniorage and state debt, protectionist policy in the field of trade (restriction of exports of some products, including beef), price freezes for food and other household goods (2013), reduction of export restrictions and taxes in the field of agriculture (2015). The stimulating monetary and fiscal policies during this period, together with the financing of the deficit through seigniorage, led to an increase in the level of inflation. On the other hand, due to the high inflation rates, the real exchange rate increased, despite the devaluation of the nominal exchange rate. As a result of the unstable macroeconomic environment, the economic growth rates decreased.

The COVID-19 pandemic has increased economic pressure on the government. The pandemic had a highly negative impact on the already volatile economy, resulting in a 10.6% economic decline. In 2020, the state budget deficit amounted to 6.5% of GDP. Argentina has taken several monetary and fiscal policy measures to overcome the economic crisis.

The study concluded that excessive government intervention in economic regulation, as well as the inability to coordinate monetary and fiscal policies at different stages of economic development, led to an economic, banking crisis, hyperinflation, a public debt crisis, and economic stagnation.

Keywords: macroeconomic regulation, fiscal policy, monetary policy.

ASSESSMENT OF THE GAP BETWEEN LOCAL GOVERNMENT AUTHORITIES AND THEIR FINANCING MECHANISMS

H. Melkumyan

*Public Administration Academy of the RA,
hovhannesmelkumyan@paara.am*

ABSTRACT

It is obvious that any state, state system – this or that policy, implemented by it, cannot work effectively without the availability of an appropriate financing mechanism. Research shows that the laws of the Republic of Armenia regulating the sphere of local self-government empower local self-government bodies with about 300 powers, which, however, often do not express the expectations of community residents to receive specific public services. The essence of the problem lies in the fact that the decentralization of the powers of local self-government bodies was not accompanied by the decentralization of financial resources, as a result of which the necessary financial sources for the exercise of the powers of local self-government bodies are often lacking. As part of the analysis, we assessed the degree of financial independence of the communities of the Republic of Armenia by calculating the corresponding indicators, studied the existing budget imbalances by regions and communities, and an attempt was made to digitally express the gap between the powers of the communities and the existing financial possibilities.

Keywords: Regional development, local self-government, local budgets, self-revenues and costs, financial gap.

Introduction

Any state, state system or local government cannot work effectively without the availability of an appropriate funding mechanism. The mechanisms for financing territorial development are complex; they need to be analysed separately in terms of their compliance with the programs implemented through them. Research shows that the laws of the Republic of Armenia regulating the sphere of local self-government, as well as other legislative acts, give about 300 powers to local self-government bodies, which, however, often do not express the expectations of community residents to receive specific public services. Financial or, as it is commonly called, fiscal decentralization is one of the most integral parts of the decentralization process. It determines the actual implementation of political and administrative decentralization in the country, the formation of the local government system and its further development. In this regard, it is extremely important to create a legal framework for fiscal decentralization. The essence of the problem lies in the fact that the decentralization of the powers of local self-government bodies in Armenia was not accompanied by the decentralization of financial resources,

as a result of which there are no necessary financial sources for the exercise of the powers of local self-government bodies. In Armenia, power is still largely centralized at the national level, which is not always effective and in line with the principle of segmentation and distribution. As for the gap between the powers of local self-government and the available financial resources, we can say that this is one of the most important problems of the local self-government system. And the main goal of the analysis is to assess the gap between the powers of the communities and the existing financial possibilities.

Literature review

The European Charter of Local Self-Government is the basic document that defines the fundamental principles of the functioning of local self-government bodies. Article 4 of the European Charter sets out the general principles on which the nature of the responsibilities and powers of local authorities should be based. According to part 3 of this article: "Public responsibilities shall generally be exercised, in preference, by those authorities which are closest to the citizen. Allocation of responsibility to another authority should weigh up the extent and nature of the task and requirements of efficiency and economy." The article expresses the general principle of decentralization of the exercise of powers. In other words, most of the powers are vested in local governments [1].

The main provisions of the European Charter of Local Self-Government are considered in democratic countries as general principles that determine the financial and tax policy of states and are reflected in the legislative acts of the countries that signed this document. Thus, the European Charter defines the principle of proportionality of powers and financial resources of local self-government, which is also enshrined in the Constitution of RA. In particular, according to the article 186 of the Constitution. "1. In order to solve the mandatory problems of society, the law defines the tax and non-tax sources that are necessary to ensure the implementation of these problems. 2. The powers delegated to communities by the state are subject to mandatory financing from the state budget [2]."

It is possible to form an independent budget of local self-government, taking into account the needs and possibilities of a particular territory, with a reasonable distribution of taxes, which is not an easy task even for advanced European countries. For example, in the UK in 1990, the traditional tax on residence (domestic rate) was replaced by a local tax (community charge), paid by every adult citizen residing in this territory. This innovation caused a real national scandal, as a result, in 1993, this tax was replaced by a new local poll tax (council tax), which takes into account the number of residents and the cost of housing [3].

Tax revenues are called upon to play the main role in replenishing the budgets of all levels with financial resources in modern conditions of a market economy. Local budget revenues in England are mostly volatile property taxes. The authorities regulate their size, and this influence of the centre is perceived by local communities as a restriction of the freedom of local self-government. However, local governments have the right to establish their own taxes and have complete control over their finances [4].

The main part of tax revenues of local budgets of Russia is still formed from deductions from personal income tax (PIT). However, interbudgetary transfers from the budgetary system of the Russian Federation, which are provided in the form of grants, subsidies, subventions and other interbudgetary transfers still constitute the fundamental part of local budget revenues. In the total volume of local budgets' revenues, the share of interbudgetary transfers is more than 60% [5].

It should be noted the importance of investment as an economic basis for the development of a municipality. Today the solution of the tasks facing municipalities is possible only by creating a favourable investment climate for enterprises located on their territory and attracting external investors. For this, incentives for local taxes and fees, deferred payments, reduced rent and land payments, etc. can be used [6].

Research methodology

It is generally accepted that the share of local budget expenditures in the country's government spending and in GDP characterizes the degree of decentralization of power in the country. One of the most important indicators that determine the level of real financial independence of communities is the share of own revenues in the total revenues of community budgets. We have calculated the mentioned indicators to assess the level of self-sufficiency and financial independence of the communities.

As part of the analysis, we have studied the existing budget imbalances by regions. For this, the indicators of income and expenditures of the budget per capita were considered.

As for the gap between the powers of local self-government and the available financial resources, calculating the cost of local government powers is a rather complex and costly task that requires the development and application of appropriate methodologies.

We considered the expenditure indicators aimed at solving our own powers and the obligatory problems of the community. Then analyzed the extent to which the mandatory enforcement programs needed to ensure a normal life are supported by the community's own resources. The indicators were calculated in the top 20 and 20 most backward communities in terms of their own income.

Conducting research and results

In the EU member states, the share of local budget expenditures in public spending and in GDP is on average 23.4% and 10.9% [7], respectively, and in Armenia, according to 2019 data, 8.3% and 2.1%, and in 2020 – 7.5 % and 2.3% [8].

Thus, the priority issues in the direction of fiscal decentralization are increasing the financial independence of the community, providing the financial resources necessary to implement the delegated powers of local self-government, improving the system of state financial support for local budgets, and increasing its efficiency.

From the analysis of budget expenditures, it becomes clear that in 2010–2020 the latter did not undergo significant fluctuations. In particular, the ratio of local and consolidated budget expenditures in 2010–2017 showed relative stability, but in recent years

it has recorded a slight decrease, reaching 7.5%. As for the share of community expenditures in the structure of GDP, during the period under review it fluctuated within 2.1–2.6%, which is 5–6 times lower than the European average (Figure 1).

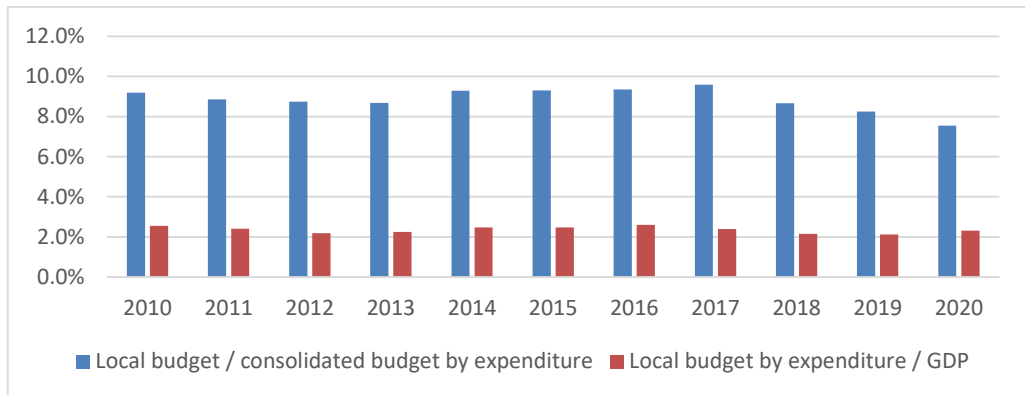

Figure 1. Share of total community budget expenditures in the consolidated budget and in GDP (2010–2020) [9].

As for budget revenues, here the indicator of the share of own revenues in the structure of gross revenues is used (Figure 2). This indicator took the lowest value in 2015–2016 – 26.8%, after which it recorded growth trends, reaching a maximum value in 2019 – 33.7%. In 2020, it dropped again to 30%. Thus, in terms of budget revenues, communities continue to rely mainly on external sources, mainly government funding, and therefore remain quite vulnerable in terms of financial independence.

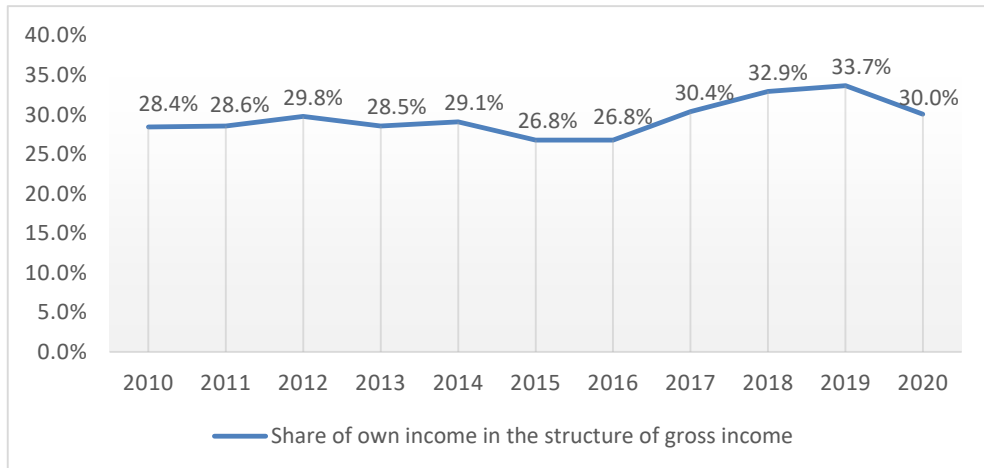

Figure 2. Share of own income in the structure of gross income (2010–2020) [10].

Consider the existing regional budget imbalances. Thus, from the analysis of the total budget revenues, own revenues and total per capita expenditures in all communities of the Republic of Armenia, it becomes clear that there are significant differences both

between the capital Yerevan and the regions, as well as individual communities of the regions. According to the calculation results, the national average per capita budget revenues in 2020 amounted to 52,042 drams. It was surpassed only by Yerevan, Syunik and Vayots Dzor regions (Table 1).

Per capita incomes are highest in the capital – 67,454 drams, followed by Syunik (64,126 drams) and Vayots Dzor (54,966 drams) regions. The indicators registered in the regions of Armavir and Ararat are almost two times lower than in the capital - respectively 33,338 and 34,225 drams. Significantly lower indicators are in Tavush, Kotayk and Shirak regions.

As for the indicator of own income per capita, it is highest in the capital Yerevan at 22 592 drams, followed by Vayots Dzor (19 623 drams), Kotayk (15 997 drams) and Syunik (15 657 drams). In other regions, the estimates are much lower.

Table 1. Total per capita budget revenues (including own revenues) and per capita expenditures by regions of the Republic of Armenia and the capital Yerevan, 2020 [11, 12].

Region	Total income per capita	Including: Own income	Total expenditure per capita
Yerevan	67,454	22,592	59,318
Aragatsotn	48,962	11,868	42,857
Ararat	34,225	11,011	32,060
Armavir	33,338	10,991	7,714
Gegharkunik	45,762	8,201	44,557
Lori	48,062	10,842	42,748
Kotayk	41,302	15,997	35,931
Shirak	42,097	9,797	36,747
Syunik	64,126	15,657	61,879
Vayots Dzor	54,966	19,623	51,038
Tavush	40,986	8,338	39,666
Republic of Armenia	52,042	15,633	44,761

In terms of expenditures, Syunik region is the leader (61 897 drams), followed by Yerevan (59 318 drams) and Vayots Dzor region (51 038 drams). The indicator of budgetary expenditures per capita is very low in the Armavir region (7,714 drams), which is due to the failure to fulfil the planned expenditure programs (rate of implementation – 18.5%).

According to the RA Law “On Local Self-Government”, local self-government bodies are given a wide range of powers, which, one might say, are reflected in the articles of the operational classification of the expenditure side of local budgets.

Community problems are mandatory and voluntary. Issues of public importance are mandatory, the solution of which ensures the normal course of society's life. As for the voluntary tasks, they can only be carried out if additional financial resources are available.

The powers of local self-government bodies are their own, for solving generally binding and voluntary problems of society, as well as delegated by the state by law, for a more effective exercise of the powers of state bodies. The community's own responsibilities are solely focused on solving the community's binding problems. The powers delegated by the state are subject to mandatory financing from the state budget.

Obligatory problems of the community are defined by the RA Law "On Local Self-Government" [13]. They are:

1. sustainable development of society, improvement of the business environment and promotion of entrepreneurship,
2. management of public property,
3. organization of the educational, cultural and sports life of the community,
4. social protection of the population of the community,
5. promotion of housing construction in the community, construction of settlements, landscaping, utilities,
6. organization of public transport, maintenance and operation of public road infrastructure,
7. supporting the implementation of national defence,
8. organization and implementation of measures for civil protection in emergency situations,
9. promoting the development of agriculture in communities,
10. protecting the environment in the community,
11. promoting tourism development in communities,
12. ensuring access to health services for the population in the community.

The corresponding items of expenditure are provided in the budgets of the communities for the fulfilment of the mentioned mandatory tasks, which are presented in the operational classification of budget expenditures:

1. general public services,
2. protection,
3. public order, security and judicial activity,
4. economic relations,
5. environmental protection,
6. housing and utilities,
7. healthcare,
8. recreation, culture and religion,
9. education,
10. social protection,
11. reserve funds not included in the main sections.

However, very often there is a gap between the financial resources necessary for solving mandatory tasks and the available budgetary possibilities, as a result of which the principle of financial independence of local self-government bodies is violated. The question of financial support from the state arises, which is implemented in the form of subsidies provided on the basis of financial equalization.

Let's present the problem of the financial and institutional disintegration of local self-government using the example of communities. It is advisable to consider the problem in the top 20 and in the 20 most backward communities in terms of the actual own income of the communities.

Table 2 presents the indicators of total and own income in 2020 in the capital and in the top 20 communities in terms of income from own sources.

Table 2. Structure of budget revenues by total and own revenues in the capital and in 20 leading communities, 2020 [14, 15].

№	Community	Region	Total income (thousand AMD)		Including: Own income (thousand AMD)		Own Income/ Total Income
			Annual plan	Fact	Annual plan	Fact	
1	Yerevan	Yerevan	109,027,129	73,119,819	26,993,250	24,489,932	33.5%
2	Gyumri	Shirak	4,607,675	4,651,136	1,445,830	1,246,296	26.8%
3	Vanadzor	Lori	4,031,092	3,416,000	962,758	906,141	26.5%
4	Vagharshapat	Armavir	1,647,923	1,691,612	780,184	830,758	49.1%
5	Abovyan	Kotayk	1,970,719	1,788,089	838,645	740,784	41.4%
6	Kapan	Syunik	4,229,601	3,001,835	715,215	714,970	23.8%
7	Hrazdan	Kotayk	1,526,075	1,527,721	481,478	494,180	32.3%
8	Kajaran	Syunik	1,295,414	1,258,824	412,064	413,428	32.8%
9	Armavir	Armavir	1,107,830	1,029,675	392,372	404,299	39.3%
10	Jermuk	Vayots Dzor	643,848	660,133	360,923	377,820	57.2%
11	Charentsavan	Kotayk	1,177,622	1,143,367	410,892	376,637	32.9%
12	Yeghvard	Kotayk	1,265,564	795,706	383,167	350,319	44.0%
13	Artashat	Ararat	910,130	738,923	357,609	336,538	45.5%
14	Ashtarak	Aragatsotn	876,897	839,529	311,770	311,628	37.1%
15	Sisian	Syunik	1,833,053	1,458,920	348,770	295,981	20.3%
16	Masis	Ararat	686,359	713,612	257,479	284,732	39.9%
17	Arinj	Kotayk	238,386	345,679	161,700	266,258	77.0%
18	Jrvezh	Kotayk	373,824	392,687	242,875	261,593	66.6%
19	Dilijan	Tavush	1,123,842	1,080,168	279,391	251,724	23.3%
20	Goris	Syunik	1,580,049	1,316,467	250,240	246,825	18.7%
21	Meghri	Syunik	1,352,377	1,006,299	272,327	236,970	23.5%

The indicator of own income is the highest in the capital – about 24.490 million drams, followed by other large cities – Gyumri and Vanadzor – 1.246 and 906 million drams. Nevertheless, there continues to be a rather low indicator of the ratio of own and total income. In particular, only 33.5% of the collected income in the capital came from its own sources, while in Gyumri and Vanadzor this figure ranges from 26.5–26.8%. The

data show that the resources available for the further development of communities are insufficient and new sources of income are needed. Among the communities represented, this indicator is significantly higher only in the communities of Arinj and Jrvezh. However, the cost metrics required to meet the community's imperative are also low (we'll talk about costs later).

As for the 20 communities with the lowest level of their own income, the situation is more problematic here. These are small communities, whose budgets cover only the costs of maintaining local staff, and the budgets are made in the form of simple estimates of income and expenses without serious analysis and development plans.

Table 3. Structure of budget revenues by total and own revenues in the 20 most backward communities, 2020 [16, 17].

№	Community	Region	Total income (thousand AMD)		Including: Own income (thousand AMD)		Own Income/Total Income
			Annual plan	Fact	Annual plan	Fact	
1	Karaberd	Lori	6,496	5,815	2,292	1,610	27.7%
2	Halavar	Lori	6,836	5,858	2,533	1,555	26.5%
3	Vardashat	Ararat	5,249	5,238	1,564	1,553	29.7%
4	Vazashen	Tavush	22,977	21,912	2,542	1,477	6.7%
5	Arevut	Aragatsotn	5,468	5,983	944	1,459	24.4%
6	Hako	Aragatsotn	6,256	5,146	2,402	1,291	25.1%
7	Lusahovit	Tavush	8,594	8,304	1,298	1,008	12.1%
8	Hovtashen	Shirak	7,089	5,437	2,652	1,000	18.4%
9	Kanch	Aragatsotn	5,554	5,275	1,217	938	17.8%
10	Verin Sasunik	Aragatsotn	5,509	4,953	1,450	904	18.3%
11	Acharkut	Tavush	5,629	5,455	1,035	861	15.8%
12	Antarashen	Lori	6,011	5,760	1,115	846	14.7%
13	Ddmasar	Aragatsotn	5,177	4,861	1,125	809	16.6%
14	Sorik	Aragatsotn	5,779	4,449	2,088	757	17.0%
15	Tsaghkasar	Aragatsotn	5,342	4,604	1,466	729	15.8%
16	Dian	Aragatsotn	5,230	4,628	1,295	693	15.0%
17	Tlik	Aragatsotn	6,246	4,925	2,011	690	14.0%
18	Urtsalanj	Ararat	4,710	5,756	520	459	8.0%
19	Metsadzor	Aragatsotn	5,348	5,122	611	386	7.5%
20	Dprevank	Aragatsotn	4,317	4,385	262	329	7.5%

In order to digitally express the existing gap between the financial resources of local governments and their powers, consider the indicators of expenditures aimed at solving their own powers and mandatory problems in selected communities.

Table 4 shows the ratio of own income to total expenditures aimed at solving their own problems (excluding the powers delegated by the state) in the capital and in 20

leading communities. The above data show that the ratio of their own income to their own expenses is much lower in most communities, in other words, in almost all communities, their own income is insufficient to finance their own powers. According to the actual indicators of the implementation of community budgets for 2020, only in some communities – Vagharshapat, Armavir, Arinj, Jrvezh – their own revenues significantly exceeded expenses, but if you look at the indicators of the annual budget plans for 2020, it becomes clear that a similar phenomenon was registered only in conditions of serious non-fulfilment of planned costs. So, for example, in Vagharshapat the expenditures under the plan were fulfilled only by 22.2%, in Armavir – by 19–2%, and in Jrvezh – by 14.2%. Of the other communities, this indicator is slightly higher in the capital – 71.9%, in Masis – 66.3%, in Ashtarak – 57%, in Jermuk – 51.1%, the lowest in Sisian – 17.6%, and in Goris – 21.1%. According to annual targets, in all monitored localities, expenditures exceed the collected own revenues.

Table 4 . The ratio of own income and expenditures in the capital and in 20 leading communities, 2020 [18, 19]

№	Community	Own income (thousand AMD)		Total expenditures aimed at solving own powers (thousand AMD)		Own income/own expenditures (%)	
		Annual plan	Fact	Annual plan	Fact	Annual plan	Fact
1	Yerevan	26,993,250	24,489,932	39,015,954	34,048,309	69.2%	71.9%
2	Gyumri	1,445,830	1,246,296	5,097,767	4,044,962	28.4%	30.8%
3	Vanadzor	962,758	906,141	4,168,106	2,973,401	23.1%	30.5%
4	Vagharshapat	780,184	830,758	1,843,961	410,232	42.3%	202.5%
5	Abovyan	838,645	740,784	2,319,843	1,735,962	36.2%	42.7%
6	Kapan	715,215	714,970	4,564,328	2,686,749	15.7%	26.6%
7	Hrazdan	481,478	494,180	1,601,812	1,307,636	30.1%	37.8%
8	Kajaran	412,064	413,428	1,329,826	1,033,418	31.0%	40.0%
9	Armavir	392,372	404,299	1,067,612	204,610	36.8%	197.6%
10	Jermuk	360,923	377,820	790,851	739,909	45.6%	51.1%
11	Charentsavan	410,892	376,637	1,180,615	1,113,114	34.8%	33.8%
12	Yeghvard	383,167	350,319	1,404,521	883,544	27.3%	39.6%
13	Artashat	357,609	336,538	940,110	741,855	38.0%	45.4%
14	Ashtarak	311,770	311,628	996,997	546,612	31.3%	57.0%
15	Sisian	348,770	295,981	2,136,431	1,684,956	16.3%	17.6%
16	Masis	257,479	284,732	920,434	429,745	28.0%	66.3%
17	Arinj	161,700	266,258	364,182	144,326	44.4%	184.5%
18	Jrvezh	242,875	261,593	466,156	65,975	52.1%	396.5%
19	Dilijan	279,391	251,724	1,193,758	1,077,567	23.4%	23.4%
20	Goris	250,240	246,825	1,693,598	1,169,052	14.8%	21.1%

		Own income (thousand AMD)		Total expenditures aimed at solving own powers (thousand AMD)		Own income/own expenditures (%)	
№	Community	Annual plan	Fact	Annual plan	Fact	Annual plan	Fact
21	Meghri	272,327	236,970	1,356,665	993,912	20.1%	23.8%

As for the more backward communities, the picture is the same here, only the observed indicators are at a much lower level (Table 5).

Thus, the ratio of own income and expenses is the highest in the communities of Karaberd – 32.1%, Vardashat – 30.5%, Halavar – 30.4%, while in communities with lower incomes this figure reaches 4–6%. This means that such communities do not even have the means necessary for their minimum subsistence.

In these conditions, the main source of funding for community expenditures remains funds received from the state budget, in particular, subsidies provided on the principle of financial equalization.

Table 5. The ratio of own income and expenditures in the 20 most backward communities, 2020 [20, 21].

		Own income (thousand AMD)		Total expenditures aimed at solving own powers (thousand AMD)		Own income/own expenditures (%)	
No	Community	Annual plan	Fact	Annual plan	Fact	Annual plan	Fact
1	Karaberd	2,292	1,610	9,238	5,011	24.8%	32.1%
2	Halavar	2,533	1,555	7,970	5,114	31.8%	30.4%
3	Vardashat	1,564	1,553	5,283	5,096	29.6%	30.5%
4	Vazashen	2,542	1,477	23,394	22,316	10.9%	6.6%
5	Arevut	944	1,459	6,200	5,720	15.2%	25.5%
6	Hako	2,402	1,291	7,060	5,912	34.0%	21.8%
7	Lusahovit	1,298	1,008	8,585	8,258	15.1%	12.2%
8	Hovtashen	2,652	1,000	44,605	21,543	5.9%	4.6%
9	Kanch	1,217	938	8,840	6,779	13.8%	13.8%
10	Verin Sasunik	1,450	904	5,926	4,528	24.5%	20.0%
11	Acharkut	1,035	861	6,897	4,368	15.0%	19.7%
12	Antarashen	1,115	846	6,398	5,736	17.4%	14.7%
13	Ddmasar	1,125	809	13,756	5,261	8.2%	15.4%
14	Sorik	2,088	757	7,608	5,404	27.4%	14.0%
15	Tsaghkasar	1,466	729	5,328	4,604	27.5%	15.8%
16	Dian	1,295	693	5,740	5,138	22.6%	13.5%
17	Tlik	2,011	690	7,448	5,547	27.0%	12.4%
18	Urtsalanj	520	459	4,764	4,653	10.9%	9.9%
19	Metsadzor	611	386	5,723	4,617	10.7%	8.3%
20	Dprevank	262	329	5,800	4,991	4.5%	6.6%

Conclusions

Thus, as a result of the analysis of the finances of the regions and communities of the Republic of Armenia, we can state that the disparities between the powers of the communities defined by the law and the means necessary for their implementation are obvious. Here, financial decentralization and local independence have not yet yielded tangible results. Funds received from the state budget and other external sources still account for a significant share in the structure of municipal budget revenues. Moreover, as the data shows, they continue to show a stable upward trend. And the decentralization process can be more effective if local governments are able to generate most of their income locally. Therefore, first of all, it is necessary to coordinate the transfer of functions by the central government with the financial possibilities for their implementation. Otherwise, the process of decentralization will be formal, and funding of communities and ensuring their further development will largely depend on the central government.

REFERENCES

1. <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=treaty-detail&treatynum=122>: Council of Europe, The European Charter of Local Self-Government
2. <http://concourt.am/armenian/constitutions/index2015.htm>: Constitution of the Republic of Armenia
3. *Marcheva L.M.*, Problems of Financing Local Self-Government in Russia and Great Britain”, Bulletin of the Northern Federal University. Series: Humanities and Social Sciences, No. 4/2012. P. 60–63.
4. *Gough R.*, “With a Little Help from Our Friends, International Lessons for English Local Government”, Local Government Association, Localis, 2009.
5. *Lepeshkin M.V.* Issues of balancing local budgets, University Bulletin 4/2013, State University of Management, Moscow.
6. *Kuznetsova O.P.* Problems of the formation and development of the financial foundations of local self-government, Bulletin of the Baikal State University, 1/2003.
7. <https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submitViewTableAction.do> – Eurostat
8. <https://www.armstat.am/> - Statistical Committee of the RA
9. <https://www.gov.am/am/budget/>: The Government of the Republic of Armenia, State Budget.
10. <http://www.mtad.am/hy/budgetary-incomes/> – Ministry of Territorial Administration and Infrastructure, Budgetary incomes.
11. The same.
12. <http://www.mtad.am/hy/budgetary-expenditure/> – Ministry of Territorial Administration and Infrastructure, Budgetary expenditures
13. RA Law on Local Self-Government.
14. <http://www.mtad.am/hy/budgetary-incomes/> – Ministry of Territorial Administration and Infrastructure, Budgetary incomes
15. <http://www.mtad.am/hy/budgetary-expenditure/> – Ministry of Territorial Administration and Infrastructure, Budgetary expenditures
16. <http://www.mtad.am/hy/budgetary-incomes/> – Ministry of Territorial Administration and Infrastructure, Budgetary incomes
17. <http://www.mtad.am/hy/budgetary-expenditure/> – Ministry of Territorial Administration and Infrastructure, Budgetary expenditures

18. <http://www.mtad.am/hy/budgetary-incomes/> – Ministry of Territorial Administration and Infrastructure, Budgetary incomes
19. <http://www.mtad.am/hy/budgetary-expenditure/> – Ministry of Territorial Administration and Infrastructure, Budgetary expenditures
20. <http://www.mtad.am/hy/budgetary-incomes/> – Ministry of Territorial Administration and Infrastructure, Budgetary incomes
21. <http://www.mtad.am/hy/budgetary-expenditure/> – Ministry of Territorial Administration and Infrastructure, Budgetary expenditures

ОЦЕНКА РАЗРЫВА МЕЖДУ ПОЛНОМОЧИЯМИ МЕСТНЫХ САМОУПРАВЛЕНИЙ И МЕХАНИЗМАМИ ИХ ФИНАНСИРОВАНИЯ

О.А. Мелкумян

АННОТАЦИЯ

В данной статье речь идет о том, что любое государство, государственная система – та или иная политика, реализуемая ею, не может эффективно работать без наличия соответствующего механизма финансирования. Исследования показывают, что законы Республики Армения, регулирующие сферу местного самоуправления, наделяют органы местного самоуправления около 300 полномочиями, которые, однако, зачастую, не выражают ожиданий жителей общины в отношении получения конкретных государственных услуг. Суть проблемы заключается в том, что децентрализация полномочий органов местного самоуправления не сопровождалась децентрализацией финансовых ресурсов, в результате чего необходимые финансовые источники для осуществления полномочий органов местного самоуправления часто не хватает. В рамках анализа мы оценили степень финансовой самостоятельности общин РА путем расчета соответствующих показателей, изучили существующие бюджетные диспропорции по регионам и общинам, а также предприняли попытку выразить в цифровом виде разрыв между полномочиями сообществ и существующих финансовых возможностей.

Ключевые слова: региональное развитие, местное самоуправление, местные бюджеты, собственные доходы и расходы, финансовый дефицит.

ЮРИСПРУДЕНЦИЯ

DOI 10.48200/1829-0450_2021_3_84
УДК 341

Поступила: 20.11.2021г.
Сдана на рецензию: 23.11.2021г.
Подписана к печати: 28.12.2021г.

ՎՍՏԱՀՈՒԹՅԱՆ ՀԱՆՐԱՔՎԵՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԵԼՈՒ ՀՀ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ԴԱՏԱՐԱՆԻ ԱՌԱՋԱՐԿԸ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՆՔՆԱՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆԱՑՄԱՆ ԲԱՑ ԹՈՂՆՎԱԾ ՀՆԱՐԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ա.Ս. Ղամբարյան

*Հայ-ռուսական համալսարան
artur.ghambaryan@gmail.com*

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Սույն հոդվածում ներկայացվում է ՀՀ Սահմանադրական դատարանի՝ ՀՀ քաղաքական իշխանությանը հասցեագրված վստահության հանրաքվե կազմակերպելու առաջարկը: Այդ նպատակով վերլուծվում են ՀՀ սահմանադրական դատարանի 16.04.2003թ. ՄԴՈ – 412 որոշմամբ արտահայտված դիրքորոշումները:

Հեղինակը ներկայացնում է ՀՀ Սահմանադրական դատարանի այս առաջարկի պետականագիտական և սահմանադրաիրավական նշանակությունը, ինչպես նաև քաղաքական իշխանության կողմից այս առաջարկն անտեսելու հետևանքները:

Հիմնաբառեր՝ վստահության հանրաքվե, սահմանադրականություն, ՀՀ Սահմանադրական դատարան, քաղաքական իշխանություն:

1. Ընդհանուր դրույթներ

ՀՀ Սահմանադրական դատարանի իր գոյաբանությունն արդարացրել է հանրային կյանքի համար կարևոր ու վճռորոշ բազում հարցերի՝ սահմանադրական լուծումներով: Օրինակ՝ ՀՀ դատարանները, այդ թվում՝ ՀՀ վճռաբեկ դատարանը 1999–2006թթ. -ին, ի հակառակ քաղ. դատ. օր-ի 26-րդ գլխով նախատեսված կարգավորումների, անհիմն պատճառաբանություններով հրաժարվում էին քննել քաղաքացիների այն դիմումները, որոնցով վիճարկվում էին ՀՀ Նախագահի և ՀՀ կառավարության նորմատիվ բնույթի ակտերի օրինականությունը: ՀՀ Նախագահի և ՀՀ կառավարության նորմատիվ իրավական ակտերի օրինականությունը ստուգելուց հրաժարվելու հիմնական պատճառը Հայաստանի դատավորների, ի հաշիվ մարդու դատական պաշտպա-

նության իրավունքի, քաղաքական իշխանությունից անվտանգ հեռավորություն պահելու ձգտումն էր, ինչը ՀՀ քաղաքական և դատական համակարգերում սահմանադրական մշակույթի բացակայության ցուցիչներից էր: ՀՀ դատարանների՝ քաղաքական իշխանությանը չհակադրվելու և քաղաքական դերակատարներից անվտանգ հեռավորություն պահելու այս ամոթալի պրակտիկան վերացվեց և մարդու դատական պաշտպանության իրավունքն ապահովվեց միայն ՀՀ Սահմանադրական դատարանի միջամտությամբ (ՀՀ Սահմանադրական դատարանի 26.11.2006թ. ՄԴՈ-665 որոշում):

ՀՀ Սահմանադրական դատարանի գործունեության ընթացքում ականատես եմք եղել՝ Բարձր դատարանի մտածողության մասշտաբայնությանը, որն իր ծավալներով ակնհայտորեն դուրս էր այդ պահին գերակայող՝ տակտիկական և կարճաժամկետ արդյունավետությունը կարևորող քաղաքական դերակատարների մտածողության սահմաններից: ՀՀ Սահմանադրական դատարանի՝ հատկապես պետականապահպան նշանակության որոշումները հանրային խնդիրների՝ միայն տակտիկական լուծումները տեսնող դերակատարների համար երբեմն հասկանալի և ընկալելի չէր, ինչն առաջացնում էր սահմանադրական արդարադատության նկատմամբ քաղաքական իշխանության չարդարացված հակադրությունը:

ՀՀ Սահմանադրական դատարանի՝ պետականապահպան նշանակության դիրքորոշումներից (ակտերից) կառանձնացնենք երկուսը: Առաջին գործը վերաբերում է ՀՀ Նախագահի 2003թ. ընտրության արդյունքներից հետո հասարակության ներսում առկա սուր դիմակայությունը հաղթահարելու նպատակով վստահության հանրաքվե կազմակերպելու ՀՀ Սահմանադրական դատարանի առաջարկին, որով փորձ արվեց կանխել պետականությանը սպառնացող ներքին վտանգները (ՀՀ Սահմանադրական դատարանի 16.04.2003թ. ՄԴՈ – 412 որոշում): Երկրորդ գործը վերաբերում է Հայոց ցեղասպանության ճանաչման պահանջը սահմանադրականացնելուն, որով փորձ արվեց կանխելու արտաքին վտանգները (ՀՀ Սահմանադրական դատարանի 12.01.2010թ. ՄԴՈ-850 որոշում):

2. Վստահության հանրաքվե կազմակերպելու սահմանադրական առաջարկը և այն չընկալելու հետևանքները

2.1. ՀՀ Նախագահի՝ 2003թ. ընտրության արդյունքների վիճարկումը ՀՀ Սահմանադրական դատարանում: ՀՀ Նախագահի՝ 2003թ. ընտրության գործընթացի և արդյունքների օրինականության նկատմամբ հասարակական անվստահությամբ պայմանավորված, տեղի ունեցան զանգվածային բողոքի ակցիաներ: Ընդ որում՝ «իշխանության և հասարակության միջև մեծացող խզման», «հասարակության պառակտմանն ուղղված գործողությունների», «պառակտված ազգի» մասին նշում էր նաև վերընտրված Նախագահը[1]:

Հասարակության պառակտման, հասարակական դիմակայության պատճառներից մեկն էլ ընտրությունների ընթացքում թույլ տրված տեսանելի խախտումներին էին, որոնց կապակցությամբ տարիներ անց, վերընտրված Նախագահը նշել է.

«Անկասկած՝ տարբեր խախտումներ էին պատահում, և առավել հաճախ դրանց պատճառը տեղերում թիմերի՝ խոստացված տոկոսներն ապահովելու մղումն էր: Կանխատեսված թվերի մեջ չտեղավորվողները երբեմն դիմում են խորամանկությունների՝ ամեն կերպ ձգտելով ապահովել արդյունքը: Համարում են, որ դրանից է կախված ընտրված նախագահի վերաբերմունքն իրենց հանդեպ, իսկ դա ուժեղ, բայց ապակառուցողական շարժառիթ է: Ընդ որում՝ մարդիկ մեքենայությունների են դիմում՝ հակառակ բազմակի նախագգուշացումների, որ ոչ ոք իրենց օգնության չի հասնելու. Եթե բռնվեցին, պարտավոր են լինելու պատասխան տալ [2]»:

Տեղեկություններ այն մասին, թե այս խախտումներ թույլ տրված անձանց բացահայտելու, նրանց նկատմամբ քրեական հետապնդումներ հարուցելու և իրականացնելու հարցում ինչպիսի հետևողականություն է ցուցաբերվել, հասանելի չէ:

ՀՀ Նախագահի 2003թ.-ի ընտրության արդյունքները վիճարկվեց ՀՀ Սահմանադրական դատարանում: Սահմանադրական դատավարության ընթացքում հասարակության մեջ առկա սուր դիմակայությունը դարձավ առավել տեսանելի, իսկ հասարակական համակարգի բիֆուրկացիոն վիճակն ակնհայտ էր բոլորի և յուրաքանչյուրի համար. չնչին որևէ առիթ կարող էր առաջացնել անկանխատեսելի հետևանքներ: Նման պայմաններում ընտրական վեճը լուծող ՀՀ Սահմանադրական դատարանը պետք է պոզիտիվ իրավամտաձողության դատարանից վերաճեր իմաստասիրության (իրավունքի փիլիսոփայության) դատարանի, ում առաջնային խնդիրներից էր՝ տարրալուծելու հասարակությունում կուտակված և պետականապահպան սկզբունքներին (սահմանադրական կարգի) սպառնացող վտանգավոր էներգիան և կանխելու հասարակական դիմակայության նյութականացումը բռնության:

2.2. Վստահության հանրաքվե կազմակերպելու իմաստասիրական առաջարկը: ՀՀ Սահմանադրական դատարանն իր առջև կանգնած խնդիրներին մոտեցավ իմաստասիրությամբ և 16.04.2003թ. ՄԴՈ-412 որոշմամբ ոչ թե պարզապես լուծեց ընտրության վերաբերյալ իրավական վեճը, այլև այդ որոշման եզրափակիչ մասի 6-րդ կետում ՀՀ նորընտիր Ազգային ժողովին և ՀՀ Նախագահին առաջարկեց

1) մեկ տարվա ընթացքում «Հանրաքվեի մասին» ՀՀ օրենքը ժողովրդավարության և իրավական պետության սկզբունքներին համահունչ համապատասխանեցնել ՀՀ Սահմանադրության 2-րդ փոփոխման ոչ ենթակա, հոդվածի առաջին մասի պահանջներին.

2) որպես նախագահական ընտրությունների ընթացքում խորացած հասարակական դիմակայության հաղթահարման արդյունավետ միջոց ընտրել վստահության հանրաքվեի կազմակերպումը:

ՀՀ Սահմանադրական դատարանը, իրավափիլիսոփայական տեսանկյունից սպասված և պետականապահպանությամբ թելադրված, այս առաջարկի հիմքում դրել էր հետևյալ գործոնները.

1) սահմանադրական ժողովրդավարության դեռևս անկատար համակարգի պայմաններում ընտրական վեճի՝ պետության ճակատագրի համար վճռորոշ նշանակություն ունենալը.

2) անվստահության և անհանդուրժողականության վրա խարսխված հասարակական-քաղաքական իրավիճակը.

3) ՀՀ-ում սահմանադրական կարգի ամրապնդման և Սահմանադրության նախաբանում ամրագրված՝ քաղաքացիական համերաշխության հաստատման անհրաժեշտությունը.

4) ներկայացուցչական ժողովրդավարության ինստիտուտների կազմավորման գործընթացի ու պետական իշխանության մարմնի նկատմամբ հասարակության շարունակական լայն վստահության կարևորությունը հենց այդ մարմինների համար:

ՀՀ Սահմանադրական դատարանի՝ վստահության հանրաքվե կազմակերպելու առաջարկությունն անսպասելի էր դատավարության կողմերի և հասարակության համար: Դատական նիստերը լուսաբանող լրագրողները հետևյալ կերպ են նկարագրում վստահության հանրաքվե կազմակերպելու առաջարկի վերաբերյալ՝ դատական նիստի դահլիճում գտնվող դատավարության մասնակիցների առաջին տպավորությունները և արձագանքները.

«Այս վերջին՝ բավական անսպասելի առաջարկությունը Սահմանադրական դատարանը լքող քաղաքական գործիչների միջավայրում առաջացրել էր բավականին բուռն քննարկումներ: Ընդ որում, բոլորը, ում հնարավոր էր լսել, անկախ քաղաքական ուղղվածության, սկզբունքորեն չէին առարկում, ամենայն հավանականությամբ, ենթադրելով, որ նման միջոցառումը միայն կհաստատի իրենց իրավացիությունը» [3]:

Առաջին հայացքից կարող է տպավորություն ստեղծվել, որ ՀՀ Սահմանադրական դատարանի ՄԴՈ-412 որոշումը ունի ներքին հակասություն, քանի

որ ՀՀ Սահմանադրական դատարանը մի կողմից՝ հաստատել է ՀՀ Նախագահի ընտրության արդյունքների օրինականությունը (անփոփոխ է թողել ՀՀ Նախագահ ընտրվելու մասին ՀՀ կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովի 2003թ. մարտի 11-ի թիվ 36-Ա որոշումը), մյուս կողմից՝ առաջարկել էր կազմակերպել վստահության հանրաքվե¹: Մինչդեռ հարցն առավել խորքային դիտարկելու դեպքում պարզ է դառնում, որ այդ որոշման մեջ ներքին որևէ հակասություն չկա, քանի որ ՀՀ Սահմանադրական դատարանը մի կողմից՝ դատավարական ապացույցների հիման վրա հաստատել է ընտրության արդյունքների լեգալությունը (օրինականությունը), մյուս կողմից՝ առաջարկել էր, վստահության հանրաքվե կազմակերպելով, պարզել իշխանության լեգիտիմությունը: Բանն այն է, որ պոզիտիվ իրավունքի կանոնների հիման վրա ձեռք բերված ապացույցներով երբեմն հնարավոր չէ հաղթահարել ընտրության արդյունքների անվավերությանը ներկայացվող բարձր ապացուցողական շեղում: Այն ինչ ակներև է բոլորին և յուրաքանչյուրին, կարող է և դատավարական ապացույցներով ապացուցելի (տեսանելի) չլինել: Այս իրավիճակներում հասարակության համար անբացատրելի է, որ դատական (ապացուցելի) ճշմարտությունը կարող է և չհամընկնել օբյեկտիվ իրականության հետ:

Եթե սահմանադրական դատավարության շրջանակներում ընտրության արդյունքների օրինականության (լեգալության) հարցը քննարկվում է հասարակական սուր դիմակայության պայմաններում, ապա այդ վեճը լուծող մարմինն այլ տարբերակ չունի, քան դուրս գալու պոզիտիվ իրավունքի կապանքներից և հարցը դիտարկելու իրավափիլիսոփայական, այդ թվում՝ իշխանությունների լեգիտիմության տեսանկյունից:

Բացի այս, հետընտրական գործընթացները շուտ եզրափակելու և պետական ապարատի բնականոն գործունեությունն ապահովելու նպատակով, ընտրական իրավունքը պահանջում է ընտրական վեճերն լուծել հնարավորինս արագ և անբեկանելի կերպով (ընտրական վեճերի լուծման սեղմ ժամկետներ, ընտրական վեճերն ըստ էության լուծող ակտերի անբողոքարկելիություն, ընտրությանը վերաբերող արխիվների ոչնչացման սեղմ ժամկետներ և այլն): Այս տեսանկյունից՝ ՀՀ Սահմանադրական դատարանը թեև ֆորմալ-

¹ ՀՅԴ բյուրի անդամ Վահան Հովհաննիսյանը նշում էր, որ իրեն համար հասկանալի չէ վստահության հանրաքվեի և Սահմանադրության 2-րդ հոդվածի կապը: Եթե արվում է ակնարկ, թե երկրում տեղի է ունեցել իշխանության բռնազավթում՝ ուրեմն ՀՀ Սահմանադրական դատարանը պետք է ունենար այնքան քաղաքացիական խիզախություն, որ ասեր, եթե տեղի է ունեցել բռնազավթում կամ կա դրա կասկած, ու ԿՀՀ-ի որոշումը սխալ է, ուժի մեջ չէ և պետք է տեղի ունենա նոր ընտրություններ: Բայց, եթե ՀՀ Սահմանադրական դատարանն ասում է՝ ոչ, Նախագահը լեգիտիմ է, ապա այդ դեպքում հասկանալի չէ՝ ինչ նկատի ունենան այս վկայակոչմամբ, Սահմանադրության հենց այդ կետի հետ կապելով այս պարբերությունը: «Առավոտ», 18 ապրիլ, 2003:

իրավաբանական իմաստով լուծեց ընտրական վեճը, սակայն չեզրափակեց հետընտրական գործընթացները: Ընտրական իրավունքի տրամաբանությունից թույլ տրված այս շեղումն արդարացվում է անվստահության և անհանդուրժողականության վրա խարսխված հասարակական-քաղաքական իրավիճակում քաղաքացիական համերաշխություն հաստատելու, հասարակական դիմակայությունը հաղթահարելու անհրաժեշտությամբ:

Որ տեսակի միտքն էր ունակ ըմբռնելու վստահության հանրաքվե կազմակերպելու առաջարկի իմաստաիրական (ռազմավարական) նշանակությունը: Ն. Մաքիավելլին առանձնացնում էր խելքի (մտքի) երեք տեսակ. Առաջինն ամեն բան ըմբռնում է ինքնուրույն, երկրորդը՝ կարող է հասկանալ այն, ինչ ըմբռնել է առաջինը, իսկ երրորդը՝ ինքը ոչինչ չի ըմբռնում, իսկ ուրիշի ըմբռնածը հասկանալ չի կարող: Առաջին խելքը՝ բացառիկ է, երկրորդը՝ երևելի, երրորդը՝ անպետք [4]:

ՀՀ Սահմանադրական դատարանի կազմը, որպես բացառիկ մտքի կրողներ, թերևս ըմբռնել էր պատմական այդ ժամանակաշրջանում պետականությանը սպառնացող վտանգները և դրանով պայմանավորված՝ քաղաքական իշխանությանը առաջարկել էր կազմակերպելու վստահության հանրաքվե: Սակայն միայն *երևելի միտք* ունեցող պետական-հասարակական գործիչները և իրավաբաններն էին ունակ *հասկանալու* ՀՀ Սահմանադրական դատարանի *ըմբռնածը* և դրանից բխող առաջարկի իմաստը և նշանակությունը:

ՀՀ Սահմանադրական դատարանի՝ պետականապահպանության տեսանկյունից իմաստաիրական որոշման հրապարակումից որոշ ժամանակ անց «վայ մասնագետները բարձրացրեցին աղմուկ-աղաղակ, իսկ իշխանությունները նախաձեռնեցին աննախադեպ հարձակումները» [5]: Օրինակ՝ ՀՀ վարչապետ Ա. Մարգարյանը վստահության հանրաքվե կազմակերպելու վերաբերյալ առաջարկը իրավական և քաղաքական տեսանկյուններից անընդունելի էր համարել՝ նշելով, որ ՀՀ Սահմանադրական դատարանը գերազանցել է իր լիազորությունների շրջանակը, մտել է քաղաքական այնպիսի գործընթացների մեջ, որոնք դուրս են իր գործառույթներից՝ նպաստելով քաղաքական կյանքում և հասարակություննան մեջ լարվածության պահպանմանը [6]: ՀՀ դատախազությունը ՀՀ Սահմանադրական դատարանի այս որոշումը որակեց «բարոյաբարոզչական, ընդհանուր ուսուցողական բնույթի և լոկ հռչակագրային» փաստաթուղթ:

Եզակի քաղաքական գործիչներ էին, ովքեր որոշակի իմաստով ունակ եղան *հասկանալու* ՀՀ Սահմանադրական դատարանի՝ վստահության հանրաքվե կազմակերպելու առաջարկի ռազմավարական նշանակությունը: Օրինակ՝ «Միասնության» ղեկավար Գալուստ Սահակյանը նշել է.

«Այդ մասն (վստահության հանրաքվե կազմակերպելու առաջարկը՝ Ա.Ղ.) ավելի շատ քաղաքական որոշում էր՝ հաշտեցնելու հասարակության մեջ առկա երկու բևեռները: Երդման արարողության ընթացքում այդ մասին խոսեց նաև ՀՀ Նախագահը: Կարծում եմ՝ նույն խնդիրն իր առաջ դրել է նաև ՀՀ Սահմանադրական դատարանը» [7]:

ՀՀ Սահմանադրական դատարանի՝ վստահության հանրաքվե կազմակերպելու առաջարկի դեմ հնչող հիմնական առարկությունն այն էր, թե իբրև ՀՀ Սահմանադրական դատարանը դուրս է եկել իր լիազորություններից: Այս կապակցությամբ ՀՀ Սահմանադրական դատարանի նախագահն ի պատասխան բազմաթիվ քննադատությունների, փորձեց բացատրել, որ ՀՀ Սահմանադրական դատարանն իր որոշման մեջ շեշտը դրել է ոչ թե իրավասության իրացման կարգի, այլ դրա էության վրա և չի առաջնորդվել պահպանողական պոզիտիվիստական մոտեցումներով [8]: Լայն իրավաբանական հիման վրա տրված նման բացատրությունը բնականաբար հասկանալի չէր տվյալ ժամանակաշրջանում գերակայող պոզիտիվ իրավական մտածողությանը, որի կրողները ունակ չէին իրավունք փնտրել և տեսնել օրենքի տեքստից (օրենքի տառից) դուրս, իսկ քաղաքական դերակատարները կարող չէին ըմբռնելու քաղաքական նպատակահարմարության (իշխանատենչության) համեմատությամբ պետականապահպանության սկզբունքների կարևորությունը և ՀՀ Սահմանադրական դատարանի՝ այդ սկզբունքները պահպանելու առաքելությունը:

Նշվածի համատեքստում պետք է դիտարկել ՀՀ երկրորդ Նախագահի՝ տարիներ անց տված՝ «Հարությունյանը չկարողացավ ընկալելի հիմնավորել իր որոշումը» [9] գնահատականը: Պարզապես մեկ ճշգրտում՝ որևէ մեկն անկարող է ընկալելի հիմնավորել վստահության հանրաքվե կազմակերպելու առաջարկի իմաստասիրական (պետականապահպան) էությունը, եթե այն գնահատվում է բացառապես անձնային կամ պոզիտիվիզմի (լեզիզմի) դիրքերից:

ՀՀ Սահմանադրական դատարանի այս առաջարկի վերաբերյալ իշխանական իրավաբանների ադուկ-ադաղակին և քաղաքական դերակատարների հարձակումներին զուգահեռ ցավալիորեն նկատվում էր ակադեմիական հանրության «քար» լուրջությունը. այդ ժամանակոր է իրավաբան-գիտնական ՀՀ Սահմանադրական դատարանի այս առաջարկը չենթարկեց պետականագիտական վերլուծության: Միայն տարիներ անց հայ սահմանադրագետները գրեցին.

«Վստահության հանրաքվեն կնպաստի քաղաքական ճգնաժամերի մեղմացմանը կամ քաղաքական սուր ճգնաժամերի դեպքում, երբ նախապատվելի միջոց է համարվում քաղաքական անհնազանդությունն ու անհանդուրժողականությունը, առաջնային մանդատ ունեցող իշխանության մարմինների լիազորությունների դադարման հարցը հանրաքվեի առարկա դարձնելը կարող է էապես նվազեցնել անհարկի լարվածությունը և երկիրը հետ պահել քաղաքական անցանկալի ցնցումներից» [10]:

Հետաքրքիրն այն է, որ նույնիսկ առանձին սահմանադրագետներ առ այսօր կարծում են, որ 2003թ. ՀՀ Սահմանադրական դատարանի կողմից վստահության հանրաքվե կազմակերպելու առաջարկի համար առկա չէին համապատասխան իրավական հիմքեր [11]: Այս դեպքում կրկին գործ ունենք պահպանողական պոզիտիվ իրավական մտածողության հետ:

2.3. Վստահության հանրաքվե կազմակերպելու առաջարկը չընդունելու հետևանքները: Ամենակարևոր հարցը՝ քաղաքական իշխանությունը արդյոք ընդունե՞ց ՀՀ Սահմանադրական դատարանի՝ վստահության հանրաքվե կազմակերպելու առաջարկը և կազմակերպե՞ց վստահության հանրաքվեն: Վերը նշվածից արդեն հասկանալի է, որ քաղաքական իշխանությունը, ելնելով բացառապես հարցի քաղաքական արդյունավետության և պատվախնդրության (ուժի) դիրքերից, չէր ընդունելու վստահության հանրաքվե կազմակերպելու սահմանադրական առաջարկը: ՀՀ Սահմանադրական դատարանի որոշումը հրապարակելու հաջորդ օրը ՀՀ Նախագահի աշխատակազմը հայտարարեց, որ վստահության հանրաքվեն կազմակերպելու առաջարկությունն առնվազն զարմանք է հարուցում և, բնականաբար, չի կարող իրավական որևէ ազդեցություն կամ հետևանք ունենալ [12]:

Վստահության հանրաքվե կազմակերպելու՝ պոզիտիվ իրավական տեսանկյունից՝ ոչ պարտադիր առաջարկի կամավոր կատարումը կհամարվեր քաղաքական իշխանության **ինքնասահմանադրականացման** բացառիկ օրինակ, ինչը, ամենայն հավանականությամբ, ապագայում կձևավորեր հանրային կյանքը սահմանադրական կանոններով (սահմանափակումներով) ապրեցնելու, դատական իշխանությունը հարգելու և դրա նկատմամբ քաղաքական իշխանության կողմից ոտնձգություններ չթույլատրելու հրամայականը: Այսպիսով, բաց թողնվեց հայ քաղաքական և պետական դերակատարների կողմից սահմանադրական սահմանափակումները հարգելու և դրանք պահպանելու մշակույթի ներդրման պատմական շանսը:

ՀՀ երկրորդ Նախագահը տարիներ անց՝ վստահության հանրաքվե կազմակերպելու առաջարկին հաջորդած քաղաքական իրադարձությունների նկարագրությունը եզրափակում է հետևյալ մտքով.

«Բոլորն անմիջապես մոռացան հանրաքվեի մասին: Դրանով էլ ավարտվեց այդ պատմությունը» [13]:

ՀՀ երկրորդ Նախագահը, երբ նշում է, որ վստահության հանրաքվեի մասին մոռացվեց և պատմությունը դրանով ավարտվեց, ամենայն հավանականությամբ նկատի ունի, որ հետագայում վստահության հանրաքվե կազմակերպելու վերաբերյալ հանրային կյանքում տեսանելի պահանջներ այլևս չհնչեցին:

Հանրաքվե կազմակերպելու առաջարկի մասին մոռանալու և այդ պատմությունն ավարտվելու վերաբերյալ գնահատականը պատրանքային է: Նախնման գնահատականը հիմնված է, բացառապես արտաքին աշխարհի տեսանելի հատկանիշների վերլուծության վրա: Այսինքն, եթե չկա վստահության հանրաքվե կազմակերպելու մասին հասարակական-քաղաքական պահանջ, ուստի եզրահանգում է արվում, որ դրանով պատմությունն ավարտվեց: Բացի այդ, այնպիսի տպավորություն է, որ երևույթների՝ նույնիսկ ռետրոսպեկտիվ գնահատականները ձևակերպվում են առավելապես իշխանության ուժի կամ պատվախնդրության (թասիբի) դիրքերից, բայց ոչ՝ կառավարման իմաստասիրական և հեռատեսության պահանջների հիման վրա: Ընդունելի է, այն միտքը, որ լինում են պահեր՝ կապված երկրի ճակատագրի հետ, երբ սեփական վճռից ետ կանգնելն ավելի պատվաբեր է, քան համառելը:

Արդյոք կարելի է փաստել, որ վստահության հանրաքվեի պատմությունն իրականում ավարտվեց, արդյոք դա նշանակում է, որ պատմական այդ ժամանակաշրջանում վստահության հանրաքվե կազմակերպելու և իշխանության լեգիտիմությունը վերստուգելու հասարակական սպասումները տարրալուծվեցին, իսկ հասարակական դիմակայությունը վերացվեց: Այս հարցերին էմպիրիկ փաստարկումներով դժվար, միգուցե նաև, անհնար է պատասխանել, սակայն դրանց շուրջ դատողություններ հնարավոր է կատարել բնության (ֆիզիկայի) օրենքների հարթությունում:

Ըստ էներգիայի պահպանման և փոխակերպման օրենքի՝ էներգիան չի ստեղծվում և չի կորում, ուղղակի փոխակերպվում է մի տեսակից մյուսը, անցնում մի մարմնից մյուս մարմնին: Այլ կերպ ասած՝ ֆիզիկայի օրենքի համաձայն, ոչ մի էներգիա անհետք չի մնում կամ չի կորչում: Նույնը նաև հասարակական օրգանիզմների պարագայում է. հասարակությունում կուտակված բացասական էներգիան ինքնին չի վերանում, այն կարող է փոխակերպվել այլ էներգիայի: Այս դիրքերից ելնելով կարելի է ենթադրել, որ այդ ժամանակ հասարակությունում կուտակված բացասական էներգիան տարրալուծելուն (հասարակական դիմակայությունը վերացնելուն) ուղղված վստահության հանրաքվե կազմակերպելու առաջարկը չիրականացնելով՝

այն կուտակվեց և դրսևորվեց այլ կերպ: Այս համատեքստում կարելի է հավանական դատողություն անել այն մասին, որ վատահության հանրաքվեն չկազմակերպելով՝ ոչ թե այդ պատմությունն ավարտվեց, այլ դրվեց ողբերգական պատմությունների նոր սկիզբը: ՀՀ Նախագահի հաջորդ ընտրություններից հետո՝ 2008թ. մարտի մեկին տեղի ունեցավ մեր պատմության ամոթալի էջերից մեկը՝ Երևան քաղաքում կազմակերպվեցին զանգվածային անկարգություններ և սպանվեց տասը մարդ: Հասարակական դիմակայությունը չտարրալուծվեց նույնիսկ 2008թ. մարտի մեկի դեպքերից հետո: Հայաստանում 2018թ. տեղի ունեցավ իշխանափոխություն (այն կազմակերպողներն անվանում են՝ հեղափոխություն), որի՝ պետականությանը սպառնացող վտանգները դեռևս ամբողջ ծավալով բացահայտված չեն:

3. Եզրակացություններ

Կատարված վերլուծության արդյունքում կարելի է եզրակացնել:

ՀՀ Սահմանադրական դատարանի՝ վատահության հանրաքվե կազմակերպելու առաջարկը հիմնված էր անվստահության և անհանդուրժողականության վրա խարսխված հասարակական-քաղաքական իրավիճակում քաղաքացիական համերաշխություն հաստատելու, հասարակական դիմակայությունը հաղթահարելու անհրաժեշտությամբ:

ՀՀ Սահմանադրական դատարանի ՄԴՈ-412 որոշումն առաջին հայացքից ունի ներքին հակասություն, քանի որ մի կողմից՝ հաստատել է ՀՀ Նախագահի ընտրության արդյունքների օրինականությունը, մյուս կողմից՝ առաջարկել էր կազմակերպել վատահության հանրաքվե: Հարցի առավել խորքային ուսումնասիրության դեպքում պարզ է դառնում, որ այդ որոշման մեջ ներքին որևէ հակասություն չկա, քանի որ ՀՀ Սահմանադրական դատարանը գնահատել է տարբեր երևույթներ. մի կողմից՝ դատավարական ապացույցների հիման վրա հաստատել է ընտրության արդյունքների *լեգալությունը* (օրինականությունը), մյուս կողմից՝ առաջարկել էր, վատահության հանրաքվե կազմակերպելով, պարզել իշխանության *լեգիտիմությունը*:

Քաղաքական իշխանության կողմից վատահության հանրաքվե կազմակերպելու՝ պոզիտիվ իրավական տեսանկյունից՝ ոչ պարտադիր առաջարկը չկատարելը իշխանության ինքնասահմանադրականացման բաց թողնված հնարավորություն էր: Այս առաջարկը չկատարելը իմպլիցիտ կերպով խորացրեց հասարակական դիմակայությունը, իսկ հայոց պետականության հետագա զարգացման, և նույնիսկ պետականապահպանության համար ստեղծեց վտանգներ:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. ՀՀ Նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանի ելույթը երդմնակալության արարողության ժամանակ // Արմենպրես, 9 Ապրիլ, 2003թ.

2. *Քոչարյան Ռ.* Կյանք և ազատություն, Եր., 2019: էջ 399:
3. Голос Армения, 17 апрель, 2003.
4. *Макиавелли Н.* Избранные сочинения. Пер. с итал. М.: Худож. лит., 1982. С. 369.
5. *Հարությունյան Գ.* Ժամանակի մեջ գոյի իմաստավորման դասերը ...: Գիրք I. Եր.: 2019, էջ 247:
6. Հայաստանի Հանրապետություն, 18 ապրիլ, 2003:
7. Առավոտ, 18 ապրիլ, 2003:
8. *Հարությունյան Գ.* Իրավունքի ընկալման հայկական այբուբենը կամ «Որոգայթ Փառացի» 230 տարի հետո // ՀՀ Սահմանադրական դատարանի տեղեկագիր, 2003, № 3(28), էջ 10:
9. *Քոչարյան Ռ.* Կյանք և ազատություն, Եր., 2019: էջ 400:
10. *Դանիելյան Գ.* Հանրաքվեի՝ որպես անմիջական ժողովրդավարության ինստիտուտի վերանայման հիմնարար ուղղությունները // Պետություն և իրավունք, 2014, № 3–4 (65–66), էջ 16:
11. Նույն տեղում:
12. Արմենպրես, 17 Ապրիլ, 2003թ.:
13. *Քոչարյան Ռ.* Կյանք և ազատություն, Եր., 2019: էջ 402:

**ПРЕДЛОЖЕНИЕ КОНСТИТУЦИОННОГО СУДА РА ПО
ПРОВЕДЕНИЮ РЕФЕРЕНДУМА О ДОВЕРИИ И УПУЩЕННАЯ
ВОЗМОЖНОСТЬ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ВЛАСТИ В ВОПРОСЕ
САМОКОНСТИТУЦИОНИРОВАНИЯ**

А.С. Гамбарян

АННОТАЦИЯ

Конституционный Суд РА оправдал свое существование – конституционными решениями важных и судьбоносных вопросов общественной жизни. Например, суды РА, в том числе Кассационный Суд РА в 1999–2006 гг., вопреки положений, предусмотренных в 26 главе гражданско-процессуального кодекса РА, по необоснованным мотивам отказывались рассматривать заявления граждан, которые оспаривали законность актов нормативного характера Президента РА и Правительства РА. Основная причина отказа от проверки законности нормативно-правовых актов Президента РА и Правительства РА – это стремление судей Армении за счет прав человека на судебную защиту сохранять безопасное расстояние от политической власти, что было одним из индикаторов отсутствия конституционной культуры в политической и судебной системах РА. Эта постыдная практика судов РА не противопоставляться политической власти и держаться на безопасном расстоянии от политических акторов была отменена, и право на судебную защиту человека было обеспечено только вмешательством Конституционного Суда РА (постановление Конституционного Суда РА от 26.11.2006 г. ПКС – 665).

Из позиций (актов) Конституционного Суда РА, имеющих государственно-охранительное значение, выделяется дело, которое касается предложения Конституционного Суда РА об организации референдума о доверии с целью преодоления острого противостояния внутри общества после результатов выборов Президента РА в 2003 году, которым была сделана

попытка предотвратить внутренние опасности, угрожающие государственности (постановление Конституционного суда РА от 16.04.2003года ПКС – 412).

В данной статье представлено предложение Конституционного суда РА об организации референдума доверия, адресованного политической власти РА. С этой целью анализируются позиции Конституционного суда РА, выраженные в решении ПКС 41216.04.2003г. Автор представляет государственное и конституционно-правовой анализ предложения Конституционного суда РА, а также последствия игнорирования этого предложения политической властью.

Избирательное право с целью скорейшего завершения поствыборных процессов и обеспечения нормальной деятельности государственного аппарата требует разрешения избирательных споров как можно быстрее и беспрекословно (сжатые сроки разрешения избирательных споров, неопротестованность актов, разрешающих избирательные споры по существу, сжатые сроки уничтожения архивов, относящихся к выборам и др.). Однако Конституционный суд РА, предложив организовать референдум доверия, отклонился от этой логики, потому что, хотя в формально-юридическом смысле избирательный спор разрешился, однако поствыборные процессы не завершились. Это отклонение от логики избирательного права оправдывается необходимостью установления гражданской солидарности и преодоления общественного противостояния.

Второй Президент РА, которому было предложено организовать референдум доверия, не принял предложение Конституционного Суда РА, и власти РА инициировали беспрецедентные нападения на Конституционный Суд РА. Второй Президент Армении спустя годы в своей книге, опубликованной в 2019 году, отмечает, что о референдуме доверия забыли, и эта история закончилась, однако, принимая за основу закон физики о сохранении и преобразовании энергии, можно сделать вероятное суждение о том, что, не организовав референдум доверия, эта история не закончилась, а было положено новое начало трагическим историям. После следующих выборов Президента РА, 1 марта 2008 года, открылась еще одна из постыдных страниц нашей истории: в Ереване были организованы массовые беспорядки и убиты десять человек. Общественное противостояние не разрешилось даже после событий 1 марта 2008 года. В 2018 году в Армении произошла смена власти (организаторы называют ее революцией), а ее угрозы сохранения государственности пока не раскрыты в полном объеме.

В результате проведенного анализа можно заключить следующее.

Предложение Конституционного суда РА об организации референдума доверия было основано на необходимости установления гражданской солидарности и преодоления общественного противостояния.

С первого взгляда, решение Конституционного суда ПКС-412 имеет внутреннее противоречие, так как, с одной стороны, подтвердил законность результатов выборов Президента РА, а с другой стороны – предложил организовать референдум доверия. В результате более глубокого изучения вопроса становится ясно, что в данном решении нет никакого внутреннего противоречия, так как Конституционный суд РА оценил два разных явления: с одной стороны – на основании процессуальных доказательств подтвердил легальность (законность) результатов выборов, с другой стороны – предложил выяснить легитимность власти посредством организации референдума доверия.

Невыполнение политической властью, с позитивно-правовой точки зрения, необязательного предложения по организации референдума доверия было упущенной возможностью самоконституционализации власти. Невыполнение данного предложения имплицитно углубило общественное противостояние, а для дальнейшего развития армянской государственности, и даже сохранения государственности, создало угрозы.

Ключевые слова: референдум доверия, конституционность, Конституционный суд РА, политическая власть.

**RA CONSTITUTIONAL COURT OFFERING TO ORGANIZE
A REFERENDUM OF TRUST AND LOST CHANCE FOR POLITICAL
POWER TO SELF-CONSTITUTION**

A. Ghambaryan

ABSTRACT

In the article is discussing the proposal of the RA Constitutional Court to organize a no-confidence referendum addressed to the RA political power. For that purpose, the decisions of the RA Constitutional Court dated 16-04-2003 are analyzed. The positions expressed by the SDO-412 decision.

The author presents the state-constitutional-constitutional significance of this proposal of the RA Constitutional Court, as well as the consequences of the political power ignoring this proposal.

Keywords: referendum of trust, constitutionality, RA Constitutional Court, political power.

DOI 10.48200/1829-0450_2021_3_97
УДК 4414

Поступила: 07.09.2021г.
Сдана на рецензию: 10.09.2021г.
Подписана к печати: 20.12.2021г.

ՄՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ ԱԶԱՏ ՕԳՏԱԳՈՐԾՈՒՄ ԿԱՍ ՀԵՂԻՆԱԿԱՅԻՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔՆԵՐԻ ԽԱԽՏՈՒՄ

Ա. Մ. Դավթյան

*Հայ-ռուսական համալսարան
a.m.davtian@gmail.com*

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Համայնապատկերի ազատություն հռչակելով՝ թույլտարվում է ոչ գույքային շահ հետապնդող անձանց որոշակի դեպքերում առանց հեղինակի թույլտվության և վարձատրության ազատ օգտագործել նրա ստեղծագործությունները: Չնայած այն հանգամանքին, որ ընդհանուր կանոնով ստեղծագործության ազատ օգտագործումն իրականանում է ոչ գույքային նպատակներ հետապնդելով, ՀՀ «Հեղինակային իրավունքի և հարակից իրավունքների մասին» օրենքի «ազատ օգտագործման» ինստիտուտը չափից լայն էօգտագործում է սահմանել, ինչը բերել է այդ հոդվածի հետևանքով բազմաթիվ հեղինակների հեղինակային իրավունքների ոտնահարման:

Հիմնաբառեր ազատ օգտագործում, ազնիվ օգտագործում, հեղինակային իրավունք, միջազգային իրավունք, կոնվենցիա:

Մտավոր սեփականության իրավունքն ամենաարագ զարգացող իրավունքի ճյուղերից է և ինչքան արագ է զարգանում մտավոր սեփականության իրավունքը դրանից ավելի շուտ են «զարգանում» մտավոր սեփականության իրավունքի խախտման տարբերակները: Հայաստանի Հանրապետությունը այդ առումով «առաջատարներից է», ՀՀ-ում ֆենոմենալ շատ են մտավոր սեփականության իրավունքի խախտումները և, իհարկե, առկա են օրենսդրական թերություններ: Օրենսդրական թերություններից է՝ ազատ օգտագործման ինստիտուտի լայն օգտագործում է սահմանել, ինչի հետևանքով բազմաթիվ հեղինակների իրավունքներ խախտվում են:

Fair use-ը ամերիկյան իրավական դոկտրին է, որը նկարագրում է բացառիկ իրավունքի բացառություններ և սահմանափակումներ, որոնք տրամադրված են հեղինակին օրենքով: Այս դոկտրինի շրջանակներում թույլատրվում է հեղինակային իրավունքով պաշտպանված նյութերի ազատ օգտագործումը՝ որոշակի պայմանների պահպանմամբ: Fair use տերմինը կիրառվում է միայն ԱՄՆ-ում, սակայն իրավունքի անզուսաքսոնական համակարգ ունեցող որոշ

երկրներում օգտագործվում է նման տերմին՝ «ազնիվ օգտագործում» (fair dealing)¹:

Ռումանո-գերմանական իրավական համակարգում և «Գրական և գեղարվեստական ստեղծագործությունների պաշտպանության մասին Բեռնի կոնվենցիայի» (այսուհետ նաև՝ Բեռնի Կոնվենցիա կամ Կոնվենցիա) միացած երկներում գործում է «ազատ օգտագործման» ինստիտուտը, որը որոշ դեպքերում թույլ է տալիս օգտագործել ստեղծագործողությունը առանց հեղինակյի թույլ տվության և իմացության:

Օրենքով հստակ սահմանվում են կոնկրետ դեպքեր, երբ թույլատրվում է ուրիշի ստեղծագործության ազատ օգտագործումը՝

1) ստեղծագործության օգտագործման եղանակը (վերարտադրումը, տարածումը և այլն),

2) օգտագործման նպատակը,

3) օգտագործման ոլորտը,

4) օգտագործման ծավալը [1]:

Սակայն, ՀՀ-ում «Հեղինակային իրավունքի և հարակից իրավունքների մասին» օրենքի փոփոխություններից հետո «ազատ օգտագործում»-ը այնքան լայն հասկացություն է դարձել, որ գրեթե հավասարվել է հանրային սեփականության: Ստացվում է, որ de facto մտավոր սեփականության իրավունքի օբյեկտը այցելության համար բաց վայրում տեղադրելը վերածում է այն հանրային սեփականության:

Արտասահմանցի մասնագետները նշում են, որ «հատուկ դեպքեր» արտահայտությունն ունի երկու ասպեկտ : Նախ, բացառությունը չպետք է շատ լայն ձևակերպվի. ազատ օգտագործումը թույլատրվում է միայն կոնկրետ, հստակ սահմանված նպատակներով: Երկրորդ՝ նշված նպատակները նույնպես պետք է ունենան որոշակի առանձնահատկություններ՝ հիմնավորվեն հանրային ակնհայտ շահով կամ այլ բացառիկ հանգամանքով [2]:

Հայաստանի Հանրապետությունում 2006 թվականից գործում է «Հեղինակային իրավունքի և հարակից իրավունքների մասին» ՀՀ օրենքը:

«Հեղինակային իրավունքի և հարակից իրավունքների մասին» ՀՀ օրենքի 25-րդ հոդվածի համաձայն՝ առանց հեղինակի համաձայնության և հեղինակային վարձատրության վճարման թույլատրվում է ոչ առևտրային նպատակով վերարտադրել, հեռարձակել այցելության համար բաց վայրերում

¹ Երբեմն fair use տերմինը թարգմանվում է որպես «Ազնիվ օգտագործում» (см. Управление правами в области цифровой информации: практическое руководство. М.: Омега-Л, 2010. С. 58. С. 204), а fairdealing как «добросовестное использование» (см.: Бенгли Л., Шерман Б. Право интеллектуальной собственности: Авторское право. СПб.: Юридический центр Пресс, 2004. С. 338. С. 535).

տեղադրված ճարտարապետական, լուսանկարչական կամ կերպարվեստի ստեղծագործությունը [3]:

Մակայն 2013 թվականին «Հեղինակային իրավունքի և հարակից իրավունքների մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքում փոփոխություն կատարելու մասին ՀՕ-22-Ն ՀՀ օրենքով սույն հոդվածը ստացավ ուրիշ տեսք:

«Հեղինակային իրավունքի և հարակից իրավունքների մասին» ՀՀ օրենքի 25-րդ հոդվածի համաձայն՝ առանց հեղինակի համաձայնության և հեղինակային վարձատրության վճարման թույլատրվում է փողոցներում, զբոսայգիներում, հրապարակներում և այցելության համար բաց այլ վայրերում մշտապես տեղադրված ստեղծագործությունների՝ ցանկացած կրիչի վրա, ցանկացած միջոցներով և ձևերով վերարտադրումը, հեռարձակումը, վերարտադրված օրինակների տարածումը, այդ թվում՝ համացանցի միջոցով»:

Որպեսզի պարզ լինի, թե ինչպես է պետք մեկնաբանել սույն հոդվածը, հարկավոր է կիրառել սկզբնաղբյուրից բխող մեկնաբանման կանոնը՝ այսինքն, պարզել օրենսդրի կամքը սույն փոփոխությունը կատարելու վերաբերյալ:

Պ-210-08.02.2013-ՊԻ-010/0 Հայաստանի Հանրապետության օրենքը «Հեղինակային իրավունքի և հարակից իրավունքների մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքի փոփոխություն կատարելու մասին նախագծի համաձայն՝

Հոդված 1. «Հեղինակային իրավունքի և հարակից իրավունքների մասին» Հայաստանի Հանրապետության 2006 թվականի հունիսի 15-ի ՀՕ-142 օրենքի (այսուհետ՝ Օրենք) 25-րդ հոդվածը շարադրել հետևյալ խմբագրությամբ.

«Առանց հեղինակի համաձայնության և հեղինակային վարձատրության վճարման թույլատրվում է փողոցներում, զբոսայգիներում, հրապարակներում կամ այցելության համար բաց այլ վայրերում տեղադրված ճարտարապետական, կերպարվեստի, լուսանկարչական կամ այլ ստեղծագործությունների **ոչ արևոտային նպատակով** ցանկացած կրիչի վրա, ցանկացած միջոցներով և ձևով վերարտադրումը, հեռարձակումը, ինչպես նաև վերարտադրված օրինակների տարածումը, այդ թվում՝ համացանցի միջոցով: Աշխատանքներն, որոնք ցուցադրված են հասարակության համար բաց հանրային հավաքածուներում, այն է՝ թանգարաններում, պատկերասրահներում և ցուցասրահներում կարող են վերարտադրվել միայն կատալոգների և տպագիր հրատարակությունների միջոցով, ինչպես նաև մամուլում, հեռուստատեսությամբ և համացանցում տեղեկատվության տրամադրման նպատակի սահմաններում [4]»:

Հոդված 2. Սույն օրենքն ուժի մեջ է մտնում պաշտոնական հրապարակման օրվան հաջորդող տասներորդ օրը:

ՀԻՄՆԱՎՈՐՈՒՄ

«Հեղինակային Իրավունքի և Հարակից Իրավունքների Մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքում փոփոխություն կատարելու մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքի նախագծի ընդունման անհրաժեշտության մասին:

«Հեղինակային իրավունքների և հարակից իրավունքների մասին» ՀՀ օրենքում փոփոխություն կատարելու մասին» օրենքի նախագիծը նպատակ է հետապնդում առավել հստակեցնել «Հեղինակային իրավունքների և հարակից իրավունքների մասին» ՀՀ օրենքի 25-րդ հոդվածով նախատեսված հանրային այցելության համար բաց վայրերում տեղադրված ստեղծագործությունների օգտագործման կարգը՝ հաշվի առնելով ինչպես հեղինակների, այնպես էլ հանրության լայն շրջանակների շահերի գույակցումը [5]:

Ինչպես երևում է նախագծից և դրա հիմնավորումից, օրենսդրի կամքը իսկզբանե նախագծում եղել է նմանատիպ իրավունքի թույլտվությունը ոչ առևտրային նպատակով, հաշվի առնելով հեղինակների և հանրության շահերի գույակցումը:

Օրենքի ընդունումից հետո հոդվածը ստացել է այլ տեսք, սակայն միջազգային պրակտիկայում նմանատիպ հոդվածները չեն կարող և չեն մեկնաբանվում այնպես ինչպես դա արվում է Հայաստանի Հանրապետությունում, շեղվելով օրենսդրի կամքից: Սույն հոդվածը՝ համայնապատկերի ազատություն հռչակելով ի նկատի ունի ոչ գույքային շահ հետապնդելը, քանի որ հակառակ դեպքում հեղինակային իրավունքները ոտնահարվում են և անձի կողմից հեղինակային իրավունքի օբյեկտ ստեղծելն իմաստագրվում է, քանի որ ինչ-որ մեկը կարող այն վերարտադրել և եկամուտ ստանալ դրանով:

ՀՀ Սահմանադրության 5-րդ հոդվածի 3-րդ մասի համաձայն՝ Հայաստանի Հանրապետության վավերացրած միջազգային պայմանագրերի և օրենքների նորմերի միջև հակասության դեպքում կիրառվում են միջազգային պայմանագրերի նորմերը [6]:

1886 թվականին ընդունվել է «Գրական և գեղարվեստական ստեղծագործությունների պաշտպանության մասին Բեռնի կոնվենցիան»: Կոնվենցիան Հայաստանի Հանրապետության համար ուժի մեջ է մտել 2000 թվականի հոկտեմբերի 19-ից (հիմք՝ Մտավոր Մեփականության Համաշխարհային Կազմակերպության պաշտոնական կայքից (www.wipo.com) տեղեկատվություն):

Բեռնի Կոնվենցիայի 10-րդ հոդվածի համաձայն

(Ստեղծագործությունների ազատ օգտագործման որոշակի դեպքեր. 1.

Մեջբերումներ,

2. Ուսուցման նպատակով պատկերագրումներ,

3. Սկզբնաղբյուրի և հեղինակի նշում)

(1) Թույլատրվում է մեջբերումներ կատարել ստեղծագործությունից, որն արդեն օրինական կարգով մատչելի է դարձել հանրությանը, պայմանով, որ դրանց կատարումը համատեղելի է արդար պրակտիկային, և դրանց ծավալը չի գերազանցում այն չափը, որն արդարացված է նպատակով, ներառյալ թերթերի հոդվածներից ու պարբերականներից մեջբերումները՝ մամուլի տեսությունների ձևով:

(2) Միության երկրների օրենսդրության և նրանց միջև կնքված կամ կնքվելիք հատուկ համաձայնագրերի իրավասությունն է թույլատրելու գրական կամ գեղարվեստական ստեղծագործությունների օգտագործումը՝ որպես պատկերազարդումներ հրատարակություններում, ռադիոհեռուստահաղորդումներում կամ ուսուցողական բնույթի ձայնագրություններում, կամ տեսագրություններում, նպատակով արդարացված ծավալով, պայմանով, որ այդպիսի օգտագործումը համատեղելի է արդար պրակտիկային:

(3) Ստեղծագործությունները սույն հոդվածի նախորդ կետերի համաձայն օգտագործելու դեպքում նշվում է սկզբնաղբյուրը և հեղինակի անունը, եթե այն նշված է այդ սկզբնաղբյուրում [7]:

«Բեռնի Կոնվենցիայի 10 bis հոդվածի համաձայն՝

(Ստեղծագործությունների ազատ օգտագործման հնարավոր լրացուցիչ դեպքեր.

1. Որոշակի հոդվածների ու հեռարձակված ստեղծագործությունների,
2. Ընթացիկ իրադարձությունների ժամանակ դիտված կամ լսված ստեղծագործությունների)

(1) Միության երկրի օրենսդրության իրավասությունն է թույլատրելու թերթերում կամ պարբերականներում հրապարակված տնտեսական, քաղաքական և կրոնական ընթացիկ հարցերով հոդվածների կամ հեռարձակված նույնաբնույթ ստեղծագործությունների վերարտադրությունը մամուլի, հեռարձակման կամ հաղորդագծով հանրությանը հաղորդելու միջոցով՝ այն դեպքերում, երբ այդպիսի վերարտադրությունը, հեռարձակումը կամ դրանց նման հաղորդումը հատկապես չի սահմանափակվել: Ամեն դեպքում, սկզբնաղբյուրը պետք է միշտ պարզորոշ նշվի. այդ պարտականությունը չկատարելու իրավական հետևանքները որոշվում են այն երկրի օրենսդրությամբ, որտեղ հայցվում է պաշտպանությունը:

(2) Միության երկրի օրենսդրության իրավասությունն է նաև որոշելու այն պայմանները, որոնց համաձայն լուսանկարչության, կինեմատոգրաֆիայի, հեռարձակման կամ հաղորդագծով հաղորդելու միջոցով ընթացիկ իրադարձությունները հանրությանը տեղեկացնելու նպատակով տվյալ իրադարձության ընթացքում դիտված կամ լսված գրական կամ գեղարվեստական

ստեղծագործությունները կարող են, տեղեկատվական նպատակով արդարացված ծավալով, վերարտադրվել և մատչելի դառնալ հանրությանը [8]:

Ստացվում է, որ Բեռնի կոնվենցիան չի նախատեսում ոչ մի դեպք, երբ անձը կարող է առանց հեղինակի համաձայնության և հեղինակային վարձատրության վճարման թույլատրման փողոցներում, զբոսայգիներում, հրապարակներում և այցելության համար բաց այլ վայրերում մշտապես տեղադրված ստեղծագործությունների՝ ցանկացած կրիչի վրա, ցանկացած միջոցներով և ձևերով վերարտադրումը, հեռարձակումը, վերարտադրված օրինակների տարածումը կատարել առևտրային նպատակներով: Քանի որ Բեռնի կոնվենցիան Հայաստանի կողմից վավերացված միջազգային կոնվենցիա է, հակասությունների դեպքում կիրառվում են Բեռնի կոնվենցիայի դրույթները: Ստեղծագործությունների ազատ օգտագործման համար Կոնվենցիայում նախատեսված է սպառիչ ցանկ և երկներին չի տրվում իրավունք իրենց ներքին օրենսդրություններում նախատեսել ավելին, քան նախատեսված է Բեռնի կոնվենցիայում:

Իրավունքի ճանաչման անհրաժեշտությունը, որպես իրավունքի պաշտպանության ձև հայտնվում է այն իրավիճակում, երբ ինչ-որ մեկը հերքում է կամ ինչ-որ ուրիշ ձևով չի ընդունում իրավունքը, դրանով իսկ խախտելով իրավատիրոջ շահերը: Իրավունքի հերքումը կարող է լինել ինչպես վիճարկման կամ իրավունքը ուրիշին պատկանելու արձանագրման մեջ, նաև փաստացի ինչ-որ մեկի հեղինակային իրավունքների անտեսման մեջ [9]:

Հայաստանի Հանրապետության «Հեղինակային իրավունքի և հարակից իրավունքների մասին» օրենքի սույն դրույթն ընդունվել է Բեռնի կոնվենցիային և Հայաստանի Հանրապետության կողմից իր վրա միջազգային համայնքում ստանձնած պարտավորությունների խախտմամբ: Չնայած նրան, որ օրենսդրի կամքը, ինչպես պարզ է դառնում նախագծից, չի հանդիսացել ստեղծել հնարավորություն առանց հեղինակի թույլտվության իր մտավոր սեփականության օբյեկտի վերամշակումը և դրանից եկամուտ ստանալը, Հայաստանի Հանրապետությունում պրակտիկան ցույց է տալիս, որ օրենքը գործում է այդ կերպ:

Վառ օրինակ է հանդիսանում ԵԴ/9825/02/21 [10] քաղաքացիական գործը՝ հեղինակային իրավունքը ճանաչելու և առանց իրավատիրոջ թույլտվության՝ ստեղծագործությունն օգտագործող անձից հոնորարի կրկնակի չափով փոխհատուցման պահանջի մասին: Տվյալ գործով, Հայցվորը դատարանին խնդրում է առաջնորդվել Բեռնի կոնվենցիայով, այլ ոչ թե «Հեղինակային իրավունքի և հարակից իրավունքների մասին» օրենքի 25րդ հոդվածով: Հատկանշական է, որ սա առաջին գործն է Հայաստանի Հանրապետության ընդհանուր իրավասության դատարաններում հեղինակային իրավունքի վերաբերյալ ըստ datalex.am կայքի:

Որպեսզի հնարավոր լինի խուսափել նման իրավիճակներից, հարկավոր է կիրառել ազատ օգտագործման վերաբերյալ դրույթները համաձայն օրենսդրի կամքի և Հայաստանի Հանրապետության կողմից վավերացված միջազգային պայմանագրի՝ Բեռնի Կոնվենցիայի:

Եռաստիճան թեստ – մտավոր սեփականության պաշտպանության միջազգային պայմանագրերում սահմանված հեղինակային և հարակից իրավունքների օբյեկտների ազատ օգտագործման պայմաններ, որոնք իրենցից ներկայացնում են ստեղծագործության նկատմամբ բացառիկ իրավունքի սահմանափակումներ: Վերջիններս վերաբերում են միայն օբյեկտների բնականոն օգտագործմանը վնաս չհասցնող և իրավատերերի օրինական շահերը չտոնահարող որոշակի հատուկ դեպքերի:

Եռաստիճան թեստը հետևյալն է.

1. ցանկացած բացառություն կամ սահմանափակում պետք է լինի կոնկրետ (հստակ) դեպք, այլ ոչ թե՝ ընդհանուր սահմանում,
2. նման բացառությունը կամ սահմանումը չպետք է խոչընդոտի ստեղծագործության բնականոն օգտագործմանը,
3. նման բացառությունը կամ սահմանումը չպետք է անհիմն կերպով խախտի հեղինակի օրինական շահերը:

Մտավոր սեփականության իրավունքների՝ առևտրին առնչվող հայեցակետերի համաձայնագրի մասին 13 հոդվածում ասվում է հետևյալը՝ Անդամները բացառիկ իրավունքների նկատմամբ սահմանափակումները կամ բացառումները նվազեցնում են մինչև որոշակի հատուկ դեպքեր, որոնք չեն հակասում ստեղծագործության սովորական օգտագործմանը և անհիմն չեն խախտում իրավատիրոջ օրինական շահերը [11]:

Անդրադառնալով նմանատիպ դեպքերի դատական պրակտիկային, կարևոր ենք համարում վկայակոչել Ռուսաստանի Դաշնությունում Դոնի Ռոստովի շրջանային դատարանի որոշումը՝ քանդակագործ Լինդիին հեղինակած արձանի օգտագործման վերաբերյալ հուշանվերի վրա (*հիմք՝ Որոշում N° 2-321/2018 2-321/2018 (2-4272/2017;) ~ M-4541/2017 2-4272/2017 M-4541/2017 7 փետրվարի 2018թ., գործ N° 2-321/2018* [12]):

Տվյալ գործով դատարանը եկել էր մի քանի կարևոր եզրահանգման, որոնք սույն գործով ևս կարող են կարևոր նշանակություն ունենալ՝

- վիճարկվող աշխատությունների օգտագործման ընթացքում՝ պատասխանողը սկզբնաղբյուրին հղում չի տվել, ինչպես նաև այն անձին, ինչը հանդիսանում է պարտադիր պայման աշխատության օգտագործման համար,
- Պատասխանողի գործողությունները՝ վիճարկվող լուսանկարների տպագիր նկարահանման գործածումը, չի կարող որակվել որպես ցիտում: Քանի որ լուսանկարի տվյալները չեն պարունակում որևէ

հավելյալ տեղեկատվություն, որը ազդեցություն կարող է ունենալ տեղեկատվական հաղորդագրության վրա:

- այն հանգամանքը, որ քանդակը գտնվում է այցելությունների համար ազատ վայրում՝ չի վկայում մտավոր սեփականության օրենսդրության խատման բացակայության մասին և չի համարվում պատասխանատվությունից ազատելու հիմք: ... Պետք է հաշվի առնել, որ խոսքը չի գնում առանց հեղինակի համաձայնության լուսանկարի օգտագործման հնարավորության մասին, չի հանդիսանում ցիտում՝ տեղեկատվական նպատակների համար:

Ամփոփելով վերոգրյալը, գալիս ենք այն եզրահանգման, որ «Հեղինակային իրավունքների և հարակից իրավունքների մասին» ՀՀ օրենքի 25-րդ հոդվածը պետք է փոփոխվի և բերվի այն տեսքին, որը առաջարկվում էր օրենքի փոփոխման նախագծում, որպեսզի ազատ օգտագործման ինստիտուտը գործի առանց հեղինակների իրավունքների ոտնահարման: Այսինքն, անհրաժեշտ է տվյալ հոդվածին տալ հետևյալ տեսքը՝ «Առանց հեղինակի համաձայնության և հեղինակային վարձատրության վճարման թույլատրվում է փողոցներում, զբոսայգիներում, հրապարակներում կամ այցելության համար բաց այլ վայրերում տեղադրված ճարտարապետական, կերպարվեստի, լուսանկարչական կամ այլ ստեղծագործությունների **ոչ առևտրային նպատակով** ցանկացած կրիչի վրա, ցանկացած միջոցներով և ձևով վերարտադրումը, հեռարձակումը, ինչպես նաև վերարտադրված օրինակների տարածումը, այդ թվում՝ համացանցի միջոցով: Աշխատանքներն, որոնք ցուցադրված են հասարակության համար բաց հանրային հավաքածուներում, այն է՝ թանգարաններում, պատկերասրահներում և ցուցասրահներում կարող են վերարտադրվել միայն կատալոգների և տպագիր հրատարակությունների միջոցով, ինչպես նաև մամուլում, հեռուստատեսությամբ և համացանցում տեղեկատվության տրամադրման նպատակի սահմաններում:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. *Ворожевич А.С.* Границы и пределы осуществления авторских и смежных прав. М.: Статут, 2020. С. 272.
2. *Ficsor M.* The Law of Copyright and the Internet: The 1996 WIPO Treaties, their Interpretation and Implementation. Oxford: Oxford University Press, 2002. PP. 284–288.
3. ՀՀ օրենք «Հեղինակային իրավունքի և հարակից իրավունքների մասին» ընդունված 15.06.2006 թվականին// համար՝ ՀՕ-142-Ն:
4. Պ-210-08.02.2013-ՊԻ-010/0 Հայաստանի Հանրապետության օրենքը «Հեղինակային իրավունքի և հարակից իրավունքների մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքի փոփոխություն կատարելու մասին նախագիծ:
5. Պ-210-08.02.2013-ՊԻ-010/0 Հայաստանի Հանրապետության օրենքը «Հեղինակային իրավունքի և հարակից իրավունքների մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքի փոփոխություն կատարելու մասին նախագծի հիմնավորում:
6. ՀՀ Սահմանադրություն ընդունված՝ 06.12.2015 թվականին:

7. «Գրական և գեղարվեստական ստեղծագործությունների պաշտպանության մասին Բեռնի կոնվենցիան»
8. Նույն տեղում:
9. Хохлов В.А. Авторское право: законодательство, теория, практика. М.: Городец, 2008. С. 286.
10. http://datalex.am/?app=AppCaseSearch&case_id=45880421204125872
11. Մտավոր սեփականության իրավունքների՝ առևտրին առնչվող հայեցակետերի համաձայնագիր,
12. Որոշում № 2-321/2018 2-321/2018 (2-4272/2017); ~ М-4541/2017 2-4272/2017 М-4541/2017 7 փետրվարի 2018թ., գործ № 2-321/2018, որոշման հղում՝ <https://sudact.ru/regular/doc/zWtGMvc0vuNC/>

СВОБОДНОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ ИЛИ НАРУШЕНИЕ АВТОРСКИХ ПРАВ

А.М. Давтян

АННОТАЦИЯ

Республика Армения является один из «лидеров» в мире с точки зрения нарушения прав на интеллектуальную собственность, в РА феноменально много нарушений прав интеллектуальной собственности и, конечно, имеются законодательные недостатки.

Термин “Fair use” применяется только в США, но в некоторых странах с англосаксонской системой права используется также термин «честное использование» (fair dealing).

В романо-германской правовой системе и в странах, присоединившихся к «Бернской конвенции о защите литературных и художественных произведений» (далее – Бернская конвенция или Конвенция), действует институт «свободного использования», который в некоторых случаях позволяет использовать произведение без разрешения и знания автора. Законом четко устанавливаются конкретные случаи, когда разрешается свободное использование чужого произведения, для этого необходимо принимать во внимание следующие факторы:

- 1) способ использования произведения (воспроизведение, распространение и прочее);
- 2) цель использования;
- 3) сфера использования;
- 4) объем использования.

Однако после внесения изменений в Закон РА «Об авторском праве и смежных правах» «свободное использование» стало настолько широким понятием, что почти сравнялось с понятием «общественное достояние» (произведение переходит в общественное достояние после 70 лет с момента смерти автора).

Получается, что Бернская конвенция не предусматривает ни одного случая, когда лицо может без согласия автора и разрешения на оплату авторского вознаграждения производить воспроизведение, трансляцию произведений, постоянно размещенных на улицах, парках, площадях и в других местах, открытых для посещения, на любом носителе, любыми средствами и способами, распространение воспроизведенных экземпляров в коммерческих целях. Так как Бернская конвенция – Международная конвенция, ратифицированная Арменией, в случае противоречий применяются положения Бернской конвенции. Для свободного использования

произведений в Конвенции предусмотрен исчерпывающий перечень произведений, и странам не предоставляется право предусмотреть в своих внутренних законодательствах больше, чем предусмотрено в Бернской конвенции.

Однако Республика Армения, проведя определенные законодательные изменения, все же ввела в закон «Об авторских и смежных правах» – положение, которое противоречит ратифицированной международной конвенции.

Обобщая вышеизложенное, мы пришли к выводу, что статья 25 Закона РА «Об авторских правах и смежных правах» должна быть изменена и приведена к тому виду, который предлагался в проекте изменения закона, чтобы институт свободного использования действовал без нарушения прав авторов; работы, показанные в открытых для общества публичных коллекциях, а именно: в музеях, галереях и выставочных залах могли воспроизводиться только посредством каталогов и печатных изданий, а также в пределах цели предоставления информации в печати, телевидении и Интернете.

Ключевые слова: свободное использование, добросовестное использование, авторское право, международное право, конвенция.

FREE USE OF THE WORK OR COPYRIGHT INFRINGEMENT

A. Davtian

ABSTRACT

However, the excessive use of the institution of “free use” of the RA Law “On Copyright and Related Rights” has led to the violation of the copyright of many authors.

Keywords: free use, fair use, copyright, international law, convention.

NAGORNO-KARABAKH. FACTS AND LAW

S. Madoyan

*Yerevan State University
masaba27@gmail.com*

ABSTRACT

The article is dedicated to the legal analysis of the Nagorno-Karabakh (Artsakh) issue. The roots of the problem date back to the beginning of the 20th century, when Soviet rule was established in Transcaucasia. The Soviet power, which was essentially a dictatorship from the day of its creation, included the territory of Nagorno-Karabakh (Artsakh) into Azerbaijan in 1921, without taking into account the rights and real wishes of the people of Artsakh and violating the established norms of customary international law. The article addresses the legality of this decision from the point of view of the international legal norms of the 20th century and the international practice. The legitimacy of the proclamation of the Nagorno-Karabakh Republic and compliance with the legislation of the former USSR, the realization of the right of the people of Nagorno-Karabakh to self-determination and the interrelation of the principle of territorial integrity of Azerbaijan becomes a subject of special examination. The legal analysis of the Nagorno-Karabakh conflict has acquired special significance, especially after the 44-day large-scale war unleashed by Azerbaijan on September 27, 2020, as a result of which a significant part of Nagorno-Karabakh was occupied by Azerbaijan and thousands of people were displaced and killed.

Keywords: Nagorno-Karabakh (Artsakh), International Law, territorial integrity, self-determination.

On September 27, 2020 Azerbaijan started a war against Nagorno-Karabakh, targeting peaceful population, civilian settlements and infrastructure, historical and cultural objects, including the capital Stepanakert. These are undoubtedly grave violations of International humanitarian law; moreover, given that it was done in the face of new COVID-19 raging the world, it should have been seriously condemned by the international community. This was the second war unleashed by Azerbaijan in the last four years, though Azerbaijan, since 1994, has continuously violated the trilateral ceasefire agreement signed between Azerbaijan, Nagorno-Karabakh and Armenia on May 12, 1994 [1]. It is noteworthy that According to the 1994 July agreement, Azerbaijan undertook to “maintain the ceasefire until a major political agreement is signed” [2].

It is an established fact that during the 44-day war Turkey not only supported Azerbaijan by providing arms and ammunition, but also recruited mercenaries from terrorist organizations of the Middle East and sent them to Azerbaijan to take part in hostilities against the Republic of Artsakh. These facts are already confirmed, addressed by the President of France Emanuel Macron, many members of the European Parliament, the

Secretary General of the League of Arab States Ahmed Aboul Gheit, the General Prosecutor of the Russian Federation, many other politicians, scientists [3], and even various world-renowned periodicals which have published interviews with terrorists and their families. It is obvious that the Turkish authorities are trying to turn the region into a new hotbed of international terrorist organizations at the highest level [4], which will have catastrophic consequences not only for the region but also for the entire world. However, in response to all calls from the international community to end the war against Artsakh and move to peaceful negotiations, the President of Azerbaijan Ilham Aliyev countered that the goal of the war was to return Artsakh, which he mentions to be an Azerbaijani territory, to restore Azerbaijan's territorial integrity [5]. Here I will not refer to the principle of prohibition of the use of force and the threat of its use; I will not speak about the moral-political aspects of Ilham Aliyev's such statements, and I will merely discuss the question of whether the establishment of the Nagorno-Karabakh Republic (Republic of Artsakh) would violate the territorial integrity of Azerbaijan.

Without going into all the details of the history of Artsakh, I will merely mention that Artsakh (Karabakh) is an inseparable part of historical Armenia. The rich preserved historical and cultural heritage is a vivid evidence of that. Artsakh was part of the Armenian Bagratuni Kingdom (9–11th centuries), and then the Zakarid Armenia (12–13th centuries). In the following centuries, Artsakh came under the control of the Eastern conquerors, remaining Armenian and maintaining a semi-independent status. According to the 1813 Gulistan peace treaty, Artsakh-Karabakh came under the Russian rule [6]. It should be noted that before 1923 Artsakh had never been under the control of Azerbaijan, as the country of Azerbaijan was established in 1918 as a result of the collapse of the Russian Empire, within the sovereign territory of the latter, within the provinces of Baku and Elizavetpol. Never – before 1918 – was there a country called Azerbaijan in any part of the world, at any time in history [7]. So all the claims of the Azerbaijani authorities that by fighting against Artsakh they are trying to restore historical justice and to return Artsakh to the sovereignty of Azerbaijan are false.

Nagorno-Karabakh conflict arose in 1917, during the formation of three ethnic republics of Transcaucasia – Armenia, Azerbaijan and Georgia – as a result of the collapse of the Russian Empire. The population of Nagorno-Karabakh, 95 percent of which were Armenians, convened its first congress, which proclaimed Nagorno-Karabakh an independent political unit, as well as elected the National Council and the Government. In response to the peace initiatives of the people of Nagorno-Karabakh, Azerbaijani Democratic Republic launched a military action. From May 1918 to April 1920, Azerbaijan and Azerbaijan-supporting military units of Turkey used violence and carried out massacres against the Armenian population (in March 1920 about 40,000 Armenians were killed and deported in Shushi only). Yet it was not possible to make the people of Nagorno-Karabakh obey Azerbaijan's power in this way. In August 1919, in order to prevent a military conflict, Karabakh and Azerbaijan signed a preliminary agreement by which they agreed to discuss the problem of the status of the region at the Paris Peace Conference [8].

This would have been the most effective solution to the Nagorno-Karabakh conflict, which would be in line with the international practice of the period in question. In particular, the Paris Peace Conference (1919–1920) established the creation of a number of new nation-states, among them the former Czechoslovakia, the former Yugoslavia, Finland, Poland and others. Many territorial disputes were resolved under the auspice of the Conference. It is noteworthy that the ethnicity-based territorial disputes were resolved by the decision of the Conference by holding a referendum in those territories [9], and the will of the population was established as a legal basis for territorial changes. Unfortunately, the establishment of Soviet power in Transcaucasia was accompanied by the creation of new political order, as a result of which the Nagorno-Karabakh conflict was left out of the agenda of the Paris Peace Conference. Nonetheless, Nagorno-Karabakh was also recognized as a disputed territory between Azerbaijan and Armenia by Soviet Russia. In 1920 according to an agreement signed between Soviet Russia and the Republic of Armenia, Russian troops were temporarily stationed in Nagorno-Karabakh [10].

Immediately after the establishment of the Soviet regime in Armenia, on November 30, 1920, the Azerbaijan Revcom (Revolutionary Committee – the main Bolshevik instrument of power at that time) made a declaration recognizing territories over which Azerbaijan had claims – Nagorno-Karabakh, Zangezur and Nakhijevan – as inseparable parts of Armenia. The National Council of Azerbaijan SSR, on the basis of the agreement between the Azerbaijan Revcom and the governments of Azerbaijan SSR and Armenian SSR, (Declaration of June 12, 1921) proclaimed Nagorno-Karabakh an integral part of the Armenian SSR. Based on the statement of Soviet Azerbaijan waiver of Nagorno-Karabakh, Zangezur and Nakhchivan and the agreement between the governments of Armenia and Azerbaijan from June of 1921, Armenia also declared Nagorno-Karabakh as her integral part. The text of the decree issued by the Armenian government was published in both Armenian and Azerbaijani media (“Baku Worker” organ of the Central Committee of the Azerbaijan Communist Party, June 22, 1921). Thus, a legal confirmation of the unification of Nagorno-Karabakh with Armenia took place [11].

From the point of view of international law, even though Armenia and Azerbaijan were sovietized in 1920, they were *de jure* (legally) independent countries that made statements on the ownership of disputed territories and confirmed their decision by interstate agreement. On the one hand, the Azerbaijani SSR had renounced its ambitions for those territories and recognized the sovereignty of the Armenian SSR over them; on the other hand, the Armenian SSR declared them as its integral part. As noted by Robert Jennings, former President of the International Court of Justice, a well-known expert in international law, “If the recognizing State be the only other possible claimant, the recognition may be decisive” [12].

This measure of the establishment of title or sovereignty over disputed territories is fully in line with the requirements of customary international law and with the international jurisprudence of the first half of the 20th century. Particularly, in the case of Eastern Greenland between Norway and Denmark in 1933 the Permanent Court of International Justice

ruled that by participating in various multilateral treaties where Greenland is listed as a Danish colony Norway has confirmed that it recognizes the whole of Greenland as Danish and thereby cannot challenge Danish sovereignty over entire Greenland [13]. In other words, though Norway did not make any statement about renouncing its ambitions for Eastern Greenland, recognizing Danish sovereignty over the latter (as in the case of Soviet Azerbaijan) by merely participating in treaties in which Greenland (without any demarcation between Eastern and Western, as the dispute was referring to the Eastern part of Greenland) was stated as the Danish colony, Norway was deprived of the opportunity to claim any sovereignty over Greenland in the future. International courts have upheld this position in other cases also [14].

For example, in the case referring to the Temple of Preah Vihear between Cambodia and Thailand the International Court of Justice (ICJ) considered the fact that the Prince of Thailand, Damrong visited the disputed Temple of Preah Vihear, where the French flag was waved¹. As noted by the Court: “Furthermore, when Prince Damrong on his return to Bangkok sent the French Resident some photographs of the occasion, he used language which seems to admit that France, through her Resident, had acted as the host country” [15]. The Court considered this fact as tacit acquiescence and recognition of the title of Cambodia over the disputed territory by Thailand [16] Thus, as mentioned above, even the indirect or tacit acquiescence of the state disputing the territorial sovereignty regarding the recognition of the territorial title of a rival state is extremely important for the establishment of the territorial title of a rival state. This approach is interrelated with the principle of estoppel of customary international law, according to which the state is obliged to be consistent in its position on legal or factual situations) [18].

Returning to the Nagorno-Karabakh issue, one should note that, unlike Norway and Thailand, the Azerbaijani SSR not indirectly or tacitly, but rather openly renounced its claims to those territories, recognizing the sovereignty of the Armenian SSR over the latter. Thus, under international law, Azerbaijan had been deprived of the opportunity to make further claims on Nagorno-Karabakh, because under international law, states, as sovereigns, recognizing or agreeing on any issue, are obliged to be consistent in their position. The UN International Court of Justice has confirmed this position in numerous cases [19]. In the well known Nuclear Tests [20] case the Court stated: “It is well recognized that declarations made by way of unilateral acts, concerning legal or factual situations, may have the effect of creating legal obligations. Declarations of this kind may be, and often are, very specific. When it is the intention of the State making the declaration that it should become bound according to its terms, that intention confers on the declaration the character of a legal undertaking, the State being thenceforth legally required to follow a course of conduct consistent with the declaration” [21].

¹ At that time Cambodia was called French Indo-China and was under French rule. Jennings R.Y., *The Acquisition of territory in International Law with new introduction by Marcelo G. Kohen*, Manchester University press, 2017. PP. 63–64:

Considering the above-mentioned resolution of the National Council of the Azerbaijani SSR on Nagorno-Karabakh on 1921 June 12 in the light of the Court's position, we can state unequivocally that the latter create legal obligations, and the agreement signed between the governments of the Azerbaijani SSR and the Armenian SSR is a clear proof of how the UN International Court of Justice in Nuclear tests case noted: "When it is the intention of the State making the declaration that it should become bound according to its terms...." [22].

Taking into account the above-mentioned agreement between the governments of the Azerbaijani SSR and the Armenian SSR, the resolution made on 1921 June 12 of the National Council of the Azerbaijani SSR Declaration and the Decree adopted by the Government of Armenia, the Caucasus Bureau of the Communist Party of Russia (RK(b)P) also confirmed the fact that Nagorno-Karabakh is part of the Armenian SSR in the capital of Georgia, Tbilisi, on July 4, 1921. However, at Moscow's urging, with Stalin's direct intervention, on the night of July 5, the Caucasus Bureau of the Russian Communist Party reconsidered the previous day's decision and decided to include Nagorno-Karabakh in Soviet Azerbaijan and establish an autonomous region in the territory, without even following the procedure [23]. This decision was unprecedented in the history of international law, when the party organ of a third country (RK(b)P) – without any legal basis or authority – determines the status of the disputed territory, without taking into account the valid agreement between the disputing states, the wishes of the population of the territory, other requirements of international law.

Meanwhile, not only did the Paris Peace Conference (1919–1920) confirm that territory could be transferred from one state to another with the consent of the local population [24], but as early as the end of the 18th century, new international legal principles and norms began to be established according to which a referendum must be held in the transferred area. In other words, the territory was transferred from one state to another with the consent of the local population. For example, Avignon in 1791, Savoy in 1792 and Nice in 1793 were transferred to France as a result of referendums [25]. However, the Bolshevik government, which was compelled on the Russian people by force, and the successor of the latter the USSR, which was essentially a dictatorship from the day of its creation, viewed the solution to territorial problems in the area of threat or use of force, without taking into account the will of the population. And in this respect, the illegal transfer of Nagorno-Karabakh to Azerbaijan is not the only example. Thus, in 1940 Estonia, Latvia and Lithuania were illegally annexed by the USSR; their accession to the USSR was not a voluntary decision, but the result of annexation [26].

Another such example is the decision of the Government of the USSR in 1954 on the transfer of the Crimean peninsula from Soviet Russia to Ukraine. In this case, too, the USSR authorities did not make any attempt to find out the real wishes of the Crimean population in the form of a referendum or at least through consultations with the population [27] this decision was imposed on Soviet Russia and controversy over its true motives continues to this day.

There is no doubt that the decision of the Caucasus Bureau of the Communist Party of Russia (RK(b)P) to include Nagorno-Karabakh in Soviet Azerbaijan was invalid. Russia, without being the sovereign of Karabakh in the period in question, could not concede or transfer it to anyone, as it was still in April of 1918 when the Transcaucasian Democratic Federal Republic (TDFR) declared Transcaucasia's independence from Russia, and Nagorno-Karabakh was declared an independent administrative unit within the latter [28].

Moreover, the Transcaucasian Commissariat, the legal predecessor of the TDFR, did not recognize the Soviet government back in 1917 [29]. In May of 1918 the TDFR was divided into three independent states: the Republic of Armenia, the Republic of Azerbaijan, and the Republic of Georgia. Nagorno-Karabakh was also recognized as a disputed territory between Azerbaijan and Armenia by Soviet Russia. According to the agreement signed between Soviet Russia and the Republic of Armenia in August of 1920, Russian troops are temporarily stationed in Nagorno-Karabakh [30]. That is, Soviet Russia was not the sovereign of the Transcaucasus since 1917; it openly recognized the fact that it had no authority to decide the fate of any territory in that region. Naturally, the ruling Communist Party of Soviet Russia or its branch, the Caucasus Bureau, did not have such authority either. This follows from the principle in international law known as *nemo dat quod non habet* (English: no one can give more than he has), which means the legal successor cannot receive more rights than the legal predecessor had [31].

That is, Russia, especially (RK (b) K) in 1921, having no title to Nagorno-Karabakh, could not concede it to any state. In this regard, it is worth mentioning the Island of Palmas case [32]. In particular, referring to the US assertion that the title to the island passed to the US in 1898 by virtue of the Paris Agreement, according to which Spain ceded it to the United States, the special arbitrator noted: "Obviously, Spain could not transfer more rights than it had".

Based on these studies, we come to the conclusion that the decision of the Caucasus Bureau of the Communist Party of Russia to include Nagorno-Karabakh in Soviet Azerbaijan on July 5, 1921, was initially an invalid document, as it was contrary to the customary principles of international law. So, it could not replace or change the above-mentioned agreement reached between Azerbaijani SSR and the Armenian SSR governments. This decision could not be a legal basis for Azerbaijan to acquire a territorial title over Nagorno-Karabakh, as, according to the well-known legal principle, *ex injuria jus non oritur* (the law does not arise as a result of illegal actions). And in fact, it could not replace or change the above-mentioned agreement reached between Azerbaijani SSR and the Armenian SSR governments. This decision could not be a legal basis for Azerbaijan to acquire a territorial title over Nagorno-Karabakh, as, according to the well-known legal principle, *ex injuria jus non oritur* (the right does not arise as a result of illegal actions).

This was followed by the nearly 70-year history of the Transcaucasian region within the USSR. In December 1922 Azerbaijani and Armenian SSR were included in the formation processes of the USSR, and only on one part of the territory of Karabakh (on July

7, 1923) by decision of the Central Executive Revolutionary Committee of Azerbaijan SSR the Nagorno-Karabakh Autonomous Oblast (NKAO) was formed within Azerbaijan SSR, by which, in fact, the Karabakh conflict was not resolved, but temporarily frozen. Moreover, everything was done so that Nagorno-Karabakh Autonomous Oblast would have no common border with Armenia [33].

Yet during the entire Soviet period, the Armenians of Nagorno-Karabakh never put up with this decision, and for decades struggled for reunification with the motherland.

The people of NKAO and authorities of Armenian SSR had sent numerous applications to the Soviet central authorities asking about the reconsideration of the decision on incorporating Nagorno-Karabakh into Azerbaijan, which were ignored or rejected, causing persecutions against the initiators. Among these applications are the application of the Government and the Communist Party Central Committee of Armenian SSR from 1945 to the Government of the USSR and the All-Union Communist Party Central Committee, more than 2.5 thousand in 1963 and more than 45 thousand signed letters in 1965 from the NKAO population addressed to Soviet leadership, offers of NKAO working groups within the USSR-wide discussions on a new constitution in 1977 [34].

In 1988 Gorbachev was elected General Secretary of the CPSU Central Committee and announced a so-called “reconstruction” policy [35], which aimed to end the dictatorship of the USSR, establish democracy, political pluralism in the country, end the “cold war” and create a competitive economy. The policy of “reconstruction”, on the other hand, enabled the initiation of independence and national liberation movements in some republics of the USSR. For example, the three Baltic states – Estonia, Latvia and Lithuania – declared independence in 1990–1991 before the actual collapse of the USSR. Their demands for independence were based on the illegal annexation of their countries by the USSR in the 1940s. This viewpoint was also confirmed in the numerous UN resolutions adopted on these three countries [36], particularly in the Declaration adopted by the European Communities on 27 August 1991, which specifically states: “Communities and its member states warmly welcome the restoration of independence and sovereignty of the Baltic states lost in 1940 ...” [37]. These three states were able to regain their sovereignty over the territories which historically belonged to them only as a result of changes in circumstances in the USSR, when the democratic reforms initiated by Gorbachev started.

Like people of Estonia, Latvia and Lithuania, the people of the Nagorno-Karabakh Republic also took the advantage of the favorable conditions, and once again raised the issue of the Nagorno-Karabakh Republic's reunification with Armenia in February 1988. However, in response to the demand for self-determination of the people of Nagorno-Karabakh, the Azerbaijani authorities organized massacres of the Armenian population and ethnic cleansing throughout Azerbaijan, particularly in Sumgait, Baku and Kirovabad [38]. On December 10 of 1991, the people of Nagorno-Karabakh secured the independence of the Nagorno-Karabakh Republic through a referendum, which fully complied with the norms of international law as well as the letter and spirit of the USSR law of that time. The UN International Court of Justice in its Advisory opinion Accordance

with International Law of the Unilateral Declaration of Independence in Respect of Kosovo noted “there is no provision in international law that prohibits the adoption of declarations of independence” [39]. Moreover, in this case the Court noted “During the eighteenth, nineteenth and early twentieth centuries, there were numerous instances of declarations of independence, often strenuously opposed by the State from which independence was being declared. In no case, however, does the practice of States as a whole suggest that the act of promulgating the declaration was regarded as contrary to international law” [40].

What refers to USSR legislation at the time period of Nagorno-Karabakh's declaration of independence, the Supreme Council of the USSR adopted a law “On the sequence of issues related to the secession of the Soviet Republics from the USSR” on April 3 of 1990, according to Article 2 of which “the decision to secede from the USSR is made as a result of free will of the peoples of the Soviet Republic by holding a referendum”. Article 3 of the same law adds: “In the Soviet Republic, which has autonomous republics or regions, a separate referendum is held in each autonomous formation”. The peoples of the “autonomous republics and formations” retain the right to resolve the issue independently, which refers to remaining in the USSR or leaving the Republic (it was about secession from the USSR), as well as raising the issue of their state and legal status” [41]. Thus, in October 1991, Azerbaijan seceded from the USSR, and Nagorno-Karabakh continued to be part of the USSR for some time. Only two months later, on December 10, 1991, did the people of Nagorno-Karabakh confirm the declaration of an independent Nagorno-Karabakh Republic through a referendum, leaving the existing USSR as an independent state. In other words, according to the above-mentioned law, the population of Nagorno-Karabakh did not leave the USSR with Azerbaijan, but continued to remain in the USSR, and then, through free will, by holding a referendum, chose a state-legal status, creating an independent state. As a result, two equal state formations were formed in the territory of the former Azerbaijani SSR: the Nagorno-Karabakh Republic and the Republic of Azerbaijan [42] in accordance with the relevant legal regulations of the USSR.

What comes to the aspirations of the president of Azerbaijan Ilham Aliyev to establish Azerbaijan's control over Nagorno-Karabakh through war, the unleashing of war already violates all the basic principles of international law, casting doubt not only on the effectiveness of international organizations, but also the existence of international law, returning the world to the distant Middle Ages, when war was the legitimate means of the state to advance its own interests. If we add to this the involvement of mercenary terrorists, gross violations of humanitarian law, the use of prohibited weapons in the war against Artsakh, it becomes clear that the international community must strongly condemn such actions by Azerbaijan to exclude violations of the principle of use of force or threat of force, the de facto legitimization of aggression, the further destruction of nation-states by forming empires or joining the empires in order to resist the aggressors and their supporters.

ЛИТЕРАТУРА

1. <https://www.mfa.am/hy/interviews-articles-and-comments/2016/04/25/statem/6084>
2. https://www.mfa.am/hy/interviews-articles-and-comments/2019/05/12/interviews_articles_and_comments/9549
3. <https://eadaily.com/ru/news/2020/10/05/gensek-ligi-arabskih-gosudarstv-eto-vsyo-ploho-konchitsya-dlya-turcii>
4. <https://www.reuters.com/article/us-armenia-azerbaijan/assad-blames-turkey-for-nagorno-karabakh-fighting-russia-sees-terrorism-risk-idUSKBN26R0T2>
5. https://www.1tv.ru/news/2020-10-07/394619-eksklyuzivnoe-intervyu_pervomu_kanalu_dal_prezident_azerbaydzhana_ilham_aliev
6. <https://www.president.am/hy/Artsakh-nkr/>
7. <https://www.britannica.com/place/Azerbaijan>
8. <https://www.president.am/hy/Artsakh-nkr/>
9. Kasowicz A.M., Peaceful territorial change, University of South Carolina Press 1994. P. 65.
10. <https://www.president.am/hy/Artsakh-nkr/>
11. <https://www.president.am/hy/Artsakh-nkr/>
12. Jennings R.Y., The Acquisition of territory in International Law with new introduction by Marcelo G. Kohen, Manchester University press, 2017. P. 58.
13. Legal Status of Eastern Greenland case (Denmark v. Norway Judgment)// PERMANENT COURT OF INTERNATIONAL JUSTICE (5 September 1933). Para 183–186.
14. See, for example, Case concerning the *Temple of Preah Vihear* (Cambodia v. Thailand) // International Court of Justice (Judgment of 15 June 1962). <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/45/045-19620615-JUD-01-00-EN.pdf>
15. Case concerning the *Temple of Preah Vihear* (Cambodia v. Thailand) // International Court of Justice (Judgment of 15 June 1962), para 30–31. <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/45/045-19620615-JUD-01-00-EN.pdf>
16. Ibid, para 30–31.
17. Ibid, para. 33–34.
18. Crawford J., Brownlie's principles of International Law, 8th.edition, Oxford University press, Oxford, 2012. P. 420.
19. Case concerning the Arbitral Award Made by the King of Spain on 23 December 1906 (Honduras v. Nicaragua)// Judgment of 18 November 1960 . I.C. J. Reports 1960. P. 192.
20. Nuclear Tests (New Zealand v. France), Judgment of 20 December 1974. <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/58/058-19741220-JUD-01-00-EN.pdf> .
21. Ibid, para 43.
22. Ibid, para 43.
23. <https://www.president.am/hy/Artsakh-nkr/>
24. Kasowicz A.M., Peaceful territorial change, University of South Carolina Press 1994. P. 65.
25. Ibid. P. 257.
26. Pazartzis Ph., Secession and International law: European dimension: M.G. Kohen, Secession, Cambridge University press. 2006. P. 363.
27. <https://histrf.ru/biblioteka/b/tsarskii-podarok-kak-krym-ukrainie-pieriedavali>
28. <https://www.president.am/hy/Artsakh-nkr/>
29. Худавердян К.С. Армянский вопрос. Энциклопедия, Главная редакция Арм. Энциклопедии, Ереван, 1991. СС. 177–179.
30. <https://www.president.am/hy/Artsakh-nkr/>
31. See Crawford J., Brownlie's principles of International Law, 8th.edition, Oxford University press, Oxford, 2012. P. 227.

32. Island of Palmas case (The Netherlands/United States of America) // United Nations Reports of International Arbitral Awards, (1928). http://legal.un.org/riaa/cases/vol_II/829-871.pdf.
33. <https://www.president.am/hy/Artsakh-nkr/>
34. <https://www.president.am/hy/Artsakh-nkr/>
35. <https://www.gorby.ru/en/gorbachev/biography/>
36. See Estonia, SC res.709, 12.09.1991, GA res.46/4 17.09.1991; Latvia SC res.710, 12.09.1991, GA res.46/5 17.09.1991; Lithuania SC res.711, 12.09.1991, GA res.46/6 17.09.1991. <http://www.un.org>
37. Crawford J., The creation of states in International law, Oxford 2006. P. 689.
38. <https://www.president.am/hy/Artsakh-nkr/>
39. Accordance with International Law of the Unilateral Declaration of Independence in Respect of Kosovo, Advisory Opinion // International Court of Justice (2010), §§79, 80. <http://www.icj-cij.org/docket/files/141/15987.pdf>.
40. Ibid. para 79.
41. Information available: <http://docs.cntd.ru/document/902002993> on 14.11.2020.
42. <https://www.president.am/hy/Artsakh-nkr/>

НАГОРНЫЙ КАРАБАХ. ФАКТЫ И ПРАВО

С.Т. Мадоян

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена правовому анализу проблемы Нагорного Карабаха (Арцаха). Корни проблемы уходят в начало XX века, когда в Закавказье установилась советская власть. Советская власть, которая со дня своего создания была, по сути, диктатурой, в 1921 году включила территорию Нагорного Карабаха (Арцаха) в состав Азербайджана без учета прав и реальных желаний народа Арцаха и в нарушение установленных норм обычного международного права.

В статье рассматривается законность данного решения с точки зрения международно-правовых норм XX века и международной практики. В статье отдельно исследуется легитимность провозглашения Нагорно-Карабахской Республики и соблюдение законодательства бывшего СССР, реализация права народа Нагорного Карабаха на самоопределение и взаимосвязь принципа территориальной целостности Азербайджана. Правовой анализ Нагорно-карабахского конфликта приобрел особое значение, особенно после 44-дневной широкомасштабной войны, развязанной Азербайджаном 27 сентября 2020 года, в результате которой значительная часть Нагорного Карабаха была оккупирована Азербайджаном и тысячи людей были перемещены и убиты.

Этот факт должен быть решительно осужден международным сообществом, тем более, что это было сделано перед лицом бушующей в мире новой пандемии COVID-19. Более того, на все призывы международного сообщества прекратить войну против Арцаха, начать мирные переговоры, президент Азербайджана Ильхам Али возражал, что целью войны является восстановление территориальной целостности Азербайджана.

Ключевые слова: международное право, Нагорный Карабах (Арцах), право народов на самоопределение, принцип территориальной целостности.

ПСИХОЛОГИЯ

DOI 10.48200/1829-0450_2021_3_117
УДК 37.03

Поступила: 06.10.2021г.
Сдана на рецензию: 15.10.2021г.
Подписана к печати: 26.10.2021г.

ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ՏԵՔՍՏԵՐԻ ՀԱՄԿԱՑՄԱՆԸ ՄԻՏՎԱԾ ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ

Մ. Հ. Քելոյան

*Խ. Աբովյանի անվ. Հայկական պետական մանկավարժական համալսարան
marikeloyan@gmail.com*

ԱՍՓՈՓՈՒՄ

Հոդվածում վերլուծվել է ուսումնական տեքստերի հասկացման հիմնախնդիրի վերաբերյալ տարբեր տեսագործական մոտեցումներ: Մշակվել է ուսուցանող գիտավորձի ծրագիր՝ միտված տեքստերի հասկացմանը, որի համար մեթոդաբանական հիմք է հանդիսացել Գործունեության տեսությունը: Ներկայացվել է քննարկել է ուսուցանող գիտավորձի ընթացքը, ինչպես նաև ստուգիչ գիտավորձի արդյունքները:

Հիմնաբառեր՝ ուսումնական տեքստ, տեքստի հասկացում, ուսումնական գործողություններ, տեքստային օբյեկտներ:

Ներածություն

Վերջին մի քանի տարիներին շրջադարձը դեպի կոմպլեքսացման երկրամասն ուղղված կրթական ծրագրերը համընդհանուր կրթական միտում է Բոլոնիայի համաձայնագրի անդամ երկրներում, ինչը անխուսափելի անհրաժեշտություն է նաև մեր բուհերի համար:

Համաձայն Թյունինգ նախաձի (Tuning Project), կոմպլեքսացմանը բաժանվում են երկու խմբի՝ ընդհանրական և բուն մասնագիտական՝ տարբերելով ընդհանրական կոմպլեքսացման երեք տեսակ՝ գործիքային, միջանձնային և համակարգային: Գործիքային կոմպլեքսացման մեջ մտնում են գաղափարների հասկանալը, ժամանակը օգտագործելու, պլանավորելու, կազմակերպելու, սովորելու, որոշումներ կայացնելու և խնդիրներ լուծելու կարողությունները, տեխնոլոգիական և համակարգչային հմտությունները, տեղեկատվության կառավարումը, լեզվական կոմպլեքսացմանը և այլն: Միջանձնային կոմպլեքսացման անհատական ունակություններ են, որոնք առնչվում են սոցիալական կարողություններին և համագործակցության հետ կապված հարցերին [1]:

Համակարգային կոմպետենցիաները գիտելիքի և իմացության համակցություններ են, որոնք թույլ են տալիս ընկալել, թե ինչպես են ընդհանուր մասերը հարաբերվում միմյանց հետ, և գնահատել յուրաքանչյուր բաղադրիչի տեղը համակարգում, ինչպես նաև ներառում են համակարգը կատարելագործելու նպատակով փոփոխություններ պլանավորելու և նոր համակարգեր կառուցելու կարողությունները: Ինչպես պարզ է դառնում, գործիքային և համակարգային կոմպետենցիաները սերտ կապված են գիտելիքների հասկացման և յուրացման կարողությունների հետ: Լայն իմաստով դրանք կազմում են սովորել սովորել (*learning to learn*) կոմպետենցիան, որն առանցքային է նաև հարատև կրթության (LLL) հայեցակարգում՝ լինելով խիստ արդիական:

Բարձրագույն մասնագիտական կրթության համակարգում իր կարևորագույն տեղն ունի ուսումնառողների ինքնուրույն աշխատանքների արդյունավետ կազմակերպումը, մասնավորապես մասնագիտական ուսումնական տեքստերի հասկացումն ու յուրացումը և դրանց հետ կապված դժվարությունների բացահայտումը:

Սովորելու տարիներին ուսանողների ուսումնական գործունեության հիմնական մասը բաժին է ընկնում տարբեր գիտական և ուսումնական տեքստերի ընկալմանն ու հասկացմանը: Մասնագիտական ուսումնական տեքստերը կիրառվում են գիտության և կրթության մեջ՝ կատարելով տեղեկույթի հաղորդման, դրա ճշգրտության ապացուցման և այլ գործառնություններ:

Սույն աշխատանքի շրջանակներում նպատակահարմար ենք գտել ուսումնական գործողությունների համակազմն ամբողջապես դիտարկել ուսումնական տեքստերի հասկացման շրջանակում, քանզի դրանում գործողությունները առավելագույնս են ներկայացված: Այդ պատճառով հարկ ենք համարում հպանցիկ դիտարկել տեքստին և դրա հասկացմանը վերաբերող առկա մտեցումները:

Ուսումնական տեքստի հասկացման տեսամեթոդաբանական հիմքերի պարզաբանման նպատակով արևմտյան գրականության ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս եզրակացնել. ա) եթե գործունեության տեսության շրջանակներում ռուս հոգեբանները կիրառում են ուսումնական գործողություններ տերմինը, արևմտյան հոգեբանության մեջ ակտիվորեն շրջանառվում է տեքստի հասկացման ռազմավարություններ տերմինը: Այն իրենից ներկայացնում է ճանաչողական կամ վարքային գործողություններ, որոնց նպատակն է բարելավել տեքստի հասկացումն և յուրացումը [2]: Համեմատելով և համադրելով տեքստերի հասկացման ռազմավարությունները (Փ.Գ. Փիրսոն, Ռ.Լ. Ռոլլեր, Ջ.Ա. Դաֆֆի և այլն), որոնք արևմտյան ծագում ունեն, և ուսումնական գործունեության բովանդակությունը կազմող ուսումնաճանաչողական գործողությունները՝ կարելի է պնդել, որ դրանցում առկա է այն ելակետային ընդհանրությունը, որ երկուսն էլ ենթադրում են նպատակամետ գործողությունների

կատարում, որը միտված է հասացմանը: Սակայն հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ արևմտյան մոտեցումներում նույն գործողությունները ներկայացված չեն միկրոօպերացիոնալ համակագմով, այլ ներկայացված են ավելի ընդհանուր և սեղմված (շրջանցված են բազմաթիվ օպերացիաներ նույն գործողության կագմում) և դրանց ձևավորումը գործնականում դառնում է դժվար կամ անհնար, նպատակահարմար ենք գտնում դիտարկել ուսումնական գործողությունների օպերացիոնալ ձևավորումը գործունեության տեսության հայեցակարգի տեսանկյունով:

Դիտարկելով ընդհանրապես տեքստի և ուսումնական տեքստի բազմաթիվ սահմանումներ՝ ներկայացնում ենք առավել ընդունելի մի տարբերակ, ըստ որի՝ տեքստը (լատ.՝ *textus* – գործվածք, կապ, համադրություն) մարդու միտքն է, որն ամրակայված է նյութական որևէ կրողի վրա: Ընդհանուր առմամբ, տեքստն իրենից ներկայացնում է սիմվոլների ամբողջություն, որոնք ցույց են տալիս տեսքտային առարկաներ, օբյեկտներ, հատկություններ, վիճակներ, կապեր, գործընթացներ և այլն [3]:

Ուսումնական տեքստի հետ աշխատանքում, ինչպես նկատում է Լ.Պ. Դոբլանը կարևորում է նյութի հասկացումը: Մեր ժամանակներում հասկացման խնդիրը քննարկվում է միջառարկայական պլանում: Ժամանակակից գիտության մեջ գոյություն ունեն հասկացման ուսումնասիրման առնվազն յոթ ուղղություններ՝ ա) մեթոդական, բ) իմացաբանական, գ) տրամաբանական, դ) իմաստային, ե) լեզվական, զ) հաղորդակցման և է) հոգեբանական (Լ.Պ. Դոբլան, Ն.Ի. Ժինկին, Ի.Ֆ. Նեվոլին, Ա.Ի. Չեստյակով, Գ.Ս. Դրիձե, Ա.Ս. Շտեռն, Վ.Բ. Ապոլիստին, Լ.Պ. Ռուդենկո) [4]:

Հոգեբանության մեջ «հասկացում» հասկացությունն օգտագործվում է լայն և նեղ իմաստներով: Լայն իմաստով այն մեկնաբանվում է որպես օբյեկտիվ աշխարհի հետ մարդկային փոխազդեցության բոլոր հոգեբանական ասպեկտների (ընկալում, հիշողություն, լեզու և այլն) վերլուծության իմաստով [5]: Իսկ նեղ իմաստով հասկացումը միայն մտածողության, որպես առարկաների և երևույթների միջև էական կապերի և հատկությունների ընդհանրացված և միջնորդավորված արտացոլման բաղադրիչ է [6]: Լ.Պ. Դոբլանը ուսումնասիրում է տեքստի հասկացումը որպես նրանում թաքնված պրոբլեմային իրավիճակների հաջորդաբար որոշում [7]: Վ.Ս. Կարապետյանը «հասկացում» հասկացությունը դիտարկում է «Ընկալում-հասկացում-յուրացում» շղթայի վերլուծության տեսանկյունով: Հիմնական գաղափարն այն է, որ բանավոր կամ գրավոր տեքստի հասկացման գործընթացը կարող է վերձանվել որպես նպատակամետ գործողությունների պլանաչափ զարգացումներ, հիմնական պարամետրերի ձևաչափային փոփոխություններ [8]:

Արևմտյան հոգեբանության ներկայացուցիչ Դ.Ե. Ռումելիսը գրում է, որ տեքստում ներկայացված դրվագի հասկացումը ենթադրում է, որ ընթերցողը

պետք է լուծի հասկացման ենթակա դրվագի կառուցվածքի որոշման խնդիրը [9]: Նմանատիպ միտք են արտահայտում Ջ.Դ. Բրանսֆորդը և Ն.Ս. Մակկարելը [10]:

Հասկացման հիմքում ընկած են բառերի, տերմինների, հասկացությունների իմացությունը, նախադասության իմաստի հասկացումը, տեքստի իմաստային մասերի միջև կապերի հաստատումը [11]:

Ուսումնական գործունեությունը՝ որպես ամբողջություն, ներառում է տարբեր մակարդակի մի շարք յուրահատուկ գործողություններ և օպերացիաներ: Ի.Ի. Իլյասովը առաջին մակարդակի ուսումնական կատարողական գործողությունների թվին է դասում. ա) ուսումնական նյութի բովանդակության պարզաբանման գործողությունները, բ) ուսումնական նյութի մշակման գործողությունները [12]:

Ուսումնական տեքստերի հետ աշխատելիս հիմնականում առանձնացվում են հետևյալ մտավոր միկրոօպերացիաները [13]. 1) բովանդակության մեջ կողմնորոշումը, 2) հիմնական իմաստների բացահայտումը, 3) հիմնական իմաստների առանձնացումը և վերակառուցումը, 4) նյութի կրճատումը կամ ամփոփումը, 5) հիմնական իմաստների ամփոփմամբ սխեմայի կառուցումը:

Առաջին հայացքից թվարկված միկրոօպերացիաները հասկանալի են և կարող են հանգեցնել նյութի հասկացման, սակայն առաջադրանքի բուն կատարման ընթացքում է, որ սովորողները սխալվում են, նույնիսկ գործողությունների այգորիթմի առկայության պարագայում: Պատճառը թերևս այն է, որ մտավոր գործողությունները, մինչ ներքին պլանում կատարելը, պետք է հնարավորինս բացված սովորեցվեն արտաքին կամ առարկայական պլանում:

Ուսուցման ընթացքում կազմակերպվող կողմնորոշման ձևերն ու բովանդակությունը յուրացվող գործունեության միայն մի կողմն են: Նրա մյուս կողմը պետք է դիտարկվի որպես համատեղ, արտաքին և ծավալուն գործունեության փոխակերպում անհատական, ներքին, կրճատված գործունեության տեսքով: Գործունեության ինտերիորիզացիան ներքին պլան, որի արդյունքում առաջանում է զուտ մտավոր գործունեություն, յուրացման մեխանիզմի գլխավոր օղակն է:

Ուսումնական գործունեության ֆունկցիոնալ կառուցվածքում՝ նրա մեջ ներառված գործողությունների և օպերացիաների տեսակյունից, առանձնացնում են կողմնորոշիչ, բուն կատարման և վերահսկիչ բաղադրիչները: Էական նշանակություն ունի կողմնորոշիչ բաղադրիչը, որը ուսումնական գործունեության հոգեբանական բաղադրիչ է՝ շնորհիվ նրա երկու գործառույթի՝ ա) կառուցում է կողմնորոշիչ պատկեր և բ) կողմնորոշում է գործունեության սուբյեկտին նոր ուսումնական նյութի հետ առարկայական պլանում ինքնուրույն գործողություն կատարելիս:

Ընդ որում, ուսուցման զարգացնող ազդեցությունը, ըստ Պ. Գալպերինի, նրանում է, որ այն ձևավորում է սովորողի կողմնորոշման նոր եղանակներ, որոնցում օբյեկտներն արտացոլված են կեցության նոր, համընդհանուր ձևի մեջ: Այսպիսով, ուսուցումը ձևավորում է մտածողության «օպերատիվ» սխեմաներ [14], որոնք ներառում են կոնկրետ գործողություններ:

Գիտափորձի նպատակն է անհատական ուսուցման ընթացքում հարցազրույցի, կողմնորոշիչ և ուղղորդող հարցերի միջոցով «միջին» և «ցածր» ակադեմիական առաջադիմություն ունեցող ուսումնառողների մոտ ձևավորել ուսումնական տեքստերի ընկալմանը և հասկացմանը միտված գործողությունների համակազմ:

Հետազոտության վարկածը. ենթադրվում է, որ «միջին» և «ցածր» առաջադիմությամբ ուսանողների շրջանում ուսումնախմացական գործողությունների կոնկրետ համակազմի նպատակամետ ձևավորումը հանգեցնում է նրանց կողմից ակադեմիական տեքստի հասկացման (հասկացումը տվյալ պարագայում փաստվում է սովորողների կողմից մեծ թվով և անսխալ կատարված գործողությունների իրականացմամբ):

Ուսուցողական գիտափորձի խնդիրներն են.

ա) կազմել ուսուցողական ծրագիր և անհատական ուսուցման միջոցով ուսուցանել Ընդհանուր հոգեբանություն առարկայից ուսումնական տեքստի ընկալմանն ու հասկացմանն ուղղված ուսումնական գործողություններ,

բ) տարբեր ուսումնական տեքստերի վրա կիրառել ուսուցանված գործողությունները,

գ) գործողությունների տեսանկյունով վերարտադրել ընկալված և հասկացված նյութը (ստուգման դիտանկյուն),

Հետազոտության մեթոդաբանական հիմք են հանդիսանում Գործունեության համահոգեբանական տեսությունը (Ա.Ն. Լեոնտև, Լ.Ս. Վիգոտսկի, Ա.Ռ. Լուրիա և այլոք), Ուսումնական գործունեության կոնցեպցիան (Պ.Յա. Գալպերին, Ն.Ֆ. Տալիզինա, Տ.Վ. Գաբայ և այլոք), Ուսումնական գործունեության առանձին բաղադրիչների ակտիվացման մոտեցումը (Լ.Ս. Ֆրիդման, Ի.Ի. Իլյասով, Վ.Ս. Կարապետյան և այլոք), Ուսումնական տեքստերի հասկացման և յուրացման հոգեբանական պատկերացումները Լ.Ի. Կապլան, Լ.Պ. Դեբլան, Ն. Ի. Ժինկին, Տ. Մ. Դրիձե և այլոք:

Ուսուցողական գիտափորձի մեթոդիկան կազմված է նախնական և հիմնական մասերից, որոնք իրականացվել են բացատրական, բառարանային, անհատական, զրույցի, մեկնաբանման, ինչպես նաև ինքնուրույն աշխատանքի կազմակերպման մեթոդներով:

Փորձարկվողների համակազմը: Ուսուցողական գիտափորձին մասնակցել են բնագիտական և հումանիտար հոսքերի «միջին» և «ցածր» ակադեմիա-

կան առաջադիմության թվով 38 ուսումնառողներ: Ուսուցողական գիտափորձերն ընթացել են փոքր խմբերով (ծրագրի նախապատրաստական փուլ) և անհատական (հիմնական փուլ):

Ուսուցողական գիտափորձի ընթացքը. Նախնական գիտափորձի անցկացման նկարագրություն: Առաջին պարապմունքներում բացատրման մեթոդով փոքր հետազոտական խմբերում ներկայացվել են մի շարք հասկացություններ, որոնք ուղղակիորեն առնչվում են ուսուցողական գիտափորձի հետ: Առաջին հերթին նկատի ունենք մի շարք հասկացություններ, որոնք օգտագործվում են ժամանակակից գիտության բոլոր բնագավառներում: Բացի դրանից, դրանք առնչվում են ուսումնագիտական տեքստերի հետ. «Կառուցվածք», «Համակարգ», «Հատկություն», «Սկզբունք», «Ամբողջ-մաս», «Պատճառ-հետևանք», «Ձև (արտահայտչաձև)-բովանդակություն», «Եզակին, առանձնահատուկը և ընդհանուրը», «Օրինաչափություն», «Գործընթաց», «Գործունեություն», «Երևույթ և էություն», «Գործառույթ», «Տեքստ», «Տեքստի տեսակներ», «Տեքստային օբյեկտ», «տերմին», «հասկացություն» էլակետային եզրույթների մասին պատկերացումների ձևավորման անհրաժեշտությունը: Վերոհիշյալ համագիտական եզրույթների յուրացումը և հասկացումը կհեշտացնի գործողությունների իմաստի պարզաբանումը: Իսկ հասկացման չափանիշը համանման գործողություններ պահանջող առաջադրանքների կատարումն է՝ հիմնական շեշտը դնելով ուսումնական նյութի ըմբռնման և հասկացման վրա:

Ուսուցողական գիտափորձի հիմնական փուլի բաղկացուցիչ մաս են կազմում.

1. Տեքստում ընդգրկված տերմինների և հասկացությունների իմաստի պարզաբանման գործողությունները,
2. «Տեքստային օբյեկտների», նրանց հատկությունների և գործառույթների հետ իրականացվող գործողությունները,
3. Տեքստի վերաձևակերպման գործողությունները,

Գիտափորձի մասնակիցներին առաջադրվել են ընդհանուր հոգեբանության թեմաներից ուսումնական տեքստեր, որոնք դասավանդվել են ինչպես բնագիտական, այնպես էլ հումանիտար հոսքերում: Փորձարկվողներին առաջարկվել է նախապես նրանց տրամադրված ուսումնական կողմնորոշիչ քարտերից օգտվելով ա) իրականացնել տեքստում ընդգրկված տերմինների և հասկացությունների իմաստի պարզաբանման գործողություններ, բ) «Տեքստային օբյեկտների», նրանց հատկությունների և գործառույթների հետ իրականացվող գործողություններ, գ) տեքստի վերաձևակերպման գործողություններ: Ենթադրելով, որ սկզբնական շրջանում կողմնորոշիչ հիմքի քարտից օգտվելը հեշտացնում է գործողությունների կատարման հաջորդականությունը առարկայական պլանում, հետզհետե ինտերիորիզացվելով՝ անցնելու է մտավոր պլան (մտավոր գործողություններ) և ավտոմատացվի:

Ստորև տրված է «Տեքստային օբյեկտների», նրանց հատկությունների և գործառույթների հետ իրականացվող գործողությունների կողմնորոշիչ հիմքի քարտի նմուշը, որը գիտափորձերի ողջ ընթացքում մեքենագրած տեսքով դրված է փորձարկվողի սեղանին, որպես գործողության կողմնորոշիչ հիմք:

Կողմնորոշիչ հիմքի քարտ

1. Ուշադիր կարդալ առաջին նախադասությունը և որոշել տեքստային օբյեկտը/ ները, այսինքն՝ որոշել, թե ինչի, ինչերի կամ ում մասին է առաջին նախադասությունը (կատարել ոչ թե քերականական, այլ իմաստաբանական վերլուծություն): Եթե տեքստային օբյեկտը հստակ չի ներկայացված, ապա հարցերի միջոցով հարկավոր է այն ընդլայնել:

2. Մինչ տեքստին ծանոթանալը վերհիշել տվյալ տեքստային օբյեկտի/ների մասին արդեն ունեցած պատկերացումները:

3. Որոշել տեքստային օբյեկտի/ների բնորոշման ձևը՝ ըստ հոգեբանության մեջ հաճախ օգտագործվող գործողությունների (սահմանել, ձևակերպել, մեկնաբանել բացահայտել, պարզել, ստուգել, ապացուցել, ենթադրել, համոզել, փաստարկել, մտահանգել, ուսումնասիրել, եզրակացնել և այլն):

4. Որոշել տեքստային օբյեկտի/ների ներկայացման ձևը (նկարագրություն է, թե բացատրություն):

5. Պարզել, թե ինչպես են միմյանց հետ կապվում տեքստային օբյեկտները (նմանատիպ կամ տարբերիչ գծերով, օրինաչափություններով և այլն):

6. Պարզել տեքստային օբյեկտի/ների կառուցվածքը, հատկությունները, գործառույթները:

7. Բացահայտել նկարագրված տեքստային օբյեկտի հատկությունների այն հնարավոր կապերը, որոնք բնորոշում են տվյալ տեքստային օբյեկտին/ներին:

8. Որոշել՝ տեքստային օբյեկտի/ների հատկությունները տրված են ամբողջությամբ, թե մասամբ:

9. Առանձնացնել այլ հեղինակների տեսական և գործնական բնորոշումները տվյալ տեքստային օբյեկտի/ների և դրանց նկարագրության մասին:

10. Որոշել այն գործոնները, որոնք ազդում են տվյալ տեքստային օբյեկտի/ների վրա:

11. Պարզել տեքստային օբյեկտի/ների հատկությունների դրսևորման պայմանները:

12. Բացահայտել տեքստի առանձին պարբերությունների ուղղակի կամ թաքնված կապերը:

13. Բացահայտել, թե առաջին պարբերության տեքստային օբյեկտները մյուս պարբերություններում ինչպես են հանդես գալիս որպես այլ տեքստային օբյեկտի բաղադրիչ, հատկանիշ, գործառույթ, գործոն և այլն:

Ստորև ներկայացվում է ուսուցողական գիտափորձի այն հատվածը մեկ փորձարկվողի օրինակով, երբ իրականացվում է «Գործունեության կառուցվածք» թեմայի հասկացմանը միտված տեքստային օբյեկտների հետ աշխատանք:

«Գործունեությունը իրականության նկատմամբ ակտիվ վերաբերմունքի այն ձևն է, որի միջոցով իրական կապ է ստեղծվում մարդու և այն աշխարհի միջև, որտեղ նա ապրում է: Գործունեության միջոցով մարդը ազդում է բնության, իրերի և այլ մարդկանց վրա: Այդ գործողություններում իրականացնելով և բացահայտելով իր ներքին որակները, իրերի նկատմամբ նա հանդես է գալիս որպես սուբյեկտ, իսկ մարդկանց նկատմամբ՝ որպես անձնավորություն: Իր հերթին նրանց պատասխան ազդեցություններին ենթարկվելով, այդ կերպ նա ի հայտ է բերում մարդկանց, իրերի, բնության և հասարակության իրական, օբյեկտիվ և էական հատկությունները»:

Ստորև ներկայացնենք գիտափորձի այն հատվածը, որոնցում տարանջատվեն տեքստային օբյեկտների հետ կատարվող ուսումնաիրացական մի շարք գործողություններ:

Հետազոտող – Ուշադիր կարդացեք առաջին նախադասությունը և կողմնորոշիչ քարտը, այնուհետև որոշեք, թե ինչի մասին է առաջին նախադասությունը: Ի՞նչ էք կարծում առաջին նախադասության ձևակերպումը դիտարկման քարտի ո՞ր հարցադրմանն է համապատասխանում:

Փորձարկվող Գ.Ս. - Խոսքը գործունեության մասին է և պատասխանում է ինչ հարցին...

Հ. – Կրկին ուշադիր նայեք նախադասությանը և որոշեք, թե ինչպես է նկարագրվում կամ բացատրվում «գործունեություն» կատեգորիան: Մի մտածեք ճիշտ թե սխալ է ներկայացված կատեգորիան այդ նախադասության մեջ: Բավարարվեք միայն սույն տեքստի բովանդակությամբ և շրջանակներով...

Փ. (Գ.Ս.) – Պատասխանում է ինչով հարցին (ցույց է տալիս միջոց) և գործունեությունը դիտարկում է որպես միջոց...

Հ. – Ինչի՞ միջոց է ներկայացվում...

Փ. (Գ.Ս.) – Ինձ թվում է, որ կապի միջոց...

Հ. – Ինչերի՞ միջև կապի միջոց է ...

Փ. (Գ.Ս.) – Մարդկանց և աշխարհի կապի միջոց է ...

Հ. – Ինչպե՞ս էք հասկանում մարդու և աշխարհի կապը: Ինչպե՞ս կներկայացնեք կապը այլ բառերով: Հաշվի առեք, որ մարդու բնորոշումները շատ են. հումանիտար գիտությունների մեջ տարբեր սահմանումներ են բերվում, բայց այստեղ հասկացվում են որպես աշխարհի հետ հարաբերություններ հաստատող էակ...

Փ. (Գ.Ս.) – Կապը հարաբերություն է, առնչություն...

Հ. – Այսպիսով ի՞նչ պարզվեց...

Փ. (Գ.Ս.) – Պարզվեց, որ գործունեությունը մարդուն և միջավայրին կապող օղակ է ...

Հ. – Տեքստից երևում է, թե որ գործունեության մասին է խոսքը...

Փ. (Գ.Ս.) – Կարևոր չէ, խոսքը վերաբերում է ընդհանրապես գործունեությանը...

Հ. – Օրինակ, եթե լիներ աշխատանքային գործունեություն, այս դեպքում այդ կապն ինչպե՞ս կարտահայտվեր...

Փ. (Գ.Ս.) – Աշխատանքային գործունեությունն ուղղված է աշխատանքային գործիքների ստեղծմանը՝ սեփական կարիքները հո՛ւալու համար...

Հ. – Այժմ կարդացեք հաջորդ նախադասությունը և որոշեք, թե ում կամ ինչերին է ուղղված այդ կապը...

Փ. (Գ.Ս.) – Այդ կապն ուղղված է ոչ միայն իրերին, այլ մարդկանց և բնությանը...

Հ. – Անցնելով երրորդ նախադասությանը՝ որոշեք, թե ինչի՞ մասին է այն...

Փ. (Գ.Ս.) – Այն վերաբերում է մարդուն...

Հ. – Ինչպե՞ս է մարդը ներկայանում այստեղ...

Փ. (Գ.Ս.) – Մի դեպքում ներկայանում է որպես սուբյեկտ, մյուս դեպքում՝ որպես անձնավորություն...

Հ. – Ո՞ր դեպքում է ներկայանում որպես սուբյեկտ, ո՞ր դեպքում՝ որպես անձնավորություն...

Փ. (Գ.Ս.) – Որպես սուբյեկտ հանդես է գալիս իրերի նկատմամբ հարաբերություններում, իսկ մյուս մարդկանց հետ՝ որպես անձնավորություն...

Հ. – Ի՞նչ է տեղի ունենում այդ հարաբերությունների արդյունքում...

Փ. (Գ.Ս.) – Սուբյեկտը բացահայտում է իր հատկություններն ու որակները...

Հ. – Իսկ չորրորդ նախադասության մեջ ինչի՞ մասին է խոսքը...

Փ. (Գ.Ս.) – Հատկանիշների մասին է ...

Հ. – Ո՞ր հատկանիշների...

Փ. (Գ.Ս.) – Իրական, օբյեկտիվ և էական...

Հ. – Իսկ ինչի՞ն են վերաբերում այդ հատկանիշները...

Փ. (Գ.Ս.) – Այդ հատկանիշները վերաբերում են այլ մարդկանց, իրերին, հասարակությանը և բնությանը...

Հ. – Ո՞վ է ի հայտ բերում այդ հարաբերությունները...

Փ. (Գ.Ս.) – Սուբյեկտը կամ անձնավորությունը...

Հ. – Իսկ ինչպե՞ս է ի հայտ բերում...

Փ. (Գ.Ս.) – Նրանց հետ հարաբերություններում նրանց պատասխան ազդեցությանը ենթարկվելով...

Հ. – Այսպիսով, մարդու և միջավայրի փոխազդեցության արդյունքում ի՞նչ է տեղի ունենում...

Փ. (Գ.Ս.) – Ինչպես սուրբեկտի, այնպես էլ այլ մարդկանց, բնության, իրերի և հասարակության էական հատկանիշների բացահայտում...

Հ. – Այսպիսով, ի՞նչ տեղի ունեցավ մարդու ներքին և արտաքին առարկայական աշխարհում...

Փ. (Գ.Ս.) – Տեղի ունեցան փոփոխություններ: Այո, մարդու ներքին ճանաչողական աշխարհում տեղի ունեցավ արտաքին առարկայական աշխարհի և իր մասին նոր պատկերացումների ձևավորում, իսկ արտաքին առարկայական աշխարհը փոխվեց և հարմարեցվեց մարդու սեփական պահանջներին:

Այսպիսով, բացահայտվում են հետևյալ կոնկրետ գործողությունները. ա) Տեքստային օբյեկտի բացահայտում, բ) Տեքստային օբյեկտի ներկայացման ձևի որոշման գործողություններ, գ) Տեքստային օբյեկտի հատկությունների որոշման գործողություններ, դ) Տեքստային օբյեկտի կատարած գործառույթների որոշման գործողություններ:

Այսպիսով, գիտափորձի այս դրվագը ցույց է տալիս, որ պետք է պարզել հասկացությունների առնչությունները ոչ միայն շարադրված նյութի սահմանում, այլ ընդլայնված հարաբերություններով: Հակառակ դեպքում ուսումնառողի մոտ նյութը շարադրվում է վերարտադրման մակարդակով, կրկնվում է:

Ստացված արդյունքները և դրանց քննարկումը. Փորձարարական և ստուգիչ խմբերում ուսուցողական ծրագրի արդյունքների համեմատության նպատակն է պարզել, թե այն փորձարկվողները, ովքեր մասնակացել են ուսուցողական գիտափորձերին, կարո՞ղ են իրականացնել ուսումնական տեքստերի հետ նախադասության միկրովերլուծությանը միտված գործողություններ:

Ստուգիչ և փորձարարական խմբերի համակազմերի հավասարաթեքությունը ապահովելու նպատակով հաշվի են առնվել հետևյալ պահանջները.

ա) Ուսումնառության նույն տարեթիվը,

բ) Նախնական ծանոթությունը ուսումնասիրվող թեմաներին,

գ) Խմբերի ընդհանուր թվաքանակի պահպանումը (աղջիկների և տղաների թվաքանակը տարբեր է, քանի որ կուրսերում տղաները քիչ են),

դ) Հաշվի են առնվել տարբեր առաջադիմությանը ուսումնառողների թվաքանակները,

ե) Երկու խմբերում էլ տեքստերը և հրահանգները նույնն են:

Ստուգիչ գիտափորձի փորձարկվողների համակազմի նկարագրությունը:

Ստուգիչ գիտափորձին մասնակցել են հումանիտար և բնագիտական հոսքերի 76 ուսումնառող. փորձարարական խումբ՝ «միջին» առաջադիմության 27, «ցածր» առաջադիմության 11 ուսումնառող, ստուգիչ խումբ՝ «միջին» առաջադիմության 27, «ցածր» առաջադիմության 11 ուսումնառող:

Ստուգողական գիտափորձերում արդյունքները գնահատվել են՝ ըստ ճիշտ կատարած գործողությունների թվաքանակի (յուրաքանչյուր գործողություն գնահատվել է մեկ միավորով): Գիտափորձի մասնակիցների կողմից

տեքստերի միկրովերլուծությունը կազմակերպվել է անհատական եղանակով: Ժամանակի սահմանափակում չի արվել՝ հաշվի առնելով փորձարկվողների անհատական ոճը, առանձնահատկությունները:

Նպատակահարմար է համեմատությունը կատարել միջինացված տվյալների հենքի վրա՝ ընդունելով այն որպես միավոր:

Գիտափորձի մասնակիցների կողմից կատարված գործողությունները հաշվարկվել են, այնուհետև դուրս է բերվել մեկ ուսանողի միջինացված տվյալները, այդ պատճառով այդ թիվը կարող է լինել կոտորակային մասով:

Գիտափորձի մասնակիցներին առաջարկվել է մեկ էջ ծավալով տեքստ ընդհանուր հոգեբանություն առարկայից: Նախապես փորձագետների կողմից հաշվարկվել են տեքստային օբյեկտները (17), տեքստային օբյեկտների բնութագրումները (կազմություններ, կառուցվածքներ, դասակարգումներ, խմբավորումներ) (18), տեքստային օբյեկտների հատկությունները (16), տեքստային օբյեկտների գործառույթները (4) և տեքստային օբյեկտների կապերը (39), որպեսզի հետագայում համեմատվի ուսանողների պատասխանների համապատասխան չափաբաժինների հետ:

Հետազոտվողներին տրվել է տեքստ և հրահանգվել առանձնացնել վերը թվարկված պարամետրերը հետևյալ հաջորդականությամբ. ա) տեքստային օբյեկտներ, բ) տեքստային օբյեկտի բնութագրում (սահմանումներ, կառուցվածքներ, դասակարգումներ), գ) տեքստային օբյեկտների հատկություններ, դ) տեքստային օբյեկտների գործառույթներ, ե) տեքստային օբյեկտների կապեր³ յուրաքանչյուրի դիմաց գրելով իրենց կողմից կատարած գործողությունների թվերը, որոնք էլ համեմատվել են փորձագետների համապատասխան թվերի հետ:

Աղյուսակ 1-ում երևում է, որ փորձարարական խմբի միջինացված տվյալները փորձագետների կողմից առանձնացված տվյալների համեմատությամբ տատանվում են 40–72,5%-ի սահմաններում, իսկ ստուգիչ խմբի մոտ՝ 21,8–32%-ի սահմաններում:

Աղյուսակ 1.

Տեքստային օբյեկտների ըմբռնման և հասկցման գործողություններ

Գիտափորձի խմբեր	Փորձ. թիվը	Ակադ. առաջ.	Տեքստային օբյեկտների ըմբռնման և հասկցման գործողություններ				
			Տեքստային օբյեկտների առանձնացման գործողություններ	Տեքստային օբյեկտների բնութագրման գործողություններ	Տեքստային օբյեկտների հատկությունները	Տեքստային օբյեկտների գործողությունները	Տեքստային օբյեկտների կապերը
Փորձ. խումբ n = 38	n = 27	միջին	332	296	284	78	762
		Մեկ փորձ. միջին. տվյալներ միավորներով	12.3	11	10.5	2.9	28.2
	n = 11	ցածր	89	79	83	21	204
		Մեկ փորձ. միջին. տվյալներ միավորներով	8.1	7.2	7.5	1.9	18.5
Մտուցիչ խումբ n = 38	n = 27	միջին	147	156	138	3,5	337
		Մեկ փորձ. միջին. տվյալներ միավորներով	5.4	5.7	5.1	1.3	12.4
	n = 11	ցածր	43	46	39	10	98
		Մեկ փորձ. միջին. տվյալներ միավորներով	3.9	4.2	3.5	0.9	8.9

Ամենից շատ առանձնացված են տարաբնույթ կապեր հաստատող ուսումնական գործողությունները (762), որոնք վերաբերում են հատկություններին, կառուցվածքային բաղադրիչներին և գործառույթներին: Տեքստային օբյեկտների բնութագրիչ գործողությունները (296) հանդես են եկել օբյեկտների նկարագրման, սահմանման ձևով, որոնք թվային առումով զիջում են տեքստային օբյեկտների առանձնացման գործողություններին (332): Վերջիններս տեքստի տարբեր մասերում կարող են կրկնվել և այդ պատճառով նրանք հաշվարկել են յուրաքանչյուրը մեկ անգամ: Տեքստային օբյեկտ կարող են լինել ոչ միայն

առանձին հասկացությունները, այլև առանձին դեպքերում հատկությունները: Վերոհիշյալը վերաբերում է «միջին» առաջադիմությամբ ուսանողներին, չնայած նմանատիպ կախվածություններ նկատվում են նաև «ցածր» առաջադիմությամբ ուսանողների ուսումնական գործողություններում:

Համեմատելով փորձարարական և ստուգիչ խմբերի սլյալները՝ կարելի է եզրակացնել, որ.

1. Ուսումնական տեքստերի հասկացմանը միտված ձևավորող գիտափորձի արդյունքում փորձարարական խմբի սովորողներն ավելի մեծ թվով գրեթե կրկնակի անգամ, գործողություններ սկսեցին իրականացնել:

2. Ստուգիչ խմբի սովորողները նույն հրահանգի պայմաններում կատարեցին ավելի շատ սխալներ:

3. «Ցածր» և «միջին» ակադեմիական առաջադիմությամբ սովորողների շրջանում ուսումնական տեքստերի հասկացում կարելի է ապահովել՝ սովորեցնելով նրանց գործողությունների վերոհիշյալ ալգորիթմը, որոնք, ըստ էության, հանդես են գալիս մտավոր գործողություններ:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. *Բուդաղյան Ա.Ս., Կարաբեկյան Ս.Բ.*, Կոմպլեքսային ձևավորման ուղղված կրթական ծրագրերի կառուցում և իրականացում, Եր., 2010, 110 էջ:
2. *Graesser A.C.* An introduction to strategic reading comprehension. In D. McNamara (Ed.), Reading comprehension strategies: Theories, interventions, and technologies Mahwah, NJ: LEA, 2007. P. 6.
3. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Текст>
4. *Знаков В.В.* Основные направления исследования понимания в зарубежной психологии // *Вопр. психол.* 1986. № 3. СС. 163–170.
5. *Cognition and symbolic processes / Ed. by Weimer W.B., Palermo P.S.* New Jersey, 1974. - PP.231–261.
6. *Доблаев Л.П.* Смысловая структура учебного текста и проблемы его понимания. М., 1982. 176 с.
7. Նույն տեղում:
8. *Կարապետյան Վ.Ս.* Ուսումնական նյութի ըմբռնման, հասկացման և յուրացման առանձնահատկությունները. Եր.: 2000, 96 էջ:
9. *Basic processes in reading: Perception and comprehension / Ed. By Laberge D., Samuels S. J.* New Jersey, 1977. PP. 265–303.
10. *Cognition and symbolic processes / Ed. by Weimer W.B., Palermo P.S.* New Jersey, 1974. PP. 231–261.
11. *Доблаев Л.П.* Смысловая структура учебного текста и проблемы его понимания. М., 1982. 176с.
12. *Ильясов И.И.* Структура процесса учения. М.: Изд-во МГУ, 1986. 200с.
13. *Турчин А.С.* Психологические условия организации процесса восприятия и понимания учебных текстов // *Психол. журн.* 2004. № 6. СС. 14–19.
14. Նույն տեղում:

ФОРМИРОВАНИЕ УЧЕБНЫХ ДЕЙСТВИЙ, НАПРАВЛЕННЫХ НА ПОНИМАНИЕ УЧЕБНЫХ ТЕКСТОВ

М.А. Келоян

АННОТАЦИЯ

В статье проведен анализ различных подходов к проблеме понимания учебных текстов. Была разработана программа обучающего эксперимента, направленная на понимание этих текстов, методологической основой которой послужил деятельностный подход. Были представлены и обсуждены процесс обучающего эксперимента, а также результаты контрольного эксперимента.

Цель эксперимента: в процессе индивидуального обучения сформировать у обучающихся со «средним» и «низким» академическим уровнем успеваемости совокупность действий, направленных на восприятие и понимание учебных текстов посредством собеседования, ориентирующих и направляющих вопросов.

Гипотеза исследования: предполагается, что целенаправленное формирование у обучающихся со «средним» и «низким» академическим уровнем успеваемости конкретной совокупности учебно-познавательных действий приводит к пониманию ими академического текста (подтверждением понимания должно служить осуществление учащимися большого количества безошибочных действий).

Задачи обучающего эксперимента:

- а) составить учебную программу и посредством индивидуального обучения сформировать у студентов действия, направленные на восприятие и понимание содержания учебных текстов по предмету *Общей психологии*;
- б) применять изученные действия к различным учебным текстам;
- в) воспроизвести воспринятый и понятый материал с точки зрения действий (аспект контроля).

Методика обучающего эксперимента состоит из предварительной и основной частей, которые осуществлялись методом объяснительных, словарных, индивидуальных бесед, комментариев, а также организацией самостоятельных работ.

В обучающем эксперименте участвовали 38 студентов с естественнонаучного и гуманитарного потоков со «средней» и «низкой» академической успеваемостью. Обучающие эксперименты проводились в малых группах (подготовительный этап программы) и индивидуально (основной этап).

Участникам эксперимента были заданы учебные тексты по теме общей психологии, которые изучались в обоих потоках. Испытуемым было предложено с помощью заранее предоставленных им ориентирующих карт осуществить: а) действия по разъяснению смысла терминов и понятий, включенных в текст; б) действия с «текстовыми объектами», их свойствами и функциями; в) действия по перефразированию текстов. Предполагается, что на начальном этапе использование карт, как ориентировочную основу действий, облегчает последовательность выполнения действий в предметном плане, постепенно интериоризируется, переходя в умственный план (умственные действия) и автоматизируется.

В контрольном эксперименте принимали участие: экспериментальная группа – 27 студентов со «средней» и 11 студентов с «низкой» успеваемостью; контрольная группа – 27 студентов со «средней» и 11 студентов с «низкой» успеваемостью.

В контрольной группе результаты оценивались по количеству правильно совершенных действий (каждое действие оценивалось в один балл). Микроанализ текстов, проведенный участниками эксперимента, организован индивидуальным способом. Учитывая индивидуальный стиль, особенности испытуемых, ограничений во времени не было.

Целесообразно проводить сравнение на базе усредненных данных, принимая его в качестве единицы.

Были подсчитаны действия, проведенные участниками эксперимента, затем выведены усредненные показатели одного студента, по этой причине это число может иметь дробную часть.

Испытуемым был предоставлен текст с объемом в одну страницу по предмету «Общая психология». Предварительно экспертами были подсчитаны текстовые объекты (17), характеристики текстовых объектов (состав, структура, классификация, группировка) (18), свойства текстовых объектов (16), функции текстовых объектов (4) и связи текстовых объектов (39), чтобы в последствии сравнить с соответствующими показателями ответов студентов.

Усредненные показатели экспериментальной группы при сравнении с выделенными данными экспертов варьируются в пределах 40–72,5 %, а у контрольной группы - в пределах 21,8–32 %.

Сравнивая данные экспериментальной и контрольной групп, можно прийти к следующим выводам:

1. В результате формирующего эксперимента, направленного на понимание учебного текста, участники экспериментальной группы стали осуществлять намного больше (почти в два раза) действий.
2. При тех же инструкциях участники контрольной группы сделали больше ошибок.
3. Можно обеспечить понимание учебных текстов студентами с «низкой» и «средней» академической успеваемостью, научив их пользоваться вышеупомянутым алгоритмом действий, которые, по своей сути, выступают как умственные действия.

Ключевые слова: учебный текст, понимание текста, учебные действия, текстовые объекты, свойства и функции объектов.

FORMATION OF LEARNING ACTIONS AIMED AT READING COMPREHENSION

M. Keloyan

ABSTARCT

The article analyzes different approaches to the problem of reading comprehension. A program of a training experiment was developed, aimed at understanding educational texts, the methodological basis of which was the activity approach. The process of the training experiment was presented and discussed, as well as the results of the control experiment.

Keywords: academic text, text comprehension, learning actions, text objects, object features and functions.

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

DOI 10.48200/1829-0450_2021_3_132
УДК 1751

Поступила: 29.11.2021г.
Сдана на рецензию: 01.12.2021г.
Подписана к печати: 23.12.2021г.

**ՔԱՌՍՈՒՆ-ՃՈՒՂ ԾԱՍ ԴԵՂՁՈՒՆԻ ԿԵՐՊԱՐՈՒ ԴԻՑԱԲԱՆԱԿԱՆ
ԱԿՈՒՆՔՆԵՐԻ ԵՎ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ԱՌԱՍՊԵԼԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՄԵՋ ՆՐԱ ԶՈՒԳՈՐԴՆԵՐԻ ՇՈՒՐՁ**

**Ն.Մ. Իսկանդարյան¹, Վ.Ռ. Գրիգորյան²,
Ա.Հ. Առաքելյան³, Ա.Ա. Քոսյան³**

*Հայ-ռուսական համալսարան¹, Գավառի պետական համալսարան²,
Երևանի պետական համալսարան³
naira.iskandaryan@rau.am, vachik_grigoryan@mail.ru,
arakelyan48@yandex.com, kosyananush97mail.ru*

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հայկական «Մասնա ծներ» էպոսի ուսումնասիրությունը կերպարների արքետիպերը վերհանելու և նորովի բացահայտելու մեծ հնարավորություններ է ընձեռում: Ազգային էպոսը թերևս առաջին հայելին է, որի մեջ ազգը կարող է իրեն տեսնել: Հողվածում փորձ է արվում վերհանել «Մասնա ծներ»-ի կին հերոսներից մեկի՝ Դեղձուն Ծամի (ոսկե հյուսերով աղջկա) կերպարի դիցաբանական ակունքները և ցույց տալ, թե ինչ ընդհանրություններ կան նրա և համաշխարհային առասպելաբանության մեջ նրա զուգորդների միջև:

Հիմնաբառեր՝ էպոս, «Մասնա ծներ», համաշխարհային առասպելաբանություն, արքետիպեր:

“Подобно счастливым семьям,
все мифы и спасенные миры
похожи друг на друга”.
Джозеф Кэмпбелл

«Մասնա ծներ» հայ ժողովրդական էպոսի հետազոտությունն անվերջ հնարավորություններ է ընձեռում արքետիպային կերպարները նորովի լուսաբանելու և բացահայտելու: Ինչպես նշում է Ա. Եղիազարյանը. «Ժողովուրդները ճանաչում են իրենց և իրենց անցած ճանապարհը լարված ու անընդհատ որոնումների միջոցով: Եվ ազգային էպոսը, թերևս, այն առաջին հայելին է, որի մեջ ժողովուրդը պետք է տեսնի իրեն» [1]: Շարունակելով ինքնաճանաչման

անընդհատական գործընթացը՝ հետազոտության նյութ ենք դարձրել էպոսի կին հերոսներից Դեղձունի կերպարը: Անվիճելի է, որ էպոսում կանայք ծանրակշիռ դերակատարում ունեն, և նրանց կերպարների ու գործողությունների շարժառիթների համակողմանի ուսումնասիրությունը հնարավորինս մեծացնում է գլխավոր հերոսների նկարագրի ամբողջական պատկերացումը:

Այն, որ Դեղձունը վաղնջական ժամանակների մի դիցուհու հեռավոր արձագանքն է՝ էպոսում նշանակալի դերակատարում ունեցող կանանցից մեկի կերպարում մարմնացում գտած, ապացուցված փաստ է: Որտե՞ղ է ակունքը, որտեղի՞ց են ծագում առասպելական ընդհանրությունները տարբեր ժողովուրդների ավանդույթներում: Էլիադեն գտնում է, որ մարդկության մանկությունից են գալիս բոլոր առասպելները. «Миф излагает сакральную историю, повествует о событиях, произошедшем в достопамятные времена «начала всех начал» [2]: Դեղձունի դիցաբանական մի շարք հատկություններ և աշխարհի ժողովուրդների առասպելական մտածողության մեջ նրա հետ զուգադրվող այլ կերպարների ընդհանրությունները մտածելու տեղիք են տալիս, թե դրանք ընդհանուր արքեստիպերի արդյունք կարող են դիտվել: Իսկ «արքեստիպերը՝ «կոլեկտիվ անգիտակցական», որոշ չափով կենսաբանորեն, գենետիկորեն պայմանավորված սխեմաներ են, որոնց հիման վրա էլ ձևավորվում են աշխարհի ժողովուրդների՝ իրար այնքան նման առասպելական կերպարները և մոտիվները...» [3]: Ամերիկացի հայտնի գրող և առասպելաբան Ջոզեֆ Բեմպբելը ընդհանրացրել է, թե առասպելները մարդկության հավերժական ուղեկիցներն են, նրա հավաքական, կոլեկտիվ երագների արտացոլումը: Առասպելաբանությունը ժամանակակից մտածողների կողմից մեկնաբանվել է որպես արխայիկ ժամանակների բանաստեղծական երևակայության արդյունք՝ «неверно понятый последующими эпохами (Мюллер), как коллективное сновидение, симптоматическое проявление архетипических побуждений, исходящих из глубин человеческой души (Карл Юнг), как хранилище аллегорических указаний дающий возможность личности существовать в своей группе (Дюркгейм)» [4].

Տարբեր ժողովուրդների առասպելական մտածողության շատ և շատ դրվագներ համընկնում են և պարտադիր չէ ու միշտ չէ, որ այդ համընկնումները փոխառության արդյունք լինեն: Այդ ընդհանրությունները պատճառաբանված են: Ռուս հայտնի բանագետ Մելետինսկին գտնում է, թե էպիկական ստեղծագործություններում ընդգծված մի շերտ կա, որը արխայիկ դարաշրջանի պատկերացումների մեկ աղբյուրից է սնվում: «Отношение к фольклорным текстам как к “эху давних времен” легло в основу научной фольклористики с самого ее возникновения. Скажем, с одной стороны, в эпическом конфликте удерживаются воспоминания о действительных исторических событиях (битва на Куркушетре в “Махабхарате”, троянская война в “Илиаде”, сражение в Ронсевальском ущелье в “Песни о Роланде”, Сасунское восстание против Халифата в армянском эпосе, татаро-монгольское нашествие в русской былине и т.д.), однако,

чем дальше, тем яснее становилось, что реально традиция доносит до нас не *столько информацию о прошлом, сколько матрицы общественного сознания, зачастую имеющие мифологический генезис* (точнее, исторические воспоминания, отобранные и структурированные сообразно данным матрицам)» [5].

Ահա այս ընդհանրական մտեցման պրիզմայով էլ նախատեսում ենք քննության առնել Քառսուն-Ճյուղ Ծամ Դեղձունի կերպարի ուսումնասիրությունը, քանի որ «Էպոսը պետք է քննել համաշխարհային էպիկական ժառանգության համատեքստում, իբրև այդ ժառանգության մի մասը, աշխարհի մյուս էպոսների հետ ունեցած ամենատարբեր առնչություններով» [6]:

Էպոսի առաջին ճյուղում Դեղձուն Ծամն ու Ծովինարը դիցաբանական առումով լրացնում են միմյանց՝ որպես ջրի և արևի համապատասխան տարերքի մարմնացումներ: Մասնավորապես, այս կերպարի դիցաբանական ծագման մասին է խոսում հենց անունը՝ Քառսուն-Ճյուղ Ծամ, որը կապվում է առասպելական կերպարներին բնորոշ *ծամերի առասպելի* հետ (հմմտ.՝ վրացական ավանդության մեջ Դալի դիցուհին իր ծամերով հերոսին գամում է քարին [7], հայ առասպելաբանության մեջ Շամիրամն իր ծամերով քար է նետում [8], բասկերի ավանդության մեջ լամիները թովում են անցորդներին իրենց ոսկեգույն մազերը սանրելով [9] և այլն):

Հայ ժողովուրդն իր էպիկական մտածողությամբ Մասնա հիմնադիր ու սիրելի հերոսների կողքին պետք է պատկերեր ֆիզիկական և գերբնական հավասարազոր հատկություններով օժտված կանանց՝ նրանց շնորհելով նաև համապատասխան հոգևոր ու մտավոր ունակություններ: Դավիթը հաղթանդամ էր ու հզոր, նրա կնոջ՝ Խանդութի մասին նույնպես նման պատկերացում պիտի պահպանված լիներ ժողովրդի առասպելական մտածողության մեջ: Հայաստանում շրջագայող 16-րդ դարի պորտուգալացի ճանապարհորդներ Անտոնիո Տենեյրոն և Մեստրե Աֆոնսոն վկայում են, թե լսել են սասունցիներից, որ «նա (Խանդութը) ոտքերին կրել է, ըստ սովորության, ոսկե ապարանջաններ, այնքան խոշոր ու լայն, որ մարդ կարող էր գլխով ու մարմնով դրանց միջով անցնել» [10]:

Քառսուն-Ճյուղ Ծամ Դեղձունը (պատումներից մի քանիսում նա հանդես է գալիս տարբեր անուններով, այսպես՝ հայոցձորցի Թառո Կազարյանի պատմած տարբերակում նրա անունը Սուռաթ է) ապրում է կախարդական երկրում՝ Քաջանց թագավորությունում: Էպոսում շեշտվում է, որ «քաջանց երկիր հմայքի երկիր է», օտար երկիր է: Դեղձունը, որոշ պատումներում էլ Խանդութ խանումը, հաճախ հիշատակվում են որպես այլազգիներ. նրանք հայ չեն: «Այս հանգամանքը օտարոտի չպիտի թվա, քանի որ այն դարաշրջանում այլադավան, խառն ամուսնությունները սովորական էին» [11], – նշում է Մ. Արեղյանը:

Լսելով հռչակավոր դյուցազուններ Սանասարի ու Բաղդասարի մասին՝ նա նամակ է գրում.

«Քաջանց թագավորի աղջիկ Դեղձուն-Ծամից
 Շատ բարև Սանասարին.
 Շատ բարև Բաղդասարին, Սանասարին:
 Սանասա՛ր տղա,
 Ես Պղընձե քաղաքի թագավորի աղջիկն եմ:
 Իմ սիրտ՝ քանց էսա դատարկ կուժ սար-սուրբ է.
 Իմ գլուխ՝ քանց էսա լիք կուժ լափ-լիքն է.
 Աստըծու շնորհքով լցուկ եմ:
 Շատեր էկած են իմ վերա, ինձ ուզելու.
 Քառասուն տեղե քառասուն մարդ է էկած,
 Ես խոսք չեմ տվե, ես հա չե՛մ ասե.
 Էրագով ըզբեզ տեսեր եմ, արի ինձի ա՛ն.
 Ինձի շատ դուր կը գաս դու...
 Արի, ինձի տար քեզ համար» [12]:

Պատումներից մեկում (ասացող՝ մոկացի Սախո, գրառող՝ Ս. Հայկունի) Դեղձունի նամակն ուղղված է Բաղդասարին, որը հանդես է գալիս իբրև միջնորդ. «Քամի՛, նա թուղթ կը տանըս, Կը տաս իմ տեզր Բաղդասարըն, Գա, ձը տանը Սանասարըն...» [13]: Այստեղ պարզորոշ նկատելի է, որ Քառասուն-ճուղ Ծամի կերպարի մեջ խտացված ներկայանում են մայրիշխանության ժամանակների տան տիրուհուն բնորոշ մի շարք գծեր: Մայրիշխանության շրջանի (ձգվել է հին քարե դարից մինչև զարգացած նոր քարե դար) հիմնական հատկանիշներն են եղել կնոջ գերակա դիրքը տղամարդու նկատմամբ և առաջնային դերը ընդհանուր համայնքում, ամուսնության նախաձեռնումը, որոշ հարցերում կնոջ և տղամարդու իրավահավասարությունը: Վաղնջական ժամանակներում մայրիշխանության գերակա մտածողության թելադրանքով շատ հաճախ որդեճնության հարցում անգամ տղամարդու դերակատարումը նվազեցվում էր: Սերնդի շարունակությունը դիտվում էր որպես գաղտնի մի խորհուրդ, որ կնքվել էր երկրի աստվածուհու և կնոջ միջև: Կելտական ավանդության մեջ, օրինակ, արևի աստվածը, իր սիրած էակին մերձենալու նպատակով, վերափոխվում է միջատի, ընկնում ջրի մեջ, որը խմում է իր սիրելին՝ չնկատելով նրան: Այդպես նա հղիանում է ու ծնում կելտերի ամենահայտնի հերոսին՝ Կուխուլինին [14]:

Կնոջ գերակա դիրքի այսպիսի նկարագրումը, էպոսի այս և ուրիշ հատվածներում պատմվող համանման միջադեպերը պարզորոշ վկայում են այն հեռավոր անցյալի մասին, «...երբ մայր-կինը, իր տոհմի տնօրենը լինելով, ինքն էր վճռում, թե ո՛վ է արժանի իրեն պտղավորելու համար: Մայրիշխանության կարգերը մոռացության տված ժողովրդական գիտակցությունը իշխող կնոջ, իր համար ամուսին ընտրող կնոջ մասին եղած պատկերացումը պետք է

իմաստավորեր նրան թագուհի դարձնելով: Գուցե սրա մեջ է թաքնված այն պատճառը, որ թե՛ Սանասարը, թե՛ Մհերը, թե՛ Դավիթը, թե՛ Փոքր Մհերը ամուսնանում են թագուհիների հետ, որոնց արքայական պալատը իսկույն անհետ չքանում է, հենց որ այդ թագուհիներն ամուսնանում են», – նշում է Հ. Օրբելին [15]:

Դեղձունի մասին ասվում է, որ նա չամուսնացած, գերբնական աղոթքներ իմացող կույս է: Նա, ինչպես նաև Խանդութը, Գոհարը, համարվում են «իմաստուն կարդացվոր», հրաշագործ գիտելիքներ ունեցող՝ «Դեղձուն աղջիկ կախարդ էր, հմայիչ էր» [3]: Դեղձունը դյուխող էր, նրան ուզելու եկած քառասուն երիտասարդները կախարդվել էին նրանից ու դարձել ձերուհիներ: «Եթե դա, մի կողմից, գեղեցիկ աղջկա հմայքն է երիտասարդների վրա թափած՝ պատկերավոր արտահայտությամբ, մյուս կողմից, երևան է բերում կախարդության, դյուխության հավատքը, որ միշտ եղել է հնուց անտի...» [16]: Հնարավոր է նաև, որ այս դրվագում ասացողները փոխաբերական իմաստ են հաղորդել աղջկա համաձայնությանը մինչև ձերություն կամ մահ սպասել հանձն առնող երիտասարդների՝ բանավոր ստեղծագործություններում շատ տարածված մոտիվին (հմմտ. Հ. Թումանյանի «Փարվանա», Ավ. Իսահակյանի «Ասպետի սերը» լեգենդները): Ի տարբերություն Փարվանա տիբուհու՝ Դեղձունը կատարել է իր ընտրությունը. նա սիրող կնոջ խոսք է ասում իր հետևից եկած Սանասարին. «Ձիկ ջան մը կա՝ քըռ ուղուրին ի: Ես քե կանչեցի, բիրի, որ խետ քե գա՛մ» [17]:

Թովմա Արծրունին պատմում է, որ Սաթենիկ տիկինը ևս օժտված էր կախարդուհու, գուշակուհու նմանատիպ հմայական գծերով: Սաթենիկի համար Արտաշեսը ամառանոց է կառուցում և անվանում այն Արտամատ, զարդարում է ծաղկանոցներով՝ զանազան խոտաբույսերից դեղեր պատրաստելու համար [18]: Նման բնատուր գիտելիքների գոյության մասին է հիշատակում նաև Ալիշանը, երբ խոսում է գերբնական բարի ոգիների կամ հավերժահարսերի մասին: Նրանք հունական նիմֆաների կամ մուսաների նման գիտուններ են, «բնությամբ ունին, ասեն, զգիտություն և ոչ ուսանելովն» [19]: Գրքեր կարդալը և գիտելիքներն ըստ կարևորության օգտագործել կարողանալը նախապատմական ժամանակներում համարվում էր հրաշագործ, գերբնական հատկություն: Այսպես՝ հմայության ուժի գիտակցումով լցված կնոջ կերպար է հռոմեական ավանդությունում հայտնի Դիդոնեն: Հմայելու իր կարողությամբ Դեղձունը հունական էպոսում համապատասխանում է նաև Կիրկե դիցուհուն, որը Ողիսևսի ընկերների կախարդելով խոզ է դարձնում: Ողիսևսին հաջողվում է խուսափել կախարդանքից՝ Հերմես աստծու տված հրաշագործ բույսի շնորհիվ: Այնուամենայնիվ, նա հմայվում է Կիրկեի գեղեցկությամբ, լցվում բուռն սիրով, ինչի արդյունքում ծնվում է նրա որդի Տելեգոնը [20]:

Որոշակի ընդհանրություններ կարելի է նկատել հեթանոսական դիցուհի Դեղձունի և Բասկյան ավանդագրույցներում հիշատակվող լամինների կերպարների միջև: Վերջիններս էլ ոսկեծամ, դյուրթող արարածներ են, և մարդիկ նրանց հաճախ տեսնում են մի Բարձր ժայռի վրա նստած, խարտյաշ մազերը սանրելիս [21]: Իսկ վրացական ավանդության մեջ Դեղձուն Ծամին համապատասխանող Դալի դիցուհին, Մհերի գուգորդի՝ Ամիրանիի մայրն է, որը նույնպես շիկահեր է ու հուր հեր, իր մազերով հերոսին կապում է ժայռին [22]: Ի տարբերություն Դալի դիցուհու՝ Դեղձունի կախարդական ամբողջ ուժն ամփոփված է ոչ թե արևագույն մազերի, այլ ծովի հատակում ապրող վիշապի բերանում գտնվող թանկարժեք քարի մեջ:

Ս. Հարությունյանը գտնում է, որ Դեղձունը նաև վաղնջական ժամանակներում մարդու առասպելական պատկերացումների արդյունք հանդիսացող մի հին դիցուհու վիպականացած հետնորդն է: Նա արևի հեթանոսական խորհրդանիշն է: Տարբեր ժողովուրդների առասպելաստեղծ մտածողության համակարգը կենսակենտրոն արևի բազմաթիվ կերպերի անդրադարձ է տվել ավանդություններում: Եգիպտական առասպելներում, օրինակ, արևը պատկերվել է երկնային կովի հորթուկի, տիեզերական միջատի կողմից գլորվող գնդիկի կամ Գոր աստծո աչքի տեսքով [23]: Երբեմն արևի աստծո ծնունդը կապվել է ձվի կամ լոտոսի ծաղկի հետ: Արևը հաճախ պատկերվել է նաև կտուցին օղ բռնած թռչունի, մանկան կամ հրեղեն աղջկա կերպավորումներով [24]: Արևի առասպելները բազմաթիվ գուգահեռներ ունեն համաշխարհային առասպելաբանության մեջ, և Դեղձունի մասին նման պատկերացումը դրանցից մեկն է: Նա ոչ միայն ամպրոպային հերոսի կինն է, այլև մայր-աստվածուհի, որն այս ճյուղում կապվում է Միհրի՝ արևի պաշտամունքի հետ:

Բանագետ Ա. Պետրոսյանը նույնպես գտնում է, որ Դեղձունը՝ «որպես բաց դեղին մազերով «ակն ու արեգակ» աղջիկ, պարզորոշ կերպով կարող է համարվել արևային մի աստվածության վիպական արտացոլումը, արևի աստծո դուստրը» [25]: Արևային հատկանիշների մասին է խոսում հենց նրա անունը: Ինչպես բացատրում է Մ. Աբեղյանը, Դեղձուն Ծամ նշանակում է դեղձանամազ, խարտյաշ: Նա առասպելական կերպար է, «հանդես է գալիս իբրև ամպրոպային վիշապից գերված մի «ակն ու արեգակ» աղջիկ» [26]: Եվ շատ ժողովուրդների ավանդություններին կամ հեքիաթներին բնորոշ հրեղեն աղջկա կերպարը, որը կարող է արեգակին փոխարինել՝ իր վրա վերցնելով նրան հատուկ գործառույթները (լուսավորելու, ջերմացնելու, կենսատվության և այլն), հենց դրա վկայությունն է: Պատումներից մեկում (ասացող՝ քավառցի Դանիել Ղազարյան, գրառող՝ Վ. Տեր-Գրիգորյան) Բաղդասարը կովի է բռնվում Կրակ Խափուշիկ անունով մեկի հետ, որը, անձր փրկելու հույսով, նրան առաջարկում է իր դստերը՝ Դեղձունին. «Աղջիկ մ'ունիմ, անուն Դեղձուն-Ծամ: Արեգական կ'ասա՝ դու մի՛ ելնի, ես կ'ելնիմ ու կամ» [27]:

Էպոսում հենց այնպես ոչինչ չի կատարվում, յուրաքանչյուր գործողություն թելադրված է ու պատճառաբանված: Ուրեմն, ամուսնությունը կարևորագույն թեմա է ու նույնպես պատճառաբանված: Բայց այն կարևոր է վեպի համար ո՛չ միայն հերոսների՝ հենց ամուսնանալու փաստով, այլ ժառանգունենալու, սերունդը շարունակելու, Մասնա տան ճրագը վառ պահելու գերխնդրով [28]: Ամուսնության նպատակով այլ երկիր մեկնող հերոսը արքեստիպի թելադրանքով նպատակին պետք է հասնի միայն վիշապամարտից հետո: Մարգիս Հարությունյանը գտնում է, որ «վիշապամարտը մեծ մասամբ առաջադրվում է իբրև ամուսնության կանխապայման կա՛մ աղջկա կողմից, կա՛մ նրա հոր: Իսկ առանձին դեպքերում վիշապամարտը հենց բուն ամուսնության նպատակն է» [29]: Ժողովրդի բանավոր մտածողության մեջ վիշապի կողմից հափշտակված արևը մի աղջիկ է կամ թանկարժեք ակ: Վիշապը թույլ չի տալիս, որ նա լուսավորի աշխարհը. այն պահում է մշտական խավարի մեջ: Նրան փրկում է ամպրոպային աստվածը կամ վիշապամարտիկը:

Դեղձունի կերպարում, ինչպես նրա նախորդի՝ Օովյան-Օովինարի կերպարում, պահպանվել են հին ամպրոպային կովի մասին եղած առասպելի արձագանքները. իզուր չէ, որ հենց նա՛ է վիշապամարտիկ Մանասարի կինը դառնում: Վիշապի հետ կովելով արեգակ-աղջկան տիրանալը առասպելական տարածված մոտիվ է, որը հանդիպում է շատ ժողովուրդների մտածողության մեջ: «Ով որ ուժով ըլնի...Ակ վիշապի բերնեն հանի, Թագավորի հետ կռիվ անի, կտրիճ ըլնի, - Աղջիկն իրեն կը տանի», - պատմում է ասացողը [30]:

Քանի որ Մանասարը վիշապամարտիկ է՝ ջրային-ամպրոպային ծագումով [31], ապա վիշապի հետ նրա կռիվն ուղեկցվում է կայծակներով, քամիներով, սև-մութ ամպերի կուտակումներով. «...Էս գիշեր քամի մի փչեց, Սև ամպ մի Մասնա հե՛տ էկավ, Անձրև էնոր մոտեն էկավ, քաղաք թրջեց» [32]: Ամպերի գույներն անգամ խորհրդանշական են: Առասպելաբանության մեջ անձրևաբեր ամպրոպային ամպերի սև գույնը հակադրվում է սովորաբար սպիտակ գույնին, սակայն այս դեպքում առկա է նաև դեղինը՝ արևի գույնը, որպես արևային դիցուհուն բնորոշ գույն, մինչդեռ հնդկական դիցաբանության մեջ աստված Կրիշնայի և նրա կնոջ գույների հակադրությունն է կապույտ-դեղինը [33]:

Համապատասխան փորձություններն անցնելուց հետո Մանասարին հաջողվում է խոսել թագավոր-հոր հետ: Անգամ աղջկա հայրը երբեմն վիշապի կերպարով է հանդես գալիս, երբ խոչընդոտներ է ստեղծում Մանասարի համար: Բանահյուսական ստեղծագործություններում հանդիպող այս մոտիվը՝ հոր այսպիսի վերաբերմունքը աղջկա փեսացուի նկատմամբ, բացատրվում է նրանով, որ հորից որդուն անցնող ժառանգությունը ժառանգման ավելի ուշ առաջացած ձև է: Հին շրջանում իշխանությունը հորից անցնում էր փեսային, այսինքն՝ դստեր ամուսնուն, փոխանցումը տեղի էր ունենում կնոջ

միջոցով (հմմտ. հեքիաթներում տարածված՝ թագավորի աղջկա համար խոստացվող կես կամ ամբողջ թագավորության մոտիվը): Փեսայի նկատմամբ ունեցած վախը՝ որպես հակառակորդի, հանգեցնում է այնպիսի դժվարին խնդիրների, փորձությունների, տարաբնույթ պատճառների առաջացման, որոնք պետք է հոգեհան անեին ու ընկճեին նրան [34]:

Էպոսում հերոսների՝ կին, թե տղամարդ, ինքնարտահայտման գլխավոր միջոցներն արարքներն են, գործողությունը: Սյուժեի հետագա զարգացումներում Դեղձունի կերպարում որակական նոր փոփոխություններ են ի հայտ գալիս: Երբ մահանում է Սանասարը, Սասնա տան հոգսն իր վրա է վերցնում Դեղձունը և Քուռկիկ Ջալալուն հեծած՝ հսկում է իր տիրույթները. «Մարդ տի էն գախ թամաշ աներ զինք ու իր ձին»: Տան տիրուհու այս գործառույթով Դեղձունը հունական առասպելաբանության մեջ համապատասխանում է Պենելոպեին: 40 հոմանիների համառությունը չի կարողանում երկրորդային դարձնել հավատարիմ կնոջ ու մոր նրա պարտականությունը, և Պենելոպեն Դեղձունի նման իր փխրուն ուսերին է կրում երկրի պահպանության հոգսը: Իսկ երբ «Էրթումկոտր» լինելով մեռնում է Մհերը, «Քառասուն-ճուղ-Ծամ Դեղձուն, Մհերի մեռնելեն հետև սուզ մտավ. Մտավ յոթ դռների հետև, Փակվեց մեկ սենեկի մի մեջ, Որ արև իր գլխուն չ'առներ, Էնտեղեն արև լուս չ'ելներ, Չուր նոր մանուկ մեծանար Մհերի տեղ բռներ» [35]:

Անանուն պատմիչը մեզ ավանդել է Արծրունյաց տեր Գրիգոր-Դերենիկի սպանության պատմությունը և նրա տիկնոջ խոր վշտի բարձրարվեստ նկարագրությունը: Նրա կինը՝ Արծրունյաց տիկին Սոֆին, վարվում է ճիշտ ինչպես Դեղձունը: «Իսկ երբ ստուգվեց կատարվածը ու ճշտվեց կորստյան լուրը, ապա տիկինն ընկավ ցած և երեսը դրեց գետնին, մոխիր ցանեց գլխին, և պալատի օդը պատեց ձեռագործ խավարը: Դեն զցեց իր պատվական, մարգարտահյուս զարդաքողը, հագավ սև զգեստ և պատրաստեց թխակերպ ծածկոց իր գլխին զցելու համար... Սենյակների դռներից վերցրեցին ոսկեհուռ, երկնականարի գույնի գործվածքները և փոխարենը բերեցին սև, ավելի կոշտ ու հույժ տխրալիները: Լաց ու կոծ անողների սպասավորները տիկնոջ հրամանով այս ու այն կողմ ընթանալով, խցեցին հրաշակերտ ապարանքի լուսանցույց պատուհանները: «Որպեսզի, - ասում է, - արեզակը երկնականարի անհաս բարձունքներում ճեմելիս, իր ճառագայթները ցած չզցի, չլուսավորի իմ խավարը... մինչև որ Աստված իմ որդիներից մեկին կդարձնի հոր պես այրասիրտ...» [36]:

Ամփոփենք: Այսպիսով, ուսումնասիրության ընթացքից պարզ է դառնում, որ Դեղձունը վաղնջական ժամանակներից մեր նախահայրերի մտածողության մեջ մնացած հեթանոսական մի դիցուհու մարմնացումն է՝ որպես արևի խորհրդանիշ: Աշխարհի տարբեր ժողովուրդների առասպելական մտածողության մեջ գոյություն ունեցող համանման կերպարների գոյությունը գալիս է

վկայելու, թե յուրաքանչյուր էպոսի բովանդակությունը աշխարհի ամբողջականությունն է, որտեղ անհատական գործողություններ են խաղարկվում, և էպիկական կերպարների ու միջադեպերի համընկնումը իրական, պատմական անձանց ու երևույթների հետ պատահական չի կարող դիտվել, քանի որ դրանք վաղնջական ժամանակներից մարդկանց գիտակցության մեջ ձևավորված, ընդհանուր գործառույթներով, մատրիցային, սինկրետիկ կերպարներ են, որոնք իրենց վրա են կրում պատմական հիշողության ազդեցությունը:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. *Մահակյան Ա.*, «Մասնա ծոեր»-ի պատումների քննական համեմատություն, Եր., 1975, էջ 105:
2. *Элиаде М.* Аспекты мифа, М.: Академический Проект, 2010.
3. *Պետրոսյան Ա.* Արամի առասպելը հնդեվրոպական առասպելաբանության համատեքստում-հայոց ազգաձագման խնդիրը, Եր., 1997, էջ 53:
4. *Кэмбелл Дж.* Тысячеликий герой, Киев. «Рефл-бук», 1997. С. 52.
5. *Мелетинский Е.М.* Мифы древнего мира в сравнительном освещении. Фольклор и пост-фольклор: структура, типология, семиотика <http://www.ruthenia.ru/folklore/meletinsky9.htm>
6. *Եղիազարյան Ա.* «Մասնա ծոեր» էպոսի պոետիկան, Եր., 2013, էջ 312:
7. *Вирсаладзе Е.Б.* Грузинский охотничий миф и поэзия, М., 1976. С. 228.
8. *Ղանալանյան Ա.* «Ավանդապատում», Եր., 1969, էջ. 69–71:
9. Բասկյան ավանդազրույցներ: Աշխարհի ժողովուրդների հեքիաթներ, 25 հատորով, հ.3, Եր., 1996, էջ 71:
10. «Մասնա ծոեր», աշխ. Ս. Հարությունյանի, Եր., 1977, ծան. էջ 626:
11. «Մասնա ծոեր», աշխ. Ս. Աբեղյանի, Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, հ. Բ, 2-րդ մաս, Եր, 1951, էջ 842:
12. «Մասունցի Դավիթ»: Հայ ժողովրդական հերոսավեպ, Եր., 1981, էջ 54:
13. «Մասնա ծոեր», աշխ. Ս. Աբեղյանի, Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, հ. Ա, Եր., 1939, էջ 319:
14. Исландские саги. Ирландский эпос. -Пер. А.А. Смирнова, М, «Художественная литература, 1973. СС. 583–586.
15. *Օրբելի Հ.*, Հայկական հերոսական էպոսը, Եր., 1954, էջեր 20, 47:
16. «Մասնա ծոեր», աշխ. Ս. Աբեղյանի, Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, հ. Բ, 2-րդ մաս, Եր., 1951, էջ. 829–830:
17. Նույն տեղում: էջ 565:
18. *Թովմա Արծրունի և Անանուն.* Պատմություն Արծրունյաց տան, Եր., 1984, էջ 87:
19. *Ալիշան Դ.* Հայոց հին հավատքը կամ հեթանոսական կրոնը, Եր., 2002, էջ 108:
20. *Հմերքու.* Ողիսական, Եր., 1988, էջ 153:
21. Բասկյան ավանդազրույցներ: Աշխարհի ժողովուրդների հեքիաթներ, 25 հատորով, հ.3, Եր., 1996, էջ 71:
22. *Պետրոսյան Ա.* Ուրարտական գլխավոր աստվածների եռյակը-պետության իշխող վերնախավի ձագման խնդիրը, Եր. ՊԲՀ, թիվ 2, 2002, էջ 256:
23. *Мелетинский Е.М.* Мифы древнего мира в сравнительном освещении. Фольклор и пост-фольклор: структура, типология, семиотика: <http://www.ruthenia.ru/folklore/meletinsky9.htm>
24. *Հարությունյան Ա.* Հայ առասպելաբանություն, Բեյրութ, 2000, էջ 172:
25. *Պետրոսյան Ա.* Հայկական էպոսի հնագույն ակունքները, Եր., 1997, էջ 13:
26. «Մասնա ծոեր», աշխ. Ս. Աբեղյանի, Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, հ. Բ, 2-րդ մաս, Եր., 1951, էջ 829:

27. «Մասնա ծներ», աշխ. Ս. Արեղյանի, Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, հ. Բ, 1-ին մաս, Եր., 1944, էջ 141:
28. *Մահակյան Ա.* «Մասնա ծներ»-ի պատումների քննական համեմատություն, Եր., 1975, էջ 105:
29. *Հարությունյան Ս.* Հայ առասպելաբանություն, Բեյրութ, 2000, էջ 172:
30. «Մասունցի Դավիթ»: Հայ ժողովրդական հերոսավեպ, Եր., 1981, էջ 64:
31. *Արեղյան Ս.* Երկեր 8 հատորով, հ. Ա, Եր., 1966, էջ 414:
32. «Մասունցի Դավիթ»: Հայ ժողովրդական հերոսավեպ, Եր, 1981, էջ 70:
33. *Պետրոսյան Ա.* Արամի առասպելը հնդեվրոպական առասպելաբանության համատեքստում-հայոց ազգածագման խնդիրը, Եր., 1997, էջ 54:
34. *Пронн В.Я.* Фольклор и действительность, М., 1976. СС. 264, 266.
35. «Մասունցի Դավիթ»: Հայ ժողովրդական հերոսավեպ, Եր., 1981, էջ 124:
36. *Թովմա Արծրունի և Անանուն,* Պատմություն Արծրունյաց տան, Եր., 1984, էջ 415:

О МИФОЛОГИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКАХ ПЕРСОНАЖА КАРСУН-ЧУХ ЦАМ И ЕЕ ПАРАЛЛЕЛЯХ ВО ВСЕМИРНОЙ МИФОЛОГИИ

Н.М. Искандарян, В.Р. Григорян, А.Г. Аракелян, А.А. Косьян

АННОТАЦИЯ

Изучение армянского народного эпоса «Сасна Црер» дает безграничные возможности заново открывать и изучать архетипичные персонажи. Как упоминал А. Егиазарян, «Народы узнают себя и свой путь через интенсивный и постоянный поиск. А народный эпос, возможно, есть первое зеркало, в котором народ должен видеть себя». Продолжая непрерывный процесс самопознания, мы сделали предметом исследования образ Дехцун – одной из основных героинь эпоса. Бесспорно, что женщины играют значительную роль в армянском народном эпосе, и всесторонняя проработка их характеров и мотивов поступков максимально усиливает общую картину.

То, что Дехцун является далеким прообразом античной богини, воплотившейся в образе одной из главных персонажей, сыгравших значительную роль в эпосе, является доказанным фактом. Где находится источник, откуда берутся мифологические обобщенности в традициях разных народов? М. Элиаде считает, что все мифы родом из детства человечества: «Миф излагает сакральную историю, повествует о событии, произошедшем в достопамятные времена «начала всех начал». Ряд мифологических свойств образа Дехцун и всеобщность данных свойств у других персонажей, связанных с ней в мифологическом мышлении народов мира, порождает мысль о том, что они могут быть результатом общих архетипов. А «архетипы, как известно, – это «коллективное бессознательное», в какой-то мере биологически, генетически обусловленные схемы, на основе которых формируются мифические персонажи и мотивы народов мира, столь похожих друг на друга». Известный американский писатель-мифолог Джозеф Кэмпбелл заметил, что мифы – вечные спутники человечества, отражение его коллективных мечтаний. Мифология в свое время интерпретировалась современными мыслителями как результат поэтического воображения архаического периода, «неверно понятый последующими эпохами (Мюллер), как коллективное сновидение, симптоматическое проявление архетипических побуждений, исходящих из глубин человеческой души (Карл Юнг), как хранилище аллегорических указаний,

дающее возможность личности существовать в своей группе (Дюркгейм)».

Многочисленные эпизоды мифологического мышления разных народов совпадают, это происходит не обязательно и не всегда в результате заимствования. Эти общие черты оправданы и объяснимы. Известный русский филолог Мелетинский считает, что в эпических произведениях есть подчеркнутый пласт, который питается из единого источника идей архаической эпохи. «Отношение к фольклорным текстам как к “эху давних времен” легло в основу научной фольклористики с самого ее возникновения. Скажем, с одной стороны, в эпическом конфликте удерживаются воспоминания о действительных исторических событиях (битва на Курукшетре в “Махабхарате”, троянская война в “Илиаде”, сражение в Ронсевальском ущелье в “Песни о Роланде”, Сасунское восстание против Халифата в армянском эпосе, татаро-монгольское нашествие в русской былине и т.д.), однако, чем дальше тем яснее становилось, что реально традиции доносит до нас не столько информация о прошлом, сколько матрицы общественного сознания, зачастую имеющие мифологический генезис (точнее, исторические воспоминания, отобранные и структурированные соответственно данным матрицам)». Именно через призму этого общего подхода мы намерены рассмотреть характера Карсун-Чух Цам Дехцун, поскольку «эпос нужно рассматривать в контексте мирового эпического наследия, как часть этого наследия с различными отношениями с эпосами разных народов».

В первой ветви эпоса Дехцун Цам и Цовинар мифологически дополняют друг друга как воплощения соответствующей стихии воды. В частности, само имя Карсун-Чух Цам говорит о мифологическом происхождении этого образа, который связан с мифом о волосах (ср. в грузинской традиции богиня Дали прибивает героя к камню своими косами, в армянской мифологии Шамирам использует свои косы для метания камней, в баскской традиции ламы видятся прохожим расчесывающими свои золотые волосы и т.д.).

Армянский народ с его эпическим мышлением, наряду с любимыми сасунскими удалцами, должен был в повествованиях изображать также их жен, наделенных физическими и сверхъестественными равными качествами, присуждая им также соответствующие умственные способности. Давид был силен и могуч, такое представление о его жене Хандут должно было сохраниться в мифическом мышлении народа. Португальские путешественники XVI века Антонио Тенрейро и Местре Афонсо свидетельствуют, что, побывав в Армении, они слышали от жителей Сасуна, что «она (Хандут) на ногах обычно носила золотые браслеты, такие большие и широкие, что в них возможно было упрятать целого человека».

Карсун-Чух Цам Дехцун (в некоторых рассказах она фигурирует под разными именами, так в версии, рассказанной Таро Казаряном из Айюц Дзора, ее имя «Сурат») живет в волшебной стране, в королевстве Каджанц. В эпосе подчеркивается, что это «страна храбрецов и чародеев», это чужая страна. Дехцун, в некоторых рассказах Хандут-ханум, часто именуется как «иноземка». Она не армянка. «Это обстоятельство не должно казаться странным, ибо в ту эпоху были распространены смешанные браки», – уточняет Абемян.

Описание доминирующей женщины в армянском эпосе является явным свидетельством архаичного прошлого – матриархата, когда женщина-мать, повелительница рода сама выбирала себе в мужа кого желала. По-

забывший устои матриархата народ в своем сознании должен был осмыслить поведение способной выбрать себе мужа женщины, преобразив ее в образ королевы. «Возможно, поэтому Санасар, Мгер, Давид и Младший Мгер женеются на королевах, чьи королевские дворцы исчезают, как только они выходят замуж», – объясняет Орбели.

С. Арутюнян считает, что образ Дехцун в сознании армян также является неким отголоском из древних мифов. Она является языческим символом солнца. В кельтской традиции, например, бог-солнце, чтобы сблизиться с любимым существом, превращается в насекомое, падает в воду, а возлюбленная выпивает ее, не замечая суженого. Так происходит зачатие, и рождается самый известный кельтский богатырь – Кухулин. Определенное сходство можно увидеть между языческой богиней Дехцун и персонажами *лами* в традиции басков. *Лами* являются златовласыми чарующими существами, которых часто можно было видеть сидящими на высокой скале и расчесывающими свои светлые волосы. В грузинской традиции богиня Дали своими качествами также соответствует Дехцун, она привязывает героя к скале своими золотистыми волосами. В отличие от богини Дали, вся магическая сила Дехцун заключена не в золотистых волосах, а в драгоценном камне во рту дракона, живущего на морском дне.

Итак, Дехцун – воплощение языческой богини, оставшейся в сознании наших предков с древних времен как символ солнца. Существование сходных персонажей в мифологическом мышлении разных народов мира доказывает, что содержанием каждого эпоса является весь мир, где разыгрываются отдельные действия, и что совпадения эпических персонажей и происшествий с реальными историческими личностями и событиями не случайны. Они с незапамятных времен являются матричными, синкретическими знаками с общими функциями, сформировавшимися в сознании людей, которые несут на себе влияние исторической памяти.

Ключевые слова: эпос, «Сасна црер», всемирная мифология, архетипы.

ABOUT THE MYTHOLOGICAL SOURCES OF THE CHARACTER OF QARSUN-CHUGH TSAM AND HER PARALLELS IN THE INTERNATIONAL MYTHOLOGY

N. Iskandaryan, V. Grigoryan, A. Arakelyan, A. Kosyan

ABSTRACT

Researching the Armenian epic “Sasna Tsrer” gives endless opportunities for revealing and presenting the archetype characters in a new way. The national epic is perhaps the first mirror which a nation has to see itself in. Resuming the theme of constant self recognition of epic, we decided to analyse one of the female characters from “Sasna Tsrer”, Deghdzun Tsam (the girl with Golden Tresses) and to try to show the similarities that exist between this character and his counterparts in world mythology.

Keywords: epic poem, Daredevils of Sassoun, world mythology, archetypes.

ДВОРОВАЯ РОМАНТИКА РАННЕГО ТВОРЧЕСТВА ВЛАДИМИРА ВЫСОЦКОГО

Н.В. Аракелян

*Арцахский государственный университет
kafedraru@rambler.ru*

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается раннее творчество Владимира Высоцкого в период увлечения им «дворовой романтикой», отмечается, что именно с дворовых песен начинается всенародная известность «барда с Таганки», подчеркивается, что именно жанр дворовой песни и положил начало формированию незабываемой песенно-стихотворной манеры Высоцкого. Тема статьи актуальна в преддверии 80-летнего юбилея Высоцкого.

Ключевые слова: городская культура, дворовая песня, оттепель, поющий поэт, разговорная лексика.

Введение

Интерес к творчеству Владимира Высоцкого в последние годы значительно снизился, особенно у молодежи постсоветского пространства, для которой Высоцкий с его дворовой романтикой воспринимается лишь как некий атрибут прошедшей «магнитофонной» эпохи. Попытка авторов многочисленных публикаций, посвященных любимому барду советских людей, представить Высоцкого как некоего искателя правды и борца с режимом тоже обречена и разбивается о равнодушие молодежи к политике и кумирам прошлых лет. А между тем остались считанные дни до 80-летнего юбилея Владимира Высоцкого. Есть повод еще раз вспомнить поэта и артиста, при этом не называя его набившими оскомину эпитетами «совесть эпохи» или «рупор времени» и обратиться с этой целью к его ранней лирике и дворовым песням.

Литература о противоречивой личности и творчестве Владимира Высоцкого издавалась в большом количестве в позднем СССР и продолжает издаваться в наше время. Если в публикациях 70-х, начала 80-х гг. имя поэта упоминалось лишь изредка, то в годы перестройки и после распада СССР читателя, образно выражаясь, слегка «перекормили» книгами, мемуарами и статьями о Высоцком, однако непосредственно о раннем, «дворовом» творчестве Высоцкого специальной литературы не так уж много. Отметим следующие источники: А. Кулагин. Поэзия В.С. Высоцкого. Творческая эволюция. М., 1997; Л. Бахнов. Интеллигенция поет блатные песни // «Новый мир», 1996, № 5; А., Синявский, М. Розанова. Для его песен нужна российская почва // «Театр». 1990, № 10; А.В. Скобелев, С.М. Шалумов. Владимир

Высоцкий // «Мир и слово», Уфа, 2001; Живая жизнь: Штрихи к биографии Владимира Высоцкого / Интервью и лит. запись В. Перевозчикова. М., 1988.¹

Основная часть

Дворовые песни, родившиеся в недрах русской романсовой культуры, много лет были постоянным атрибутом городской жизни бывшего СССР. Простота и доступность сделали дворовые песни одним из самых популярных жанров народной поэзии. От классического городского романа, так популярного в XIX веке, дворовые песни взяли главные качества: сюжетность, опору на обычные человеческие переживания и чувства – такие, как любовь, ревность, измена, разлука. В техническом плане дворовые песни тоже отличались простотой и угадываемостью рифмы, иногда даже полным ее отсутствием. Доверительная интонация, отсутствие агрессии, запоминающиеся мелодии привели к тому, что среди поклонников дворовой лирики были представители разных возрастов и социальных групп населения.

Именно дворовая песня является одним из источников жанра авторской песни или так называемой «бардовской поэзии», хотя Владимиру Высоцкому не слишком нравилось, когда его называли бардом, даже бардом с Таганки. «Поющий поэт» – вот так можно охарактеризовать Высоцкого и его коллег по перу: Окуджаву, Визбора, Кима, Галича и других исполнителей авторской песни.

Владимир Высоцкий, поэт, актер, музыкант и певец, до того, как обрести небывалую популярность, был исполнителем песен так называемого «блатного жанра», получившего в наши дни не слишком оправданное название «шансон». Большинство дворовых песен Высоцкого тоже можно отнести к этому жанру. Принято считать, что зрелый Высоцкий стыдился впоследствии своих дворовых песен, уверяя, что исполнял их только в узкой компании, для друзей и приятелей. Однако именно с дворовых песен и началась всенародная слава Высоцкого. «Преобладающая в первых песнях поэта – и почти исчерпывающая их содержание – уголовная, уличная тематика была во многом подсказана ему атмосферой послевоенных лет, на которые пришлось его детство и юность» [1] – отмечает А.В. Кулагин. Отметим, что рядом с Большим Каретным переулком, где Высоцкий жил в юности, находится знаменитая «Петровка 38» и примыкающий к ней следственный изолятор, что усиливало уголовную атмосферу улицы.

Дворовые песни Высоцкого насыщены образами представителей дна советского общества – воров, алкоголиков и других изгоев, чья жизнь, свободная от обязательного соблюдения законов СССР, казалась обывателю загадочной и романтичной, а сами эти персонажи олицетворяли своеобразную свободу и независимость. «В Москве тогда было, – вспоминает школьный товарищ Высоцкого М.М. Горховер, – огромное количество шпаны, и блатных компаний тоже было много. И мы

¹ Произведения поэта цитируются по изд.: В. Высоцкий Сочинения: В 2-х т. / Сост., подгот. текста и коммент. А.Е. Крылова. М., 1991. Так как этот сборник неоднократно переиздан, то специальные ссылки на него не приводятся.

отлично себя чувствовали, наша главная жизнь была именно во дворе. И всех этих блатных ребят мы каждый день встречали и прекрасно знали каждого из них» [2].

«Блатная» песня и была театр. Общедоступный и общепонятный. Где нет разделения на сцену и зрительный зал, где каждый – в мгновение ока! – может перевоплотиться и сделаться настоящим героем, таким Бывал Бывалычем, которому – что «костюмчик новенький, ботиночки со скрипом», что «халатик арестантский» – все едино. И который, главное, всегда ощущает себя свободным – и тогда, когда для любимой швыряет «хрусты налево и направо», и даже тогда, когда «квадратик неба синего и звездочка вдали» мерцают ему «последнею надеждой». В ней был размах, в «блатной» песне. Романтика. Юмор. И масса других прекрасных качеств. К тому же, столь часто повествующая об арестантской доле, она и сама находилась как будто бы под арестом – воистину «ворованный воздух»! И еще: ею насыщалась, быть может, самая ненасыщаемая потребность – тоска по братству, по причастности к общей судьбе. Пусть ненадолго, пусть иллюзорно – но все-таки» [3].

Поэтому дворовые песни Высоцкого стали одним из проявлений противостояния определенной части общества существующему тоталитарному режиму. Конечно, трудно представить себе Высоцкого, сидящего во дворе с гитарой в окружении восторженных подростков, внимающих каждому слову своего кумира. Чаще всего Высоцкий исполнял эти ранние песни в квартирах своих друзей юности, например, Левы Кочаряна, жившего на знаменитой Большой Каретной. Впоследствии, после провала хрущевской оттепели, такой способ общения получил ничего не говорящее современной молодежи, но вызывающее массу воспоминания у людей старшего поколения название «кухонное общение». Отсюда, из московских и ленинградских кухонь, эти композиции и уходили в народ и становились дворовыми песнями, любимыми несколькими поколениями советских людей.

Где твои семнадцать лет? На Большом Каретном.
Где твои семнадцать бед? На Большом Каретном.
Где твой черный пистолет? На Большом Каретном.
Где тебя сегодня нет? На Большом Каретном.

Помнишь ли, товарищ, этот дом?
Нет, не забываешь ты о нем!
Я скажу, что тот полжизни потерял,
Кто в Большом Каретном не бывал.
Еще бы, ведь...

По этой причине так называемые «блатные песни» Высоцкого можно считать не маргинальным жанром, а частью национальной городской культуры, признаком свободомыслия и раскованности. К тому же, именно блатной, дворовый жанр и положил начало формированию незабываемой песенно-стихотворной манеры Высоцкого. Тем более, то грубоватая манера исполнения ранних песен сочетается у него с философичностью содержания и драматизмом сюжета. Говоря о причинах

увлечения молодым, интеллигентным Высоцким дворовыми мотивами, М.В. Розанова отмечает, что в его ранней лирике, «удивительным образом проявилась общая приклатненность нашего бытия. Мы все выросли в этой среде. И в этом смысле он – певец нашей страны, нашей эпохи, нашего мира» [4].

Я рос как вся дворовая шпана –
Мы пили водку, пели песни ночью, –
И не любили мы Сережку Фомина
За то, что он всегда сосредоточен.

Сидим раз у Сережки Фомина –
Мы у него справляли наши встречи, –
И вот о том, что началась война,
Сказал нам Молотов в своей известной речи.

...Но наконец закончилась война –
С плеч сбросили мы словно тонны груза, –
Встречаю я Сережку Фомина –
А он Герой Советского Союза...

Характерными особенностями дворовой лирики Высоцкого стали естественность, простота, жизненность образов. Тематически песни были близки к народным, когда можно петь о чем угодно, лишь бы с душой. Особую задушевность создавала и лексика этих песен, близкая к разговорной и даже просторечной.

Герои дворовых песен Высоцкого казались романтически возвышенными над советской действительностью, они жили по каким-то своим законам и не подчинялись общепринятым правилам поведения. Поэтому творческое проникновение Высоцкого в жизнь людей, которые не были и не могли быть строителями коммунизма, несло в себе проявление инакомыслия поэта. Но на стандартных нарушителей закона и уголовников герои ранней лирики Высоцкого не похожи, они отличаются оригинальностью и выразительностью, соблюдают особый кодекс благородства и чести. В них нет самоуверенности и наглости, они, скорее, задают вопросы, чем отвечают на них, они по-своему любят и страдают:

С твоим отъездом началась болезнь моя
Ночами я не спал, а все рыдал.
По активкам – врачей путевкам –
Родной я лагерь покидал.

Итак, я покидаю свой обжитый край,
А поезд все быстрее мчит на юг.
И всю дорогу молил я Бога
С тобой о встречи, милый друг!

Высоцкий всегда возражал, когда героев его песен отождествляли с автором, особенно, конечно, когда молва считала его прошедшим огонь, воду и лагеря опытным рецидивистом, ведь сам Высоцкий называл свои ранние песни «пародиями на блатные темы».

Сочиняю я песни о драмах
И о жизни карманных воров,
– Мое имя не встретишь в рекламах
Популярных эстрадных певцов.

«Цель большинства стихотворений Высоцкого – снять с читателя розовые очки, высмеять его благодушие и окунуть в мир высших ценностей человеческого бытия. – утверждает Юрий Шатин.

Поэзия Высоцкого не оставляет шанса на спасение в неизменной действительности. Преодолеть тотальное отчуждение можно лишь путем перестройки сложившихся социальных отношений. Стихотворения поэта – художественное пророчество о мощных катаклизмах, участниками и свидетелями которых мы являемся ныне» [5]. Особый эффект дворовой лирики Высоцкого придавала и ярко выраженная индивидуальная манера исполнения. Воры, бандиты, изгои Высоцкого начинают явно уступать интеллекту автора и отходят на второй план. На первом остается сам Высоцкий со своим незабываемым хриплым голосом и лиричностью. А его дворовые песни становятся гротескной маской, призванной скрыть под образом люмпена тонко чувствующего интеллигентного человека.

ЛИТЕРАТУРА

1. Кулагин А. Поэзия В.С. Высоцкого: Творческая эволюция. М., 1997. С. 5.
2. Живая жизнь: Штрихи к биографии Владимира Высоцкого / Интервью и лит. запись В. Перевозчикова. [Кн. 1.] М., 1988. С. 36.
3. Бахнов Л. Интеллигенция поет блатные песни. // «Новый мир», 1996, № 5. С. 1.
4. Синявский А., Розанова М. «Для его песен нужна российская почва // «Театр», 1990. № 10. С. 147.
5. Шатин Ю. Поэтическая система Высоцкого. Ч. 2. <http://hojja-nusreddin.livejournal.com/1613664.html>

YARD SONGS IN THE EARLY WORK OF VLADIMIR VYSOTSKY

N. Araġelyan

ABSTRACT

The given article is devoted to the early work of Vladimir Vysotsky having a passion for the yard romance. It's considered that "Bard from Taganka" enjoyed popularity due to the yard songs. It should be mentioned that the genre of yard song became the basis of the formation of Vysotsky's unforgettable song-verse manner. The topic of the article is actual on the eve of the 80th anniversary of Vysotsky.

Keywords: urban culture, yard song, thaw, bard, colloquial lexicon.

DOI 10.48200/1829-0450_2021_3_149
УДК 821.161.1

Поступила: 02.12.2021г.
Сдана на рецензию: 04.12.2021г.
Подписана к печати: 27.12.2021г.

КОНЦЕПЦИИ ПАМЯТИ И ПРА-ПАМЯТИ В ТВОРЧЕСТВЕ ЛЮДМИЛЫ УЛИЦКОЙ

И.А. Мерангулян

*Российско-Армянский университет
merangulyan.inessa@yandex.com*

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются ключевые концепции памяти в литературе, памяти литературы и литературы, представляющей собой культурную память, что реализуется в диахроническом литературном пространстве прозы Улицкой одновременно в трех инвариантах: где интертекстуальные связи тождественны литературной памяти, где жанру отведена функциональная стезя памяти литературы, и феномену литературного канона как институционализированной литературоведческой и социально-общественной памяти, что проецируется на аналитический разбор конструкции текстов Улицкой и задействия в них концептов памяти, постпамяти, пра-памяти и идентичности.

Ключевые слова: Людмила Улицкая, родовая память, семейная хроника, русская литература, память места.

Прежде чем обратиться к непосредственному разбору концептов памяти и пра-памяти, широко задействованных в прозе Людмилы Улицкой, поясним, что проблематику трактовок того или иного концепта можно исследовать через призму концептуальной метафоричности профессора когнитивной лингвистики Джорджа Лакоффа, по мнению которого само понятие метафоры определяется в качестве ключевого элемента по изучению центростремительных сил социальной парадигмы, что, в свою очередь, роднит его функциональную нишу со свойствами, присущими концепту, позволяя рассматривать их в контексте близкородственных текстуальных феноменов, воплощающих в себе идею ментальной операции как инструментария по конструированию окружающей действительности [1], что предоставляет возможность при анализе конкретных текстов Людмилы Улицкой вычленив понятие контекста как пространства, сочетающего в себе бесконечное множество различных версий и интерпретаций.

Что касается концепта «Память», то он является сюжетообразующим для ряда семейных хроник Людмилы Улицкой.

Так, в романе «Медея и ее дети» Улицкая внедряет в повествовательной континиум дополнительный микросюжет, который предоставляет читателю возможность лицезреть те трансформации, которые время привносит в материальный

мир, в котором живут родственники Медеи, по отношению к судьбе которых метафорично показан своеобразным барометром, отображающим духовное положение рода Синопли в разные исторические моменты и периоды их внутреннего становления, переосмысления, являясь физическим хранителем информации о семейных реликвиях и памяти поколений, что параллельно актуализирует для рассматриваемого текста указанный выше концепт «Память», структурно представленный через уравнение романного замысла с данью памятникам прошлого поколения, где само функционирование метафоричности образа памятника задает амбивалентный повествовательный вектор текста, формируя два романских пласта. Текстуальное пространство, возведенное нарратором в память исключительного поколения, сюжетно сосуществует с измерением художественного отображения непосредственной идеи памяти, являющейся своего рода хранильницей информационного кода людских судеб, фактически зафиксированных в романном прошлом, оставшемся за чертой первостепенного событийного ряда семьи Синопли.

Подтверждением закрепления концепта памяти в качестве фундаментального структурообразующего романного звена служит претекст произведения «Медея и ее дети», представляющий собой изломанный памятью материнской травмы макет мифологизированного воспоминания об утрате, ныне модифицированной через фиксацию метафизического отрезка «Память» в судьбе каждого потомка родословной Медеи.

Смысловая центрированность концепта памяти в анализируемом романе конструируется посредством закономерной повторяемости уже случившихся в метафоричности эпизодов, что в свою очередь, рефренозно актуализирует в семейной хронике спусковой механизм внедрения временных и вневременных воспоминаний как явлений, тождественных установке увековечивания памяти как одного из разветвленных привычной модели сохранения семейственности и разрастания кровных уз.

Отдельно стоит отметить отсутствие автономности повествовательного потока, перманентно трансформирующегося под влиянием нарративного внедрения ретроспекции, демонстрируемой попеременно через призму интерпретаций разных персонажей, чей персональный выбор сочетаний и трактовок реальности расщепляет коллективную семейную память, деформируемую саморефлексией каждого отдельно рассматриваемого героя, что, в свою очередь, значительно расширяет количественный диапазон интерпретаций случившегося в романном прошлом.

Феномен смысловой «перелицовки» первоначального претекста «Медея и ее дети» мифологически трансформирует временной поток повествования, разрушая конструкцию линейности памяти и задавая качественно новый ракурс восприятия семейных воспоминаний, перемежающихся с действительностью в пространстве мифологем, базирующихся в доме Медеи на примере ее сундука с фамильными реликвиями.

Сюжетный вектор прорисовывается нарратором в соответствии с классическими хронологическими канонами таким образом, что событийный ряд из прошлого предшествует эпизодам, образующим повествовательную точку «Настоя-

шее», что становится фундаментном для модели перевернутой временной конструкции, формирующей ретроспективный макет трансляции воспоминаний главной героини, обращенный к конкретным фрагментам памяти рода и памяти места (на примере Крымского побережья, выступающего своеобразной зоной комфорта, в которой многократно происходит семейное воссоединение).

Цикличность мысленных обращений Медеи к перипетиям собственного прошлого искусственно запускает в тексте явственную «живость» минувшей действительности, что суррогатно поддерживает значимость и удельный вес ушедшего, нарекая его «псевдопрошлым» и ложно маркируя явлением, не утратившим свою актуальность. Таким образом, зацепившаяся за конкретное воспоминание память обеспечивает прочтение «прошлого» в статусе непреходящего «настоящего», что дополнительно подчеркивается на текстуальном уровне зеркальной дуальностью взаимодействия внутренней и внешней действительности романа, которые в зависимости от эпохального контекста то диахронически противопоставляются друг другу, повествовательно отдаляясь от единой точки фокализации, то, напротив, отождествляются через многократное совпадение своих структурных пластов.

Нарративная модель повествования представляет собой несобственно-прямую речь, что, в свою очередь, предоставляет возможность ступенчатой реконструкции течения памяти Медеи, в воспоминаниях которой фрагментарная лоскутность семейных реалий демонстрируется через кривое зеркало селективного воспроизведения того или иного аспекта, ранее изложенного в привычном хроникальном инварианте.

Спецификой расслоения и двойственности нарратива обусловлено несколько гротескное преувеличение масштабности всплывающих в памяти главной героини эпизодов семейного устава, перевешивающего в субъективной трактовке Медеи ключевые исторические и общественно-народные события, задвинутые торжеством ее памяти на самое отдаленное от повествовательного ядра текстуальное поле.

Детальное изображение мифологизированного мира данной семейной хроники лишено классической модели антитез биографического и исторического пространства, что формирует конструирование сюжетной траектории через внедрение в текст метафорического пласта, отождествляемого с анализируемым концептом памяти, интегрированным в романский хронотоп.

Отметим, что Медея как центральная феминная сила произведения, являет собой персонифицированную функцию представительницы греческой нации [2], ныне обретшей иную географическую фиксацию – Крым, что можно рассматривать в контексте лейтмотива памяти древней культуры, ныне обосновавшейся в новой культурной стезе, воссоздавая в ней другой макет ранее утраченной памяти места.

Примечательно, что финальная часть романного текста, выступающая главенствующей смыслообразующей вехой, повторно подчеркивает степень влияния на главную героиню тех моральных устоев, что были приняты в микроклимате родословной Синопли, образуя опосредованную привязанность Медеи к православным устоям предков, что позволяет говорить о своеобразной инверсии коллективной памяти.

Двойная фамилия главной героини «Синопли/Мендес» также интересна с точки зрения задействия концепта памяти, поскольку представляет собой смысловую почин, в котором происходит слияние архаичной наследственной памяти Медеи с осовремененной модификацией памяти «крымской родословной», спаянной вокруг генетически обусловленной памяти о прародине.

Характерно, что перманентный процесс воспоминаний и «вспоминания» Медей собственных истоков обретает в рассматриваемом контексте аксиологический окрас, т.е. само понятие памяти как механизма антиномично противопоставляется закономерности постепенного ослабления четкости вспоминаемого и итоговой неизбежности забвения. Однако внутреннее взросление и старение Медеи не конструируется вокруг структурно ограниченного экскурса по минувшим событиям из жизни родословной Синопли, а скорее, видоизменяется во временную тождественность всего, что было и будет впредь, образуя через ориентированность на семейные традиции и цикличность быта своего рода монументальность макета семейности, который характеризуется установкой разграничения воспоминания как такового и генетической необходимости быть сопричастной вековым фамильным устоям.

В романе актуализируется также концепт памяти места, реорганизованный вокруг неоднократного воспоминания главной героиней крымского природного ландшафта как негласного свидетеля семейных тайн их родословной. Медея, практически неотделимая от географического пространства крымского побережья, воспринимаемая местными как пейзажный фрагмент, сама трансформируется в своеобразную память места, будучи хранительницей информационного кода о крымской природе с ее памятью о повадках морского течения, точном времени заката и восхода солнца, переменчивости направления ветра.

Стилевые смещения в устной речи главной героини, в свою очередь, обусловлены расщеплением самого механизма формирования ее воспоминаний, где субъективные предпочтения Медеи в селективности группировки тех или иных эпизодов из прошлого, задвигающие на дальний план объективно более значимые жизненные фрагменты, приводят к искажению памяти как вакуума, в котором Медея начинает «вспоминать» то, чего никогда не было, и действительность, которую она фактически не застала.

Постоянное эскизное припоминание сюжетобразующих эпизодов судьбы главной героини образует своего рода полотно семейной памяти, испещренное множеством хроникальных точек, маркирующих каждое структурно значимое действие из жизни Медеи, параллельно находящееся и в фактическом прошлом, и в субъективно скроенном ею настоящем. Закономерная повторяемость семейного быта, символически помеченная календарным числом «шесть», формирует читательское предпонимание текстуального пространства, где за счет цикличности реляций подчеркивается их знаковость и предначертанность для семейного микрокосма и дальнейшей памяти поколений.

Таким образом, художественный прием многократного прокручивания Медеей того же самого воспоминания создает обрамление концепту памяти как с точки зрения повествовательной структуры произведения, так и на уровне причинно-следственных связей романного пласта, что демонстрируется нарратором посредством интеграции в текст эпизода, когда Медея обнаруживает в собственный день рождения золотой перстень с акваарином, где выцветший камень, утративший свою привычную структуру и огранку, становится для главной героини своеобразным предзнаменованием практически одновременной утраты матери и отца, то есть трансформации привычного беззаботного мироустройства, в котором до 1916 года (даты нахождения кольца) Медее была отведена функциональная ниша незрелости, ребячества, отсутствия ответственности за кого-либо, предшествующая неожиданной гибели родителей, разом перенесшей ее в повествовательный виток, где роль родителя по отношению к множественным братьям и сестрам отведена ей самой, что, в свою очередь, отражено в лейтмотивно приходящем к Медее с 1926-ого года повторяющемся сне о родительской поддержке, где вновь актуализируется фамильная сакральность календарного числа 6, циклично всплывающего в памяти главной героини.

Упомянутое выше кольцо повторно применяется для повествования о другом несчастье Медее, что позволяет говорить о таком понятии, как устойчивая память вещи: 1946-й год, который ознаменовался для главной героини изменой супруга Самуила с ее же сестрой Сандрой, повествовательно совпал со временем, когда сестра потеряла кольцо, что становится сюжетной точкой, вобравшей в себя метафизическую утрату семейных ценностей через фактическую предметную потерю сакральной для родословной вещи, наделенной функцией сестринской реликвии и памяти о совместно проведенном детстве.

Поясним, что данный эпизод семейной хроники примечателен в контексте задействия концепта памяти, поскольку масштаб семейного раскола трактуется Медеей через тот факт, что в ее селективно сконструированной памяти 1946-й год отождествляется как временной отрезок, зафиксировавший максимальную близость их с Сандрой взаимоотношений, не перевоплотившихся из действительного временного пласта в минувший, омраченный предательством.

Вышеизложенным искажением памяти обусловлено стремление главной героини вычленив информацию о супружеской измене из целостного потока собственных воспоминаний о пройденном семейной пути, который несколько деформирован ностальгической ретроспекцией, проецирующей события общения как с сестрой, так и с супругом в исключительно счастливое модифицированное пространство, оторванное, впрочем, от реальных межличностных перипетий, переиначенных временной дистанцией и тоской героини по погранным семейным ценностям, ранее казавшимся ей незыблемыми.

Так, «новая» память Медее трансформирует «старую», наделяя супруга Самуила не присущими ему личностными качествами, придавая его мужскому образу иррациональную соборность, монументальную масштабность, ранее никем не отмечаемую

за ее фактическим отсутствием, что вновь отсылает нас к нарративной модели искусственного «вспоминания» того, что не случилось в действительности.

Символика календарного числа «шесть» вновь интегрируется в романский текст через эпизод из 1976-ого года, когда главная героиня находит перстень по прошествии тридцати лет, что, в свою очередь, становится смысловым починком для финальной части произведения, где после похорон племянницы Маши, Медея и Сандра примиряются, сакрализируя память вещи, которой наделено найденное кольцо, что, в свою очередь, позволяет сделать вывод о том, что «злопамятность» Медеи как одно из разветвлений «памяти» и «беспамятства» изживает себя посредством внедрения эпизода возврата семейного перстня, предшествующего сюжетной точке, в которой Медея прощает сестре измену.

Романный пласт, отведенный переосмыслению масштабно исторического концепта памяти, показан через воспоминания Медеи о гражданской войне, по окончании которой власти настояли на изгнании татар из Крыма, что находит отражение в оставленном Медеей завещании, в котором отдельно подчеркивается намерение главной героини обосновать в своем доме выдворенных властями крымских татар, что, в свою очередь, претворяет в фактическую жизнь Медеину преданность установкам географической и пространственной памяти места, воздавая дань уважения воспоминаниям юности, связанным с Восточным Крымом при татарах и бахчисарайскими садами, что изложено главной героиней в переписке с ее давней подругой Еленой Степанян.

Реализация завещания главной героини, возвратившая после ее смерти изгнанных крымских татар обратно в пространство их прежней жизни, позволяет нам говорить о переосмыслении и растяжении границ семантического ядра концепта памяти места, что, в свою очередь, подтверждает нашу изначальную гипотезу об отождествлении Медеи с одушевленным памятником, поскольку даже фактическая смерть героини не преломляет процесс начатого ей дела, оставленного ремаркой в завещании.

Таким образом, память о Медее становится своеобразным вектором для поведенческой модели младшей части родословной Синопли. На этом повествовательном витке нарратор расширяет смысловое поле концепта памяти, расщепляя его на бинарную конструкцию, где одно звено отведено непосредственной памяти Медее, а другое – памяти родственников о Медее, что текстуально демонстрируется в эпилоге, когда племянник главной героини Георгий «в память о памяти» перенимает после смерти Медеи модель конструирования устава семейности, негласно «завещанную» ею.

Так, концепт памяти в произведении «Медея и ее дети» вбирает в себя структурообразующую функцию, одновременно приоткрывая перед читателем семантический инвариант романного событийного ряда, по отношению к которому воспоминание как микроэлемент цельной конструкции памяти утрачивает свою традиционную устремленность в прошлое, трансформируясь в явление вневременное, не очерченное фиксацией календарных дат и исторических эпох.

Обращаясь к рассмотрению концепта памяти на примере произведения «Зеленый шатер», поясним, что в данном романе актуализируется авторская интенция по выявлению ключевых исторических мест культурной памяти, призванная преодолеть определенную закостенелость монументальности русской культуры как хранилища литературного кода памяти.

Смысловое поле исследуемого романа вбирает в себя множественность трактовок по реконструкции феномена культурной памяти, по отношению к которой конкретные исторические воспоминания, иногда автобиографические, являются своего рода инструментарием по оживлению собирательного образа памяти нации как непрерывного процесса обращения к истокам.

Отметим, что функциональная ниша анализируемого произведения вбирает в себя также историографический ракурс, временами перевешивающий художественную подоплеку повествования, где закономерная смена поколений выступает обрамлением многовековой памяти о культурном наследии страны, что, в свою очередь, позволяет нам говорить об авторской ориентированности на создание текста, посвященного совокупности инвариантов памяти русского народа, где за константу взят процесс формирования воспоминания как такового, закодированного фрагментами минувших эпох, представленных в виде памятников, художественных текстов, произведений изобразительного искусства и культурными традициями той или иной местности, образующей память культурного пейзажа российской действительности.

В контексте географической и исторической памяти места примечательны три романские точки фиксации пространства – Вологодский край, Крым и Москва – демонстрирующие свою территориальную самобытность в качестве урочищ по отношению к текстуально воссоздаваемой нарратором культурной памяти России, где ареалы, находящиеся в провинциях, представляют собой своеобразный конвейер различных информационных кодировок романной действительности и отраженных в ней народных обычаев.

Механизм интеграции памяти места в сюжетную структуру произведения является собой в «Зеленом шатре» авторское задействование памяти и модели «вспоминания» как нарративного алгоритма, заточенного на межэпохальную переключку разных временных реальностей, воплощенных в судьбах одноклассников Сани, Ильи, Михи и их предков, что, в свою очередь, позволяет говорить о романе в контексте типологического для семейных хроник «завещания семейной памяти», также показанного в эпизоде, когда Ольга, племянница Валентины Наумовны, фигурирующей в романе всего единожды, получает от тети в наследство семейный архив как опредмеченную память о порочащих семейных тайнах их родословной. Так, семейный архив как элемент авторских реминисценций прошлого в руках Ольги воскрешает задвинутую на дальний романной пласт семейную интригу, преданную беспомыслию.

При обращении к феномену памяти в романе «Зеленый шатер» вспоминается

высказывание Ю.М. Лотмана об информационном коде, транслируемом через конкретные тексты, наделенные функцией конденсации культурной памяти, составляющей структурообразующую проблематику анализируемого произведения [3].

В главе «Демоны глухонемые», повествующей о преподавательской деятельности Миши в институте для глухонемых, эпизод, когда один из коллег сходит с ума, сопровождается тем, что Миша декламирует строки Максимилиана Александровича Волошина из одноименного стихотворения «Демоны Глухонемые», что позволяет нам засвидетельствовать претекст двадцать четвертой главы как нарративную память об атрибутированной интеграции в один художественный текст другого художественного заголовка.

В контексте феномена памяти примечательно также то, что выбранный Улицкой в качестве эпиграфа к роману отрывок из письма Пастернака Шаламову о «неправоте времени» задает читательское предпонимание пространства, отведенного воспоминаниям и памяти как таковой, искаженной эпохальной дистанцией между тем, что было, и тем, что стало нынешней точкой фиксации, показанной в ретроспективной модели повествования «Зеленого шатра».

При цитации в эпиграфе данного отрывка из письма Шаламову актуализируется также указанный нами выше пласт пространственной фиксации памяти места: воспоминание о Шаламове, вклиненное в предповествовательную структуру романа, обусловлено, в первую очередь, тем, что писатель был родом из Вологодского края, выступающего в «Зеленом шатре» первой отправной точкой географической памяти места, маркированной «провинцией» в качестве микроэлемента бытия русской народности.

Отметим также романский эпизод, свидетельствующий об «отколотости» младшего поколения от вакуума памяти старшего поколения, что демонстрируется нарратором посредством собирательного образа мальчика Сани, которого приводят в ярость многократно повторяющиеся разговоры взрослых об участии их родственников в движении декабристов, что вызывает у Сани желание устроить пародию, связанную со стихотворными строками А.С. Пушкина про заговорщиков, которые были сосланы в Сибирь. Так, мальчик искусственно интегрирует себя в поток воспоминаний о событиях, которые он не застал в силу своего возраста, побеждая первоначальную алиенацию от членов своей семьи. На повествовательном уровне данный прием, фактически помогающий перехитрить установки памяти, осуществляется посредством селективной деформации стихотворных строк пушкинского текста.

Анализируя переосмысление концепта памяти в «Зеленом шатре» отметим, что композиционным макетом романной конструкции выступает временной контрапункт, лишенный традиционной для подобных произведений хронологичности повествования, где смерть одновременно является как первичной сюжетной ступенью, так и финальным повествовательным звеном, воплощая в себе отождествление с трансформацией самого явления памяти: так, с романного витка «смерть» общее понятие памяти зеркально раздваивается, модифицируясь из линейной памяти персо-

нажа в алинерную память о персонаже, что, в свою очередь, становится ознаменованием завершения кругового цикла воспоминаний об ушедшей эпохе как констатации закономерного обнуления классического канона памяти и оглашении качественно нового романного разветвления – памяти о памяти.

Представляет собой интерес с точки зрения концепта памяти также реплика школьного учителя по литературе Виктора Шенгели, отметившего, что военными историками были зафиксированы многочисленные ошибки и неточности в изложении Толстым процесса Бородинской битвы, но большинство людей по-прежнему проецирует изложенную писателем фикциональную действительность из романа «Война и мир» на исконные исторические перипетии военного и поствоенного периода, что позволяет говорить о пространстве, изживающем историческую память в угоду становления феномена памяти литературы, где память исторического события, увековеченного в художественном тексте, преломляет смысловую парадигму фактических исторических реалий.

В романе «Зеленый шатер» примечательным является сопоставление культуры в целом и памяти как элемента, образующего культуру и культурный код, что текстуально показано как через фокус нарратора, представляющего собой повествовательную инстанцию, так и посредством читательских трактовок русской литературы, которой отведена функциональная ниша проводника информации из сюжетной точки «история» в сюжетную точку «память об истории».

Повторно обращаясь к указанной нами выше пространственной фиксации географических мест памяти, остановимся на первой из них – Вологде. Так, Вологодский край, метонимически отражающий установки северных провинций, неотделим от понятия коллективной русской памяти и своеобразия советской власти, где Вологодская земля олицетворяет пограничное измерение между окончательной утратой быта русских деревень и противопоставленной ей вечной памятью о мироустройстве провинций, с присущей им тотальной нищетой и тяжелым трудом ради поддержания сытого существования, где нарратору отведена стезя ученого, исследующего полуразрушенные области, нуждающиеся в его цепкой фиксации деталей о памяти места, пока еще не ставшего художественным вымыслом.

В анализируемом романе прослеживается также иной вид памяти – родовой. Поскольку Вологодский край представляет собой географическое пространство, маркированное родовыми истоками, отождествляемыми с проблематикой национальности, то данный подвид памяти образует явление непреходящее, монументально статичное, выступающее смысловым фундаментом каждого отдельно рассматриваемого персонажа, даже если на каком-то повествовательном разветвлении создается видимость временной амнезии или расщепления родовой памяти как ментального ядра всех главных героев, происходящих из пространственной фиксации Вологодского края. Примечательно, что в «Зеленом шатре» задействована фрагментарная память ландшафтов через многогранное вспоминание персонажами особенностей северной природы, в частности заметное на примере Ольги, для которой память о Севере неотделима от памяти об отце, который был родом

оттуда. Так, любуясь красотой природного ландшафта, описываемой нарратором с кинематографической точностью, героиня открывала в себе новые грани дочерней привязанности к родителю, отождествляемому с северным воздухом и здешней водой, возвращающей воспоминания об ушедшем детстве, что подтверждает единство мест памяти и русского пейзажа как одной из вариаций микроэлементов его структурной конструкции.

Вологодский край, как географическое и метафизическое измерение, показан в произведении сакрализованным пространством, отведенным на усмирение семейных конфликтов, переоценку значимости собственных корней и переосмысление самоидентичности.

Следующей фиксацией памяти места в романе представлен Крым, повествование о котором двойственно подразделяется на инвариант о феномене «литературного Крыма» и Крыма, ставшего нарративным фокусом посредством исторического вопроса об изгнании крымских татар, также проанализированного нами на примере семейной хроники «Медея и ее дети». Структурные микроуровни Крыма как географического пространства памяти места условно сопоставимы с пластом курортного ассоциативного ряда, противопоставленного памятным местностям, маркированным пересечениями с творчеством различных культурных деятелей, конструирующих интертекстуальное полотно романа «Зеленый шатер».

Третьим и главенствующим, сюжетообразующим местом памяти для исследуемого произведения выступает город Москва, что позволяет говорить о литературной традиции так называемого «московского текста» с типологическим для него своеобычием культурных и топографических пространственных установок. Так, Москва предстает в романе своего рода метонимическим барометром реорганизации советского государства. Тем не менее при фокализации на литературных прогулках Виктора Шенгели и его подопечных актуализируется качественно новая интерпретация городского образа культурной столицы с незадействованными ранее описательными элементами Москвы Серебряного века, олицетворяющей эпицентр культурной и исторической памяти, заключенной в память московского пейзажа как хранителя культурного кода конкретной нации, населяющей конкретную территорию.

Так, проговаривая имена и фамилии известных московских деятелей культуры, учитель литературы запускает механизм вычленения из прошлого определенных монументальных лиц, приходящихся смысловым фундаментом для памяти как инструментария по борьбе с забвением. По этой же причине в романе неоднократно приводятся архаичные наименования улиц и скверов, что, в свою очередь, формирует повторное проживание уже минувших на этих участках событий, спровоцированное задействованием вышедших из употребления названий и имен. Отметим, что чередование топонимов переулков и площадей свидетельствует о повествовательной интенции спаять воедино память ушедшего и своего рода предвкушение/ ожидание памяти еще не наступившего, уравнивающей множественность исторических эпох и предопределяющей их корреляционную обусловленность друг другом.

В контексте переосмысления концепта памяти примечательно также то, что шатер, выведенный в претекст романного названия, представляет собой метафизическое скопление живых и умерших людей, образующих вместе пространство памяти, трактуемой через призму схожести с очеловеченным образом Москвы, транслирующей память о самой себе.

Подводя итоги, отметим, что в романе «Зеленый шатер» модель нарративной памяти и личной памяти отдельно рассматриваемых героев представляется опосредованно литературной и литературоцентричной, что подразумевает органическую неотделимость литературы от семантического фундамента исследуемого произведения, в котором литературная память одновременно вбирает в себя все подвиды концепта памяти: родовой и ландшафтной, персонифицированной и коллективной, актуализируя тем самым свою первородную, исходную функцию по преодолению пространственно-временных ограничений.

Обращаясь к проблематике авторской реализации концепта «Память» в романе «Лестница Якова», отметим, что сама структура произведения, сконструированного из множества писем семьи Осецких, задает повествовательную траекторию центростремительности памяти как явления, закупоренного в конкретные переписки, представляющие собой своеобразный осязаемый архив семейной памяти, где за связующее звено взято кровное родство, а разъединяющим и противоборствующим аспектом провозглашения тотального торжества памяти выступает временная дистанция, отнесенность разных членов семьи Осецких к разным историческим эпохам.

Метафорическим примером реконструкции памяти выступает реставрированная после погрома мастерская часовщика, через фактическое разрушение которой большевики будто старались осуществить не только разнос и умерщвление памяти еврейской нации (часовщик был евреем), но и деструкцию памяти как составляющей временного потока, по отношению к которому мастерская, занимающаяся починкой часов, выступала сакрализованным пространством, где часам как носителям и проводникам памяти возвращалась их былая, первородная функция по фиксации временного отрезка, превращающего настоящее в выхваченное из общей действительности воспоминание.

Следующий значимый с точки зрения концепта памяти романский эпизод также связан с мастерской часовщика: Мария приходит в мастерскую по повелению знаменитого писателя Короленко, потрясенного просочившейся в массы информацией о том, что в ходе крушения мастерской были порваны и помяты многочисленные книги, хранящиеся в маленькой библиотеке еврейского студента, часовщика мастерской. На данном повествовательном витке уничтоженные книги с ныне стершимся культурным кодом и непочиненные, непригодные к использованию часы лейтмотивно отождествляются как предметы, прежде хранившие память, но теперь эту способность утратившие, переставшие приходиться предметной фиксацией памяти, что, в свою очередь, позволяет провести аналогию с ленточным конвейером исторической памяти.

С точки зрения задействия концепта памяти представляет интерес также переписка Якова Осецкого с супругой Марусей, в которой рассказывается о последних днях жизни главного героя, сосланного в Абезьский лагерь в качестве политического заключенного за конфликт с советской властью. Так, в переписке с женой присутствуют описания многочисленных кладбищ репрессированных, где само кладбище представляет собой место памяти как генетической, так и исторической, одновременно являясь футляром для того, что осталось от памяти человека, став памятью о его судьбе ближних, проходящих к нему на могилу.

Местом памяти предстает упомянутое кладбище репрессированных также для доктора Литовского, который при вскрытии трупа поместил в брюшную полость умершего маленький флакон с листком бумаги, на котором написал имя православного философа Карсавина, полагая, что когда спустя время потомки скончавшегося решат провести эксгумацию трупа, ими будет обнаружен в останках тела родственника этот клочок записки с именем философа, которому воздвигнут памятник, призванный уравнивать коллективную память о репрессированных с индивидуальной памятью о философе Карсавине. Так, незамысловатому, на первый взгляд, отрывку бумаги со значащимся на нем именем отведена посредническая функция по восстановлению межэпохальной связи нескольких поколений одного географического охвата.

В рассматриваемой семейной хронике смерти, как повествовательной константе, отведена функциональная ниша рефлексии о том, что этой смерти предшествовало до ее перемещения в подраздел памяти о жизни. Отметим также, что расширяется семиотическое поле понятия смерти, переходя от узкой трактовки человеческой гибели к вариациям на тему умерщвления хранилищ частной и общей истории, что демонстрируется нарратором на примере похищенной папки с документами и книгами Нориного деда, которая несколько месяцев подряд досконально анализировалась специалистами перед тем, как было принято окончательное решение придать все записи огню, ознаменовав тем самым метафизическое разрушение памяти через фактическое сожжение ее бумажных хранителей, что, в свою очередь, становится сюжетной точкой раскола семейного ядра родословной Осецких, заключенного в обрамление своеобразным ожившим архивом писем и уничтоженной документации.

Отметим, что память, традиционно помещаемая в вакуум сундуков и потайных ящиков с семейными реликвиями, в «Лестнице Якова» обретает атипичную для себя физиологичность и осязаемость. Так, после ознакомления с юридическими документами о допросе отца Норина память о травме из психологической субстанции мыслей переносится на психосоматические реакции тела, что повествовательно показано через внедрение в текст описания резко накотившего на главную героиню приступа мигрени и тошноты.

В исследуемой семейной хронике также находит отражение феномен литературной памяти, ранее детально рассмотренный нами на примере романа «Зеленый шатер». Поскольку главная героиня Нора в романной действительности неотделима от собственного творческого пути, сконструированного посредством интеграции в

текст модифицированных отрывков из произведений мировой литературы, на которых зиждутся Норины театральные постановки, представляется возможным говорить о понятии «память текста», где один устойчивый сюжет становится базисом для смыслопорождения в другом художественном тексте через вспоминание уже знакомой формы повествования, подвергнутой в новом текстуальном пространстве декодированию литературной памятью, что нарративно показано через внедрение в роман отрывка из стихотворения Бориса Пастернака «Зимняя ночь», преломленного пастернаковского романа «Доктор Живаго» и фрагментарного цитирования трагедийной шекспировской пьесы «Король Лир».

Подводя итоги отметим, что роман «Лестница Якова» является знаковым в контексте концепта памяти, поскольку задает качественно новый ракурс понимания терминологической конструкции «память литературы», демонстрируя не интертекстуальность в ее классическом толковании, а расщепление механизма памяти текста на пласт, представляющий литературу как явление, автономно обладающее способностью вспоминать предшествующий литературный контекст, и пласт, запрограммированный на процесс «вспоминания» о литературе посредством разных разветвлений феномена памяти (преимущественно родовой и исторической), где память анализируется не опосредованно, как независимая лейтмотивная единица, а через рефлекссию о самом процессе образования и означивания памяти и «памяти о памяти».

ЛИТЕРАТУРА

1. *Лакофф Дж. М. Джонсон*. Метафоры, которыми мы живем: пер. с англ. / Под ред. и с предисл. А.Н. Баранова. М.: Едиториал УРСС 2004. С. 256.
2. *Безрукавая М. В., Баскова Ю. С.* Константы идейно-художественного мира Л. Улицкой [Эл. ресурс]. Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/konstanty-ideyno-hudozhestvennogo-mira-l-ulitskoy>
3. *Лотман Ю.М.* Память в культурологическом освещении // Ю.М. Лотман Избранные статьи. Таллинн, 1992. Т. 1. С. 202.

THE CONCEPT OF MEMORY AND PRE-MEMORY IN THE WORKS OF LYUDMILA ULITSKAYA

I. Merangulyan

ABSTRACT

The research article discusses the key concepts of memory in literature, memory of literature and literature, which herself is cultural memory; it's realized in the diachronic literary space of Ulitskaya's prose simultaneously in three invariants: where intertextual connections are identical to literary memory, where the genre is assigned a functional path of literary memory, and institutionalized literary and socio-social memory, which is projected onto the analytical analysis of the structure of Ulitskaya's texts and the engaging of the concepts of memory, post-memory, pre-memory and identity in them.

Keywords: Lyudmila Ulitskaya, ancestral memory, family chronicle, Russian literature, place memory.

ФИЛОЛОГИЯ

DOI 10.48200/1829-0450_2021_3_162
УДК 81

Поступила: 09.08.2021г.
Сдана на рецензию: 15.08.2021г.
Подписана к печати: 13.12.2021г.

К ВОПРОСУ О КЛАССИФИКАЦИИ ТАБУИРОВАННОЙ ЛЕКСИКИ И ЭВФЕМИЗМОВ

С.С. Мисисян

*Российско-Армянский университет
serine.misisyan@rau.am*

АННОТАЦИЯ

Данная статья посвящена исследованию феномена эвфемизации лексики современного русского языка. Автором рассматриваются типологические основы исследования табуированной лексики и эвфемизмов, анализируются основные подходы к изучению эвфемизмов, отмечается ограниченность рассмотренных классификаций в применении.

Ключевые слова: эвфемизмы, табу, типология, табуированная лексика.

Для языковой ситуации на сегодняшний день характерна деформация сложившейся стилистической системы, смещение границ литературного языка, колебание речевых норм.

Как справедливо отмечают А.И. Матвеева, Р.В. Краснов, состояние современного русского языка (распатывание традиционных литературных норм, стилистическое снижение устной и письменной речи, вульгаризация бытовой сферы общения) давно вызывает беспокойство как специалистов-филологов, так и представителей других наук, всех тех, чья профессиональная деятельность связана с речевым общением [1].

Снижение уровня речевой культуры разных слоев общества, в том числе и интеллигенции, настолько очевидно и масштабно, что назрела необходимость возрождения непрерывной языковой подготовки на всех ступенях образования (от начального до высшего) [2].

В современных исторических, экономических, политических, культурно-идеологических условиях в речевую коммуникацию мощным потоком вливается масса речевых явлений, ранее традиционно функционировавших на периферии речевой коммуникации. Несмотря на то, что проблемы табуированной лексики и эвфемизмов освещались в работах ряда российских ученых (В.К. Харченко, В.И. Жельвис, Г.Ф. Ковалев, М.М. Маковский, В.М. Мокиенко, Т.Г. Никитина и др.), тем не менее тенденция огрубления речи, которая выражается в увеличении употребительности эвфемизированной лексики, на сегодняшний день все еще

нуждается в широком научном освещении. Именно этими соображениями обусловлен выбор темы настоящей статьи.

В современном языкознании под эвфемизмами также понимаются слова и выражения, заменяющие табуированные слова, однако наблюдается изменение выполняемых табу и эвфемизмами функций. Если раньше заменяемые эвфемизмами табу использовались преднамеренно, чтобы не вызвать злых духов, не получить наказание, то сейчас эвфемизмы приобретают другую функцию – приукрасить или утаить что-то, неприятное для слушающего, хотя функция замены продолжает сохранять свою силу. Важно также отметить, что эвфемизмы-табуизмы многие лингвисты относят к низкому стилю.

По мере того как стало расти количество опубликованных работ по данной проблематике, стали обнаруживаться разногласия в трактовке эвфемии и табу в целом и их типологических основ в частности.

Одни ученые (например, В.И. Шувалов) рассматривают мелиоративы в лексике современного немецкого языка, понимая под ними «некоторое родовое понятие, отражающее тенденцию в языке и речи к сознательному оценочному завышению или маскировке при обозначении определенных объектов действительности» [3]. Другие, например, К. Барридж, рассматривают политкорректность как «эвфемизм для эвфемизма» [4].

В некоторых современных курсах стилистики (например, учебное пособие И.Б. Голуб) эвфемизмы рассматриваются как стилистическое средство [5]. И.Р. Гальперин, наоборот, считает, что «эвфемизмы не могут рассматриваться как стилистические средства, поскольку они слишком прямо обозначают предмет» [6].

Довольно часто некоторые филологи (например, А.А. Реформатский) не считают нужным отличать эвфемии от криптолалии (тайноречия). Действительно, и тайноречие, и эвфемия служат для маскировки значения слов, но в случае эвфемии и адресат, и адресант понимают, о чем идет речь, в то время как, например, воровской жаргон, являющийся частным случаем криптолалии, обыкновенному носителю, скорее всего, окажется совершенно непонятным.

Противоречия изучения эвфемизмов лежат не только в основе толкования данного понятия. Они касаются также исследования типологических основ. В современной лингвистической науке предлагаются различные классификации эвфемизмов.

Особого внимания заслуживает лингвистическая классификация, предложенная Л.П. Крысиным. Ученый рассматривает следующие явления, подлежащие эвфемизации:

- темы и сферы, связанные с интимной, жизнью людей, отдельными процессами и состояниями, связанными с физиологией человека, с частями его тела;
- взаимоотношения между представителями женского и мужского пола;
- темы неизлечимых болезней и смерти;

- темы, связанные с социальной жизнью человека: социальными и межличностными отношениями, использованием этикетных формул обращения друг к другу;
- сфера дипломатии: темы, связанные с репрессивными действиями власти, государственными и военными тайнами и секретами;
- сферы деятельности армии, внутренней и внешней разведки, полиции, уголовного розыска и др. структур власти, действия которых не должны быть явными;
- сферы распределения товаров и обслуживания населения;
- сфера отношений между различными этносами и социальными группами;
- некоторые обозначения профессий, эвфемистические наименования которых имеют целью придать статус этим профессиям, повысить их престиж [7].

Традиционные классификации эвфемизмов, построенные на указанных выше основаниях, охватывают всю совокупность эвфемистических единиц, однако временные особенности эвфемизмов остаются за пределами большинства классификационных схем.

Особый научный интерес, на наш взгляд, представляют классификации, основанные на тематическом принципе. Данный принцип положен в основу Краткого тематического словаря современных русских эвфемизмов М.Л. Ковшовой. Здесь эвфемизмы разделены на следующие тематические группы:

- **Обиходно-бытовые** (анатомия и физиология человека: *пятая точка, критические дни* и др.; сексуальные отношения: *это самое, муж на час*; возраст, состояние здоровья, внешность, интеллектуальные способности: *красотой не отличается, лишен обаяния, немного того* и др.; смерть: *усопший, ушел от нас* и др.);
- **Социально-политические** (внутриполитические, экономические и социальные проблемы на языке власти: *проблемные группы населения, социально-опасный элемент*; различные обороты в речи чиновников: *коррекционный класс, особый ребенок, девиантное поведение* и др., камуфлирующие обороты в речи юристов: *определенные силы, спецконтингент, контрафакт* и др.; переименование неоднозначных в плане престижности профессий: *оператор машинного доения, эколог торгового зала* и др.) [8].

Б.А. Ларин был первым исследователем, который посчитал уместным разделить эвфемизмы на старые (замена или переименование слова по запрету или слова-табу) и новые (слова-эвфемизмы в их современном понимании). Ученый отмечает: «Следовало бы четко отграничить пережиточно сохраняющиеся слова-заменители по запретам древних религий (табу) от современных эвфемизмов. Наименования одних – “старыми эвфемизмами”, других – “новыми эвфемизмами” недостаточно отражало бы их существенное различие» [9]. По мнению ученого, в новые времена эвфемизмы порождаются либо лживой моралью (*дом терпимости,*

публичный дом, богоугодное заведение), либо ужимками жеманности (собака подняла ножку, у него не было стула, она в интересном положении, мне захотелось обойтись носовым платком)» [10].

В.М. Мокиенко выделяет следующие виды табуированной лексики:

- обценная лексика (нецензурные выражения);
- сакральные табу (например, произнесение имени Бога в иудаизме);
- мистические табу (например, произнесение названия дичи, на которую охотятся);
- лексика, скрывающая неудобство, связанное с необходимостью выйти в туалет и др. [11].

Таким образом, изученные в ходе исследования классификации, на наш взгляд, ограничены в применении, так как учитывают только один критерий. В лингвистической науке и по сей день остается открытым вопрос о пересмотре типологических основ рассмотрения различных групп эвфемизмов. Наблюдается острая необходимость в создании комплексной классификации, учитывающей историю происхождения, семантику, стилистические функции эвфемизмов.

Третья группа противоречий связана с проблемой целесообразности изучения эвфемизмов. В научных кругах бытует мнение, что эти элементы выходят за рамки языковой системы, и именно поэтому целесообразность их изучения ставится под сомнение. Тем не менее, учитывая дихотомию языка и речи, мы полагаем, что наличие данных единиц в речи современного российского (и не только) общества само по себе обуславливает значимость их научного исследования. Эвфемизмы, будучи одним из наиболее ярких компонентов речи, подвержены изменениям, обусловленным переменами в социокультурной сфере. В силу этого эвфемистическая лексика должна находиться в центре внимания не только лингвистов, но и специалистов других областей знания, в частности лингвокультурологии, поскольку исследование эвфемизмов позволяет проникнуть в мир иной культуры, увидеть этот мир через призму национально-культурных особенностей ее народа: реалий его прошлого и настоящего, а также его духовных и моральных ценностей. Как правило, в процессе эвфемизации мы отталкиваемся от принятой в обществе системы ценностей, несоответствие которой и заставляет говорящих испытывать определенный этический дискомфорт и пытаться преодолеть его с помощью эвфемистического переименования, что является интересным аспектом изучения эвфемизмов с позиций психолингвистики, прагмалингвистики лингвокультурологии.

На основе анализа научной литературы по исследуемой проблематике можно прийти к выводу, что в течение XX века в российском языкознании формировались основы изучения лексического явления эвфемизации речи, научный интерес к которому значительно возрос в начале XXI века, о чем свидетельствует появление в научных изданиях большого количества публикаций, монографий и лексикографических трудов, посвященных этой проблеме (Кудрявцев, Куропаткин 2001, Сеничкина 2008 и др.).

Статистический анализ научной литературы, посвященной проблеме табу и эвфемизмов, позволяет прийти к выводу о том, что интерес ученых к изучаемым феноменам не снижается уже почти на протяжении века. Так, запрос в поисковой системе научных работ Google Scholar по ключевому словосочетанию «табуированная лексика» выдает 4 520 научных работ, из коих 1 990 (чуть меньше половины) были опубликованы за последние четыре года. Поиск по ключевому слову «эвфемизм» выдает 7 710 исследований, из коих 3 240 (практически половина) были предприняты за последние четыре года. Данный факт, безусловно, свидетельствует об актуальности темы настоящей статьи.

Теоретический анализ научной литературы по исследуемой проблематике позволяет прийти к следующим выводам:

1. Табу и эвфемизмы являются близкими, однако не идентичными понятиями. На основе изученных научных работ можно констатировать, что в современной лингвистической науке сформировалось два подхода к изучению эвфемизмов: широкий и узкий. Сторонники узкого подхода рассматривают табу и эвфемизмы в качестве синонимичных понятий. Представители широкого подхода под «эвфемизмом» понимают самостоятельный термин, предназначенный для смягчения речи. Эвфемизмы возникли в ответ на необходимость замены табуированных слов в речи.

2. На сегодняшний день процессы образования эвфемизмов (как слов и выражений, посредством которых в речи заменяются грубые, неприличные слова и выражения) происходят чрезвычайно интенсивно, о чем свидетельствует широкое использование эвфемистических единиц в средствах массовой информации, в литературных произведениях современных авторов.

3. Хотя многие ученые характеризуют эвфемизм как многоаспектный феномен, как правило, в исследованиях преобладает интерес к каким-либо отдельным сторонам – к таким аспектам, как генетический, функциональный семасиологический и др.

4. Перспективным, на наш взгляд, являются систематизация и комплексное изучение табуированной лексики и эвфемизмов в русле корпусной лингвистики. Интенсивное развитие когнитивной лингвистики, прагмалингвистики, психолингвистики, социальной лингвистики позволяет предположить, что изучение эвфемизмов с комплексных позиций не за горами. Активизации подлежит лексикографическая работа в области эвфемии.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Матвеева А.И., Краснов Р.В.* Русский язык и культура речи: учебное-методическое пособие. М., 2018. 300с. С. 6.
2. *Введенская Л.А.* Русский язык и культура речи: учебное пособие для вузов / Л.А. Введенская, Л.Г. Павлова, Е.Ю. Катаева. 12-е изд. Ростов н/Д: «Феникс», 2005. 544с.
3. *Шувалов В.И.* Мелиоративы в лексике современного немецкого языка: Автореф. дис. канд. филол. наук.: Моск. Гос. Пед. Ин-т. им. В.И. Ленина, 1978. 16с.
4. *Burridge K.* Euphemism with Attitude: Politically Charged Language Change// *Historical Linguistics*.r Amsterdam, 1998. Pp. 57–76.

5. *Голуб И.Б.* Стилистика русского языка. 4-е изд. М.: «Айрис-Пресс», 2003. 448с.
6. *Гальперин И.Р.* Очерки по стилистике английского языка. М.: Изд-во лит. на ин-х яз., 1958. 459с.
7. *Крысин Л.П.* Эвфемизмы в современной русской речи // «Русистика». Берлин, 1994. № 1/2. СС. 28–49.
8. *Ковшова М.Л.* Семантика и прагматика эвфемизмов. Краткий тематический словарь современных русских эвфемизмов. М.: «Гнозис», 2007. 320 с. СС. 278–303.
9. *Ларин Б.А.* Об эвфемизмах // Б.А. Ларин История русского языка и общее языкознание. М.: «Просвещение», 1977. С. 109.
10. Там же.
11. *Ковшова М.Л.* Семантика и прагматика эвфемизмов. Краткий тематический словарь современных русских эвфемизмов. М.: «Гнозис», 2007. 320с. СС. 278–303.

ON THE TYPOLOGY OF TABOO VOCABULARY AND EUPHEMISMS

S. Misisyan

ABSTRACT

The article is devoted to the study of the phenomenon of euphemization of the vocabulary of the modern Russian language. The author examines the typological foundations of the study of taboo vocabulary and euphemisms, analyzes the main approaches to the study of euphemisms, notes the limitations of the considered classifications in application.

Keywords: Euphemisms, Taboo, Typology, Taboo Vocabulary.

ԲԱՅԻ ԵՂԱՆԱԿԱԺԱՄԱՆԱԿԱՅԻՆ ՁԵՎԵՐԻ ԿԻՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԷԼԵԿՏՐՈՆԱՅԻՆ ՄԱՍՈՒԼԻ ԼԵԶՎՈՒՄ

Ա.Ա. Խաչատրյան

*Երևանի պետական համալսարան
anushkhachatryan@ysu.am*

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Թվայնացված լրատվական խոսույթում առանձնահատուկ տեղ ունի հայերենի՝ քերականական կարգերով հարուստ խոսքի մասերից մեկը՝ բայը: Հոդվածում քննության են առնվում էլեկտրոնային լրագրանյութերում բայի եղանակաժամանակային տարածված ձևերը: Ուսումնասիրված թերթերի լեզվանյութի քննությունը թույլ է տալիս եզրակացնել տեղեկատվական ժանրերում բայի եղանակաժամանակային ձևերի գերակշիռ մասը կազմում են անցյալ ժամանակով կիրառությունները, հաջորդը ներկան է, սրանց համեմատ սակավադեպ են ապառնիով ձևերը:

Հիմնաբառեր՝ էլեկտրոնային մամուլ, բայ, քերականական ժամանակներ, սահմանական եղանակ, անցյալ ժամանակ, ներկա ժամանակ, վաղակատար ժամանակ:

Տեղեկատվական տեխնոլոգիաների արագընթաց զարգացումը ցանցային լրատվամիջոցները դարձրել է տեղեկատվության ստացման առաջնային աղբյուր, որն աստիճանաբար կլանում է ավանդական ՁԼՄ-ները: Թվայնացված տիրույթում առանձնահատուկ տեղ ունեն էլեկտրոնային պարբերականները, որոնք վաղ թե ուշ փոխարինելու են տպագիր մամուլին, որը լիովին չի բավարարում լրատվական բովանդակությունից այլ սպասելիքներ ունեցող ժամանակակից ընթերցողի պահանջները: Դրան են հանգեցնում տեղեկատվության արագ ստացման դյուրացումը, էլեկտրոնային լրագրանյութերի սեղմությունը, դրանց բնորոշ հիպերտեքստայնությունը (հիպերհղումներով կայքից կայք անցում, լրատվության աղբյուրների ստուգում, լրացուցիչ տեղեկությունների ստացում), մուլտիմեդիականությունը (բովանդակության ներկայացումը տարբեր ձևաչափերով, ինչպիսիք են բանավոր ու գրավոր խոսքը, շարժական ու անշարժ պատկերները, երաժշտությունը, գրաֆիկական անիմացիաները և այլն), ինտերակտիվությունը (տեղեկատվություն սպառողների կողմից լրատվական բովանդակությունը վերահսկելու և որպես էլեկտրոնային լրատվամիջոցների խմբագրություններին հետադարձ կապի հնարավորություն) [1]:

Թվայնացված բառապաշարն այսօր ոչ միայն վիրտուալ լսարանի կառավարման գործիք է, այլև յուրօրինակ ցուցիչ [2]: Ցանցային մամուլի լեզուն նաև լակմուսի թուղթ է, որով բացահայտվում է լեզվի իրական վիճակը:

Մամուլի առաջին և կարևոր գործառույթը տեղեկատվականն է, որը հիմնականում իրականացվում է լուրերով [3]: Վերջիններում անգնահատելի դեր ունեն բայերը, որոնցից ասացական բնույթ ունեցողները իբրև լրագրային հիմնաբառեր են հանդես գալիս: Քերականական կարգերի հարստությամբ բնորոշվող այս խոսքի մասով նաև համապատասխան վերաբերմունք է արտահայտվում: Բայի քերականական կարգերը «սերտորեն կապված են մարդկային գիտակցության մեջ իրականությունն արտացոլող ամենակարևոր տրամաբանական կարգերի հետ և կարևոր դեր են խաղում խոսքի արդյունավետության բարձրացման գործում» [4]: Ստորև փորձել ենք պարզել, թե բայի եղանակաժամանակային որ ձևերն են գերիշխում թվայնացված մամուլի լեզվում: Ամենից առաջ հարկ է նշել՝ լրագրանյութերի լեզվական ձևավորումները պայմանավորված են լրագրային ժանրով, լրագրողական ճաշակով, դրանց աղբյուրներով՝ սոցցանցեր, տարբեր գործակալություններ, սեփական թղթակիցների հաղորդագրություններ, պետական գերատեսչությունների, հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների հասարակայնության հետ կապի պատասխանատուների, մամուլի քարտուղարների հաղորդագրություններ, տարբեր անձանց մամուլի ասուլիսներ, արտասահմանյան ՋԼՄ-ներ և այլն:

Գործողության կամ եղելության կատարման ժամանակը լեզվի մեջ վերացարկվում և դրսևորվում է բայի ժամանակի կարգի միջոցով, որը հատուկ է միայն բայի դիմավոր կամ եղանակային ձևերին [5]: Ժամանակի քերականական կարգը ընկալական ժամանակի արտացոլումն է, ցույց է տալիս գործողության հարաբերությունը խոսքի պահի կամ որպես ժամանակային հարաբերությունների հաշվարկման կետ ընդունված որևէ այլ պահի նկատմամբ [6]:

Նախ քննենք ներկայի ձևերը առցանց մամուլի լեզվում՝ հաշվի առնելով, որ դրանք հայերենի ժամանակի քերականական կարգի հարացույցում եզակի են. ներկա ժամանակ ունի միայն սահմանական եղանակը: Իհարկե, մեր հետագա շարադրանքից ակնհայտ է դառնում, որ ներկայի ձևերը քանակապես զիջում են անցյալի կիրառություններին:

Նկատենք՝ ՋԼՄ-ում խոսքը հիմնականում կառուցվում է **սահմանական եղանակի** ժամանակաձևերով, որոնք իրողությունը, փաստը արձանագրելու, ներկայացնելու ոճականորեն չեզոք միջոցներ են՝ ի տարբերություն մյուս եղանակների, որոնք սուբյեկտիվ վերաբերմունք են արտահայտում [7]: Ներկա կարելի է համարել ժամանակի նվազագույն հատվածը՝ և՛ ընդհանուր, և՛ շաբաթը, և՛ տարին: Սակայն սա հարաբերական ընկալական ներկա է, որի ծավալայ-

նությունը չի սահմանափակվում: Ներկա ժամանակով դրված բայի արտահայտած գործողությունը կարող է չնույնացվել խոսքի պահի հետ. այն կարող է սկսվել խոսքի պահից առաջ և շարունակվել դրանից հետո էլ: Խոսքի պահը տևում է ընդամենը մի քանի ակնթարթ, իսկ բայով արտահայտված գործողությունն ընդգրկում է մի ամբողջ ժամանակաշրջան՝ մի քանի ամիս, նույնիսկ տարի: Եվ այսպես, ներկա ժամանակի բայը արտահայտում է գործողություն, որը տեղի է ունենում խոսքի պահին, սակայն միաժամանակ կարող է դուրս գալ նրա սահմաններից: Այդ պատճառով էլ ներկա ժամանակը այդքան զանազան է: «Որոշ լեզուներում հրատապ (ակտուալ) և ոչ հրատապ (ոչ ակտուալ) ներկաները տարբերակվում են առանձին ժամանակաձևերով: Այն լեզուներում, որոնցում ժամանակի քերականական կարգի հարացույցում չկա ընդհանրական ժամանակ արտահայտող բայաշարք, ընդհանրական ժամանակի իմաստը արտահայտվում է ներկայով: Ընդհանրական ժամանակը արտահայտում է մի գործողություն, որը ժամանակային որևէ սահմանափակում չի ընդունում» [8]: Ընդհանրական ներկան դուրս է գալիս թե՛ ներկայի, թե՛ անցյալի, թե՛ ապառնիի ոլորտից, ցույց է տալիս ժամանակային տեսակետից սահմանափակում չունեցող, կանոնավոր կերպով կատարվող գործողություն կամ դրություն, որը կարող է շարունակվել նաև ապագայում: Տարբերում են ընդհանուր կամ մշտական և սահմանումի կամ բնութագրման (արտահայտվում են բոլոր ժամանակների համար ընդունելի ճշմարտություններ), առաձական (իմաստուն խոսքեր, առածներ), սովորույթի կամ կրկնության (արտահայտվում են իբրև կարգ, կանոն, սովորույթ կրկնվող գործողությունները), պատմական (անցյալի գործողությունների մտովի տեղափոխում ներկա ժամանակակետ) ներկայի կիրառություններ [9]:

Նորություններում բայերի ներկա ժամանակաձևերը հիմնականում գործածվում են տեղեկատվության աղբյուրի նշումներում (հղումներում)՝ «Ինչպես հայտնում է Reuters-ը» (armenpress.am, 30.01.2021), «Այս մասին տեղեկացնում է ՄԻՊ գրասենյակը» (hetq.am, 16.07.2021), «Կառավարությունից փոխանցում են, որ...» (azatutyun.am, 16.05.2021), բանախոսի ելույթներից մեջբերումներ անելիս (ինչպես նշում է պատգամավորը, պատմում է ականատեսը, կարծում է տնօրենը), վերնագրերում շարունակական գործընթացներ նշելիս «Պղինձը թանկանում է» (news.am, 29.07.21), «Նավթի համաշխարհային գներն աճում են» (mamul.am, 29.07.21), «Իրանն արժևորվում է» (factor.am, 25.06.2021), «Պետական պարտքն արագ աճում է» (civilnet.am, 18.08.2020), «Նորընտիր ԱԺ-ն շարունակում է նիստը» (news.am, 04.08.2021): Լրագրողներն անկատար ներկան են նախընտրում ուղիղ հեռարձակումները տեղադրելիս՝ «ԱԺ-ն քննարկում է «Պետական նպաստների մասին» օրենքում փոփոխություններ կատարելու մասին հարցը» (tert.am, 05.05.2021), «Նիկոլ Փաշինյանը վարում է Կառավարության նիստը» (a1plus.am, 03.06.2021), «Խորհրդարանը

քննարկում է ԱԺ նախագահի ընտրության հարցը» (azatutyun.am, 02.08.2021), շփման գծում իրավիճակի սրման ժամանակ տարբեր կառույցների դիտարկումները ներկայացնելիս՝ «ԵԱՀԿ-ն ուշադրությամբ *հետևում է* հայ-ադրբեջանական սահմանին ստեղծված իրավիճակին» (azatutyun.am, 13.05.2021), «ԵՄ-ն *հորդորում է* ձեռնպահ մնալ ուժի կիրառումից» (aliqmedia.am, 28.05.2021): Սահմանականի՝ «իրականության եղանակի» անկատար ներկայի բայաձևերը, ցույց տալով խոսելու պահին ընթացքի մեջ գտնվող գործողություն, սկզբով ու վերջով սահմանափակված չեն ու լայնորեն տարածված են ինչպես միջազգային լրահոսից արված թարգմանություններում («Պեկինը *չի համագործակցում* ԱՀԿ-ի հետ կորոնավիրուսի ծագման հետաքննության երկրորդ փուլում» (azatutyun.am, 22.07.21), այնպես էլ տեղական տարբեր գերատեսչություններից վերցված հաղորդագրություններում («Վթարի պատճառները *պարզվում են*» (yerkirmedia.am, 25.11.2019), «Ոստիկանությունում *նախապատրաստվում են* նյութեր և ձեռնարկվում են համապատասխան միջոցառումներ՝ տեղի ունեցածի բոլոր հանգամանքները պարզելու ուղղությամբ» (politik.am, 15.10.2019), «ՃՈ-ն *հորդորում է* իստագույնս պահպանել ճանապարհային երթևեկության անվտանգության կանոնները» (lurer.am, 02.03.2021):

Հայտնի է, որ ներկա ժամանակաձևը կարող է արտահայտել նաև ապագայում կատարվելիք գործողություն: Այս իմաստով ներկան գործածվում է այն դեպքերում, երբ խոսողը կատարվելիք գործողությունը համարում է այնքան ստույգ, ասես խոսելու պահին կատարվելիս լինի: Էլեկտրոնային մամուլի լեզվում ևս հանդիպում ենք անկատար ներկայի նման կիրառությունների, ինչպես՝ «Լավ էլ ծախս *է ավելանում* բյուջեի վրա. ավագանու անդամը՝ աշխատավարձերի բարձրացման մասին» (news.am, 29.07.2021), «Արմեն Սարգսյանը հաջորդ շաբաթ պաշտոնական այցով *մեկնում է* Գերմանիա» (armday.am, 24.11.2018), «Վաղը *լրանում է* Թուրքիայում ռազմական հեղաշրջման մեկ տարին» (civilnet.am, 14.07.2017), «Գործադիրից օրենսդիր *են տեղափոխվում* վարչապետի աշխատակազմի նախկին երկու ղեկավարները» (news.am, 22.07.21), «Արտաքին քաղաքականության վեկտորը *փոխվում է*» (live24.am, 22.07.21) և այլն: Հանդիպում են պարբերական ներկայի կիրառություններ, որը սահմանափակվում է որոշակի ժամանակահատվածով: Նրանով հաղորդվող գործողությունը պարբերաբար կատարվում է ժամանակային այս կամ այն հատվածի սահմաններում: Պարբերականություն կարող է հաղորդել ժամանակի պարագան: Պարբերականության իմաստ են հաղորդում *ամենքք, ամեն մի* դերանունները: Անկատար ներկայի նման կիրառություններ են տեղ գտնում ոչ պաշտոնական լրահոսում, ինչպես՝ «Ամեն օր լույսը *բացվում է, ասում ենք*՝ փառք Աստծո, էսօր նորմալ անցավ» (azatutyun.am, 21.05.2021):

Ներկայի բայաձևերով կարող են արտահայտվել նաև անցյալում կատարված-վերջացած գործողությունները (պատմական ներկա [10]), ինչպես՝ «Ապրիլի 1-ի լույս 3-ի գիշերը սկսված հրետանակոծության ժամանակ գումարտակն *իջնում է* թաքստոց, ապա տազնապով զինվում և ստանալով համապատասխան հրահանգ՝ *սկսում է* մարտական գործողությունները, որի արդյունքում հատուկջոկատայինների և տանկային ստորաբաժանումների օգնությամբ *ազատագրում է* հակառակորդի կողմից ժամեր առաջ գրաված դիրքերի մի մասը» (panorama.am, 13.05.2020), «..... ձայնագրությունում *զեկուցում է* Օնիկ Գասպարյանը» (azatutyun.am, 20.04.2021): Հասկանալի է, որ ներկայի այսպիսի կիրառությունը ոճական հնարանք է. անցյալի գործողությունները ներկայացնելով որպես խոսելու պահին կատարվող՝ հեղինակը կենդանություն ու հավաստիություն է հաղորդում ասելիքին:

Մեր ուսումնասիրած շուրջ 2 տասնյակի հասնող էլեկտրոնային թերթերի նորություններում ժամանակային ձևերի գերակշիռ մասն անցյալի բայաձևերով է իրացված: Անցյալ ժամանակի՝ քանակապես գերակշռող ձևերը, տեղեկատվական ստույգ բովանդակությամբ օգնում են առավելագույն և ճշգրիտ վերստեղծել տեղի ունեցած իրադարձության մասին լրատվությունը: Բայի անցյալ ժամանակը ցույց է տալիս խոսելու պահին կամ մի անցյալ ժամանակակետի նախորդած գործողություն կամ եղելություն: Էլեկտրոնային թերթերի լեզվում անցյալի ժամանակային ձևերից գերիշխողը **վաղակատարն** է, որը ցույց է տալիս ներկա ժամանակակետից առաջ կատարված ավարտված գործողություն: Այս ժամանակաձևը հաճախադեպ է ինչպես վերնագրերում, այնպես էլ տեքստերում, ինչպես՝ «Ձարեհ Սինանյանը *հանդիպել է* ԱՄՆ-ի և Կանադայի հայ լրագրողների հետ» (armenpress.am, 18.09.2020), «ՀՀ ԱԺ նախագահն *ընդունել է* Հայաստանում Արգենտինայի դեսպանին» (factor.am, 26.05.2021), «ԵՄ խորհուրդը *հաստատել է* ոլորտային պատժամիջոցները Բելառուսի տնտեսության դեմ» (azatutyun.am, 28.06.2021), «ԱՀԿ-ն հայտարարել է, որ աշխարհում ավելի քան 2,6 մլն մարդ է վարակվել մեկ շաբաթում» (Iragir.am, 30.06.2021): Վաղակատարի բայաձևերի գլխավոր առանձնահատկությունն այն է, որ նրանք, որպես կանոն, ցույց են տալիս այնպիսի գործողություն, որին խոսողն ինքը ականատես չի եղել, այլ պատմում է կամ ուրիշներից լսելով, կամ էլ հետևանքից դատելով՝ ի տարբերություն անցյալ կատարյալի ձևերի, որոնք արտահայտում են այնպիսի գործողություն, որին խոսողն ականատես է եղել [11]: Մամուլի լեզվում հանդիպում են վաղակատարի պայմանական եղանակի ապառնիի իմաստով գործածության դեպքեր, որոնցով արդեն սուբյեկտիվ վերաբերմունք է արտահայտվում, ընդգծվում խոսողի այն համոզվածությունը, որ գործողությունը կատարվելու է առանց առարկության, ինչպես՝ «ԿԳՄՄՆ-ն քրքրում է «Ֆեյսբուքը», ու *վայն եկել է տարել*, եթե հանկարծ «բռնեցնեն» (yerkir.am, 15.09.2020): **Վաղակատար անցյալով** («Թուրքական կողմը *բողոքել էր* դատարանի որոշման դեմ»

(ermenihaber.am, 29.07.2021) «...կալանավորումը որպես խափանման միջոց կիրառելու մասին նախկինում ներկայացված միջնորդությունները *մերժվել էին...*» (hetq.am, 30.07.2021)), **ապակատար անցյալով** («Ամեն ինչ կամ ոչինչ տրամաբանությունը *տանելու էր* արյունահեղության» (lin.am, 18.02.2015)) ձևերը սակավ են հանդիպում էլեկտրոնային լրագրանյութերում:

Կիրառական հաճախականությամբ հաջորդը **անցյալ կատարյալ** ժամանակն է, որը ցույց է տալիս մի անցյալ ժամանակակետում առանց տևականության կատարված, ավարտված գործողություն կամ եղելություն: Ի տարբերություն վաղակատարի՝ այս ժամանակը ցույց է տալիս խոսելու պահին ավելի մոտ գործողություն, ինչպես «Ալեն Սիմոնյանն *ընտրվեց* ԱԺ նախագահ» (hetq.am, 02.08.2021), «Կառավարությունը *հավանություն տվեց* ՀՀ-ում ազգային փոքրամասնությունների օր նշելու նախագծին» (armenpress.am, 14.01.2021), «Իշխանությունը *մերժեց* բանակի հզորացման ԼՀԿ նախագիծը» (panorama.am, 04.05.2021), «ԱԺ-ն ամբողջությամբ *ընդունեց* Ընտրական օրենսգրքի փաթեթը» (hetq.am, 07.05.2021), «Նախարարը դրսում *գրուցեց* իրավապաշտպանների հետ» (armeniasputnik.am, 08.01.2021), «Բարկեն Թունյանն *անդրադարձավ* տնտեսական խնդիրներին» (irates.am, 09.02.2021): Վաղակատարի համեմատությամբ՝ անցյալ կատարյալի ցույց տված գործողությունն ավելի ստույգ է ու հավաստի, որի համար էլ երբեմն «ականատեսի անցյալ» է կոչվում: Մակավ հանդիպում են անցյալ կատարյալի՝ ապառնիի իմաստ արտահայտելու դեպքեր՝ «Ասաց՝ դե ես *գնացի*, երեխեքիս լավ կնայես» (168.am, 20.04.2021):

Անկատար անցյալը գործողության անկատարության գաղափարը արտահայտում է երկու կերպ: Մի դեպքում արտահայտում է անցյալում սկսված և անցյալի համար չավարտված գործողություն կամ շարունակվող վիճակ, իսկ մյուս դեպքում՝ իբրև կրկնվող գործողություններ, որոնք սկսվում էին և վերջանում ու կրկին սկսվում և վերջանում: Չավարտվածությունն այս դեպքում վերաբերում է ոչ թե որևէ գործողության վիճակին, այլ այդ գործողությունների կրկնությանը, որը տեղի է ունենում անորոշ չափով՝ անորոշ անցյալ ժամանակամիջոցում [12]: Բերենք օրինակներ՝

«Մեզ նախկինում *սպառնում էին* պատերազմով, այսօր՝ խաղաղության համաձայնագրով» (tert.am, 29.07.2021), «Զինվորների ուղղորդված քվեարկության վերաբերյալ ահազանգեր ընտրության օրը *հնչում էին* տարբեր տեղամասերից» (azatutyun.am, 24.06.2021), «Շուշիի վերաբերյալ իրարամերժ լուրեր *էին պտտվում*» (hetq.am, 10.07.2021):

Էլեկտրոնային թերթերի լեզվում վաղակատար, անկատար ներկա ու անցյալ կատարյալ ժամանակներին կիրառական հաճախականությամբ զիջում է **սահմանականի ապառնին**՝ ցույց տալով մի ներկա ժամանակակետի համեմատությամբ կատարելի գործողություն, ինչպես՝ «Հայկ Մարությանը

ընդունելությունն է կազմակերպելու քաղաքացիների համար» (lin.am, 28.11.2018), «Ոչ մի ՀՀԿ-ական բանակի դեմ չի խոսել և չի խոսելու» (24news.am, 19.08.2021), «Այո, ես այդ թուղթը ստորագրելու եմ» (azatutyun.am, 20.05.2021), «Գևորգ Պետրոսյանը չի մասնակցելու քարոզարշավին» (armtur.am, 03.08.2018), «ԱՄՆ-ը Աֆղանստանի բանակին չի օգնելու օդային գրոհներով» (amerikayidzayn.com, 15.06.2021): Հայ լեզվաբանության մեջ տարբերումների տեղիք են տվել **հարակատար դերբայ+եմ/էի** կառույցները: Սահմանափակ թվով եղանակաժամանակային այս ձևերը, սակայն մեծ կենսունակություն են հանդես բերում մամուլի լեզվում, ինչպես «Ռուսաստանն *անհանգստացած է* հայ-ադրբեջանական սահմանին առկա լարվածությամբ» (tert.am, 22.07.21), «Լրագրողական կազմակերպությունները *վրդովված են*» (Iragir.am, 06.07.2021), «Նա *տարված է* մեր ժողովրդավարությանը միջամտելու գաղափարով» (armtimes.am, 23.04.2018): Հովհ. Բարսեղյանը հարակատարն ու անցյալի հարակատարը մտցնում է սահմանական եղանակի ժամանակա-ձևերի մեջ՝ միաժամանակ ընդգծելով, որ խոսքը կրավորական և չեզոք սեռի այն բայերի մասին է, որոնցով արտահայտված գործողությունը կարող է թողնել մնայուն հետևանք. «Սահմանական եղանակի հարակատար բայա-ձևերով արտահայտվում է անցած գործողության հետևանքը (ավարտվածությունը), որը միաժամանակ վերագրվում է ենթակային իբրև նրա վիճակը, դրությունը խոսքի մոմենտում [13]: Նույն կերպ է վարվում Ալ. Մարգարյանը [14]՝ Ս. Աբեղյանի օրինակով առանձնացնելով «դրության հատկության նշանակությամբ» կրավորական և չեզոք սեռի բայերը, որոնցով կազմված «ժամանակների մեջ առանձնապես շեշտվում է անցյալ գործողության հետևանքը, որ իբրև մնայուն դրություն հարատևում է՝ հարակատարինը մինչև խոսողի ներկան...., իսկ անցյալինը մինչև մի անցյալ ժամանակակետ [15]»: Ալ. Մարգարյանն իր հիմնավորումները ներկայացնում է «Հարակատարն ու անցյալի հարակատարը բայական ժամանակներ են» հոդվածում [16]: Պ. Պողոսյանը սահմանական եղանակի հարակատարը և հարակատար անցյալը համարում է վիճակի ժամանակաձևեր, որոնց իրենց արտահայտած իմաստով մոտ են վաղակատարն ու անցյալ վաղակատարը: «Եթե սահմանական եղանակի մյուս բոլոր ժամանակները դիմամիկ ժամանակներ են (արտահայտում են շարժում, որը կամ սկսվել է ու վերջացել է և կամ սկսվելու է ու վերջանալու), ապա հարակատար ժամանակները ստատիկ ժամանակներ են, ցույց են տալիս առարկայի՝ սուբյեկտի վիճակը, որն արդյունք, հետևանք է անցյալում տեղի ունեցած մի գործողության [17], ինչպես «Կորոնավիրուսի դեմ պայքարը *տապալված և ձախողված է*» (24news.am, 31.08.2020): Գ. Ջահուկյանը, զուգահեռ անցկացնելով հարակատար և անկատար ձևերի միջև, գտնում է, որ «Ընդհանուր առմամբ, *ած*-ով ձևերը արտահայտում են վիճակ, նրանց հակադրվող *ուս*-ով ձևերը՝ գործողություն, շարժում, վիճակային անցում» [18]: Ըստ լեզվաբանի՝ *ած*-ով ձևերը մտնում են բայի խոնարհման

համակարգ: Մ. Ասատրյանը նկատում է. «Ինչպես որ հարակատար դերբայն ունի երկվական բնություն, այնպես էլ երկվական բնություն ունեն նրանով և *եւ-էի* օժանդակ բայով կազմված կառուցվածքները: Եվ դրանք հանելով բայի խոնարհման հարացույցից՝ անտեսում ենք հարակատարի արտահայտած գործողության նշանակությունը, իսկ թողնելով հարացույցի մեջ՝ անտեսում ենք նրա արտահայտած հատկանշային նշանակությունը» [19]: «Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը» աշխատության մեջ Էդ. Աղայանը հարակատարով ձևերը դուրս է բերում սահմանական եղանակի խոնարհման հարացույցից, քանի որ արտահայտում են առարկայի վիճակ՝ իբրև «հարատևող մնայուն հատկանիշ»: «*Եւ-ի* միացությունը ձեռք է բերել գերազանցապես բաղադրյալ ստորոգյալի արժեք, որին հատուկ է ներկա ժամանակը» [20]: Նկատենք, սակայն, որ կրավորական և չեզոք սեռի որոշ բայերի հարակատար դերբայ+եւ/էի ձևերը դեռևս պահպանում են իրենց ժամանակային իմաստը: Այս ժամանակային ձևերը ցույց են տալիս անցյալում սկսված և ներկայում հարատևող գործողություն՝ որպես տվյալ առարկայի դրություն, վիճակ: Ինչպես նշվում է Ա. Աբրահամյանի, Ն. Պառնասյանի, Հ. Օհանյանի «Ժամանակակից հայոց լեզվի» «Ձևաբանություն» հատորում, եթե չլիներ վերլուծական ժամանակների անվանման ընդունված սկզբունքը, ավելի ճիշտ կլիներ այդ ժամանակը անվանել վիճակային ներկա [21]: Բերենք օրինակներ առցանց մամուլի լեզվից՝ «Հայաստանն այսօր *կանգնած է* Թուրքիայի հետ պատերազմի վտանգի առաջ» (7or.am, 23.09.2020), «Պուտինը *համոզված է*, որ Ղարաբաղի հարցով եռակողմ պայմանավորվածություններն այլընտրանք չունեն» (mamul.am, 17.05.2021), «Ամեն ինչ *կախված է* Երևանից» (Iragir.am, 04.07.2021), «Ռուսաստանը *մտահոգված է* Վրաստանում ՆԱՏՕ-ի զորավարժություններով» (azatutyun.am, 30.07.2021), «Նեյմարը *տարված է* «Բարսելոնա» վերադարձի մտքով» (168.am, 07.06.2019) և այլն: Սահմանականի ժամանակաձևերին հաջորդում են **ենթադրական եղանակի** ձևերը, ընդ որում, հիմնականում **ապառնիով**, որոնք արտահայտում են խոսողի հաստատ համոզմունքը կամ ենթադրությունը խոսելու պահից հետո կատարվելիք գործողության իրագործման վերաբերյալ, ցույց տալիս խոսողի վճիռը, որոշումը, հաստատ նպատակադրումը գործողության կատարման վերաբերյալ [22], ինչպես՝ «Ֆրանսիան *կդիտարկի* պաշտպանության ոլորտում Հայաստանի հայտը» (news.am, 23.07.21), «Քաղաքացիական պայմանագիրն» առաջիկայում *կհայտարարի* Արարատ Միրզոյանի նոր նշանակման մասին» (news.am, 03.08.2021), «Վարչապետը այսօր կրկին *կընդունի* անհետ կորածների ծնողներին» (factor.am, 24.11.2020), «Պարոն դեսպանը *կներկայացնի* իր տեսլականը» (Iragir.am, 22.01.2018), «Եվրոպական խորհրդարանը *կքննարկի* հայ ռազմագերիների հարցը» (panorama.am, 13.05.2021), «Իմ քայլը» ձեռնպահ *կքվեարկի* վարչապետի ընտրությանը» (factor.am, 03.05.2021): Ենթադրականի

Ժխտականով ձևերով վճռականությունն ավելի է ընդգծվում, ինչպես՝ «Ռոստոմի գլխավոր մարզիչը *չի համատեղի* աշխատանքը Ռուսաստանի հավաքականում» (news.am, 02.08.2021), «Բայդենը *չի հանդիպի* Կիմ Չեն Ընի հետ» (hraparak.am, 30.03.2021), «Վարչապետը *չի մեկնի* Մոսկվա» (civilnet.am, 19.06.2020): Մրանց զիջում են ենթադրականի անցյալի ձևերը, որոնք հիմնականում հանդիպում են ստորադասական նախադասություններում, ինչպես՝ «Մարդիկ տարիներով սպասում էին, թե ինչ որոշում *կկայացնեն* ՄԻԵԴ-ը» (հանգման խնդիր երկրորդականում, armlur.am, 19.06.2019): Մ. Ասատրյանը, հիմք ընդունելով այն, որ կը-ով կազմված բայաձևերի եղանակային հիմնական իմաստը հաստատողական իմաստն է, նկատում է՝ դրանք կարելի է կոչել հաստատողական եղանակի բայաձևեր, սակայն, հետևելով ավանդույթին, գործածում է «պայմանական կամ ենթադրական եղանակ» անվանումը [23]:

Մյուս ժամանակաձևերը հազվադեպ են հանդիպում՝ ԶԼՄ-ների լեզվի ու ոճի առանձնահատկություններով պայմանավորված: Երբեմն դրանք տեղ են գտնում առանձին գործիչների խոսքում, ինչպես՝ **հրամայական ապառնի**՝ «Երբեք մյուսներին *թույլ մի տվեք* համոզել ձեզ, թե ինչ-որ բան բարդ է կամ անհնար» (news.am, 03.08.2021), «*Չիեղաթյուրե՛ք* փաստերը» (24news.am, 03.08.2021), **ըդձական անցյալ**՝ «Եթե իրենց կովիղի թեստը *լինեն* դրական, կրկին չէին կարողանա օգտվել ելույթի հնարավորությունից» (news.am, 03.08.2021), «Երկու տարի ժամանակ *ունեիր, գնայի՛ր* ու *գնեի՛ր* քո ցանկացած գենքերը» (hraparak.am, 24.03.2021), «*Գնայի* Սյունիք, ի՛նչ տեսնեի» (168.am, 15.06.2021), **հարկադրական ապառնի**՝ «Մեր սահմանները մենք *պետք է պաշտպանենք*» (aravot.am, 05.07.2021): Ըդձականի ապառնի և անցյալ ժամանակաձևերը ավելի շատ հանդիպում են ստորադասական նախադասություններում՝ ուղիղ խնդիր երկրորդականում՝ «ՀՅԴ-ն *չի բացառում*, որ Սերժ Սարգսյանը *զբաղեցնի* վարչապետի պաշտոնը» (azatutyun.am, 31.10.2016), նպատակի երկրորդականում՝ «Պատգամավորներին կրերենք, որ *քվեարկեն*» (yerkirmedia.am, 25.02.2021), որոշիչ երկրորդականում՝ «Չի եղել ինստիտուտ, որ ինձ *զեկուցի*, որ պատերազմն անխուսափելի է» (armenpress.am, 14.04.2021), ենթակա երկրորդականում՝ «Ենթադրվում է, որ հակառակորդը *գիտի՛* գորամասը որտեղ է, պահեստը որտեղ է» (lurer.com, 29.05.2021), ըդձականի անցյալ ստորադասականի գլխավոր բաղադրիչում՝ «Ես *գիտեի*, որ մեր տղերքին ծեծել են, հույս ունեի, որ չեն նկարել» (hraparak.am, 19.05.2021), հարկադրական անցյալ՝ «Պաշտոնյան, ում ես եմ նշանակել, *պետք է զեկուցեք*, որ բանակում գրահաբաճկոնի ու սաղավարտի խնդիր կա» (shabat.am, 29.05.2021): Մեր ուսումնասիրած թերթերում գրեթե չենք հանդիպել երկրորդական բաղադրյալ ժամանակաձևերի կիրառության: Արդի հայոց գրական լեզուն գնում է դեպի եղանակաժամանակային կիրառությունների պարզեցում և ձգտում է խուսափել երկրորդական բաղադրյալ ժամանակների գործածությունից. դրանց փոխարեն գերադասում է գործածել հիմնական ժամանակներ [24]: Բայի

եղանակաժամանակային ձևերի առնչությամբ հարկ ենք համարում նշել նաև որոշ անհանձնարարելի կիրառությունների մասին: Քերականական համակարգում ամենից աչքի զարնողը սահմանական ներկայի, վաղակատարի ու հարկադրական ապառնիի ժողովրդախոսակցական կազմությունն է «*ա*»-ով, որի կիրառությունը արդարացվում է, եթե պայմանավորված է ոճական՝ քանակախոսին կերպավորելու, խոսքը կենդանի ու անմիջական ներկայացնելու նպատակադրումներով: Ցավոք, *է*-ի փոխարինումն *ա*-ով այսօր արդեն համատարած բնույթ է կրում՝ հաճախադեպ լինելով անգամ պետական բարձր պաշտոններ զբաղեցնողների խոսքում: Նկատենք՝ լրագրողները հազվադեպ են այդ *ա*-երը փոխում *է*-երով կենդանության երանգը չկորցնելու համար՝ անկախ բանախոսի անձից ու պաշտոնից, ինչպես՝ «Էս մարդը ինչ *ասում ա, սուտ ա*» (mamul.am, 20.04.2018), «Կովերի հետևից *գնացել ա*, հասել իրենց պոստը» (azatutyun.am, 27.07.2021), «Տղես գյուղապետարանում *ա ապրում*» (24news.am, 06.11.2021), «Մարդ *պետք ա* ոտքը յորդանի չափով մեկնի» (24news.am, 03.08.2021):

Ամփոփելով վերոշարադրյալը՝ նկատենք՝ լրատվության լեզվում քերականական առանձնահատկություններով ծանրակշիռ տեղ է զբաղեցնում բայը՝ նախադասության առանցքը, որը Մ. Աբեղյանը նույնացրել է խոսքի հետ. «Խոսքն, ուրեմն, մտածության արտահայտությունն է բայով... Ամեն բայ մենակ մի խոսք է կազմում... Խոսքի էությունն է ստորոգումը» [25]: Լրագրողները բայի եղանակաժամանակային այս կամ այն ձևին են նախապատվություն տալիս՝ ելնելով լրատվական ժանրի առանձնահատկություններից, սեփական լեզվամտածողությունից ու ճաշակից: Հաճախադեպ են վաղակատարը, անկատար ներկան, անցյալ կատարյալը, կենսունակություն են ցուցաբերում ենթադրականի ապառնիով ձևերը: Սահմանական եղանակի ժամանակային ձևերից համեմատաբար սակավ է հանդիպում ապառնին, ապակատար անցյալը՝ խիստ հազվադեպ, նույնը վերաբերում է երկրորդական բաղադրյալ ժամանակներին, իսկ ըղձականի, հրամայականի, հարկադրականի ձևերը գործածվում են ըստ հարկի՝ ավելի շատ առանձին գործիչների խոսքում՝ հիմնականում բարդ ստորադասական նախադասություններում: Պայմանավորված վերաբերմունքային տարբեր գործոններով կամ խոսքային իրադրությամբ՝ բայի եղանակաժամանակային ձևերը կարող են փոխարինել իրար:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. *Ավետիսյան Ա.* Համացանցային ՁԼՄ-ի առանձնահատկությունները և կոնվերգենցիան, էլ. աղբյուր՝ http://ysu.am/files/09A_Avetisyan.pdf
2. *Сафина А.Р.* Особенности языка российских интернет-СМИ, էլ. աղբյուր՝ <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-yazyka-rossiyskih-internet-smi/viewer>.
3. *Ղափթյան Յու.* Լրագրային ժանրերի լեզվաոճական առանձնահատկությունները, Եր., 2006, էջ 4:

4. *Дементьева Е. Ю.*, Глагол в рекламном тексте. Текст: автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. филол.наук: (10.02.01) / Е.Ю. Дементьева. Воронеж, 2004.16с.
5. *Արքայանյան Ա., Պարոնասյան Ն., Օհանյան Հ.*, Ժամանակակից հայոց լեզու, հտ. 2, Ձևաբանություն, Եր., 1974, էջ 340:
6. *Գևորգյան Շ.* Հայերենի եղանակաժամանակային ձևերը և վրացերենի բայաշարքերը, Եր., 2009, էջ. 6–7:
7. *Ավետիսյան Յու.* և ուրիշներ, Հայոց լեզու և խոսքի մշակույթ, Գիրք Բ, Ե., 2015, էջ 267:
8. *Գևորգյան Շ.*, նշվ. աշխ., էջ 30:
9. *Ասատրյան Մ.* Ժամանակակից հայոց լեզու, Ձևաբանություն, Եր., 2004, էջ 289:
10. *Ասատրյան Մ.*, նշվ. աշխ., էջ 289:
11. Նույն տեղում, էջ 293:
12. *Պողոսյան Պ.* Բայի եղանակաժամանակային ձևերի ոճական կիրառությունները արդի հայերենում, Եր., 1959, էջ 62:
13. *Բարսեղյան Հ.*, Արդի հայերենի բայի և խոնարհման տեսություն, Եր., 1953, էջ 190:
14. *Մարգարյան Ալ.* Հայոց լեզվի քերականություն, Ձևաբանություն, Եր., 2004, էջ 430:
15. *Արեղյան Մ.* Հայոց լեզվի տեսություն, Եր., 1965, էջ 431:
16. *Մարգարյան Ալ.* Հարակատարն ու անցյալի հարակատարը բայական ժամանակներ են, Պատմա–բանասիրական հանդես, Եր., 1964, No 2 (25):
17. *Պողոսյան Պ.*, նշվ. աշխ., էջ 96:
18. *Ջահուկյան Գ.*, Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը, Եր., 1969, էջ 274:
19. *Ասատրյան Մ.*, նշվ. աշխ., էջ 243:
20. *Աղայան Է.*, Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, Եր., 1967, էջ. 346–354:
21. *Արքայանյան Ա., Պարոնասյան Ն., Օհանյան Հ.*, նշվ. աշխ., էջ 363:
22. *Արքայանյան Ա., Պարոնասյան Ն., Օհանյան Հ.*, նշվ. աշխ., էջ 394:
23. *Ասատրյան Մ.*, նշվ. աշխ., էջ 304:
24. *Պողոսյան Պ.*, նշվ. աշխ., էջ 218:
25. *Արեղյան Մ.*, նշվ. աշխ., էջ 362:

ВРЕМЕННЫЕ ФОРМЫ ГЛАГОЛА В ЯЗЫКЕ ЭЛЕКТРОННОЙ ПРЕССЫ

А.А. Хачатрян

АННОТАЦИЯ

В статье исследуются временные формы глагола в Интернет-СМИ. Изучение лингвистического материала исследуемых газет позволяет сделать вывод, что в информационных жанрах большинство глаголов выражаются в прошедшем времени, следующее – настоящее время, по сравнению с этими будущие времена встречаются редко.

Учитывая огромное влияние СМИ на социальные процессы, изучение языка электронных газет имеет большое значение. Оцифрованная лексика сегодня – это не только инструмент управления виртуальной аудиторией, но и уникальный индикатор. Язык онлайн-СМИ – это лакмусовая бумажка, которая показывает истинное состояние языка. Прежде всего, необходимо отметить, что языковая структура СМИ обусловлена журналистским жанром, вкусом автора, их источниками: социальные сети, различные агентства, корреспондентские отчеты, пресс-релизы государственных ор-

ганов, общественно-политических организаций, пресс-конференции разных людей, зарубежные СМИ и т.д. Первая важная функция прессы – это информационная, которая в основном осуществляется в виде новостей. Глаголы, являющиеся ключевыми словами в газетах, играют в них неопценимую роль. Глагол – это суть предложения. Характеризующаяся богатыми грамматическими категориями, глаголы также часто используются в оценочном тоне.

Следует отметить, что в информационных жанрах электронных СМИ речь в основном строится в изъявительном наклонении, поскольку глаголы этого наклонения являются стилистически нейтральными средствами записи действительности, факта, в отличие от других наклонений, выражающих субъективное отношение. Настоящее время глагольных времен остается более привлекательным для описательной новостной информации, поскольку оно указывает на то, что действие происходит в течение определенного периода, что подчеркивает новизну случившегося. Настоящее время чаще используется в прямых трансляциях («Заседание правительства продолжается»), при сообщении об источнике информации («Как сообщает Reuters») и для отметки любого продолжающегося действия. Количественно доминирующие формы прошлой времени с точным информационным содержанием помогают воссоздать новости о событии как можно точнее.

Прошедшее время глагола, указывая на действие или событие, предшествующее моменту речи, наиболее часто используемое в средствах массовой информации («В Кабуле произошел взрыв»). Будущее время, описывающая события и действия после момента речи, количественно уступает предыдущим («США не будут помогать афганской армии ударами с воздуха»). Наше исследование языка интернет-прессы показывает, что глагол является центром тяжести речи в новостных онлайн-материалах.

Ключевые слова: электронная пресса, глагол, грамматические времена, изъявительное наклонение, прошедшее время, настоящее время, давно-прошедшее время.

VERB TENSES IN THE LANGUAGE OF ELECTRONIC PRESS

A. Khachatryan

ABSTRACT

The verb with a rich grammatical categories has a special place in digital media speech. The article examines the verb tenses in electronic media. Examination of the linguistic material of the studied newspapers allows concluding that in the information genres the predominant part of the verb tenses is the past, the next one is the present, in comparison with them there are fewer future tenses.

Keywords: Electronic press, verb, grammatical tenses, indicative mood, past tense, present tense, perfective tense.

ОСОБЕННОСТИ КИНОЯЗЫКА СЕРГЕЯ ПАРАДЖАНОВА В РАННИЙ ПЕРИОД ТВОРЧЕСТВА

В.И. Журавлева

*Национальная академия наук РА
veronika.barhudaryan@yandex.ru*

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируются ранние кинокартины режиссера Сергея Параджанова, снятые до фильма «Тени забытых предков» (1964) в Киеве. Здесь предпринята попытка выявить и описать особенности киноязыка Параджанова, позже проявленные и развитые в зрелом периоде творчества режиссера. Кроме того, автор уделяет внимание и анализирует трансформацию сюжета «путешествия героя» в первой полнометражной картине Параджанова «Андриеш» (1955) и последней «Ашик-Кериб» (1988).

Ключевые слова: кино, драматургия, соцреализм, поэтический кинематограф, советское кино.

Исследователи творчества Сергея Параджанова (М. Черненко; Л. Григорян; К. Калантар), по мнению автора статьи, уделяют мало внимания ранним кинокартинам режиссера, снятым до фильма «Тени забытых предков» (1964). В киноведении сложилась точка зрения, согласно которой ленты режиссера до 1964 года представляет малую творческую ценность, художественно слабы и неубедительны: «Его [Параджанова] дебют в кино оказался весьма заурядным. Более того, такими же без “божества, без вдохновения” были и последующие работы <...> Если смотреть эти картины сегодня, неизбежно возникает ощущение, что снимал их другой человек, что это фальсификация, это не Параджанов» [1]; «Даже пересказывать неловко, и можно понять неловкость режиссера, которому приходится – через три с половиной десятилетия – принимать на себя давний и прочно забытых грех молодости [о картине “Андриеш”]» [2]. К. Калантар, отмечая несостоятельность фильмов Параджанова «до теневого периода», подчеркивает: «Грех фильма “Андриеш” заключается прежде всего в беспринципном эклектизме, в механическом перенесении на экран элементов разных искусств, вследствие чего они почти полностью оказались во власти кинематографических и иных штампов в их худшем виде» [3].

Вместе с тем, уже в ранних фильмах режиссера можно выявить признаки характерных особенностей его киноязыка, позже получивших свое развитие в зрелом творчестве Параджанова. Новизна данной работы заключается в том, что автор статьи впервые предпринимает попытку не только выявить и описать при-

знаки характерных особенностей киноязыка режиссера Параджанова, позже получивших свое развитие в его зрелом творчестве, но уделяет внимание развитию сюжета «путешествия героя» в ретроспективе работ Сергея Параджанова на примере первого и последнего его фильмов – это «Андриеш» (1955) и «Ашик-Кериб» (1988).

Сергей Параджанов, получив работу на Киевской киностудии, в 1952 году переезжает в Киев, где за год до этого работал ассистентом режиссера на съемках фильма Владимира Брауна «Максимка» (1952). В 1954 году режиссер снимает свою первую полнометражную картину «Андриеш», премьера которой состоялась 30 мая 1955 года. Этот фильм основан на вышеупомянутой дипломной работе и является результатом совместного труда с режиссером Яковом Базеляном. Рассматривая эту картину в контексте творческой биографии режиссера, можно увидеть, как в «Андриеше» Параджанов затрагивает сюжетную конструкцию, реализованную в полной мере в его последней картине «Ашик-Кериб» (1988).

Свою роль в драматургической конструкции тема любви Войнована и Ляны играет на этапе завязки, как «зов к путешествию» Андриеша (речь идет о похищении Ляны Злым Вихрем), и также на этапе развязки – когда на помощь Андриешу в схватке с врагом приходит Войнован. Кроме этого, образ Мольфара Юрия из «Теней забытых предков» в определенной степени перекликается с образом Злого Ветра из «Андриеша», повелителя природных сил, способных по его воле нести разрушения простым людям. Сюжет запускается тогда, когда Колдун выхватывает Ляну из общего круга танцующих, словно из привычного круга жизни. В сцене похищения Ляны Злой Вихрь демонстрирует свою силу и власть над силами природы, это же делает Юрий в эпизоде «Мольфар», но с технической точки зрения эпизод «Теней...» снят намного сильнее. Оказавшись от комбинированных и павильонных съемок, бутафорских пролетов и сложного грима, Параджанов в «Тенях...» показывает возможности Мольфара влиять на природу органичными для нее средствами, усиливая это воздействие несколькими инфракрасными вспышками – такой подход является намного более выигрышным.

В картинах «Андриеш» и «Ашик-Кериб» Параджанов выстраивает сюжет вокруг универсальной сюжетной конструкции, встречающейся в мифах множества народов и стран, и отраженной в их народном творчестве – путешествии героя. Подробно особенности данного сюжета в контексте различных национальных культур описаны в работе Дж. Кэмпбелла «Тысячеликий герой» [4]. Опираясь на эту работу, мы можем проследить параллели между действующими героями данных фильмов.

Отправляясь в дальние страны вызволять стадо, Андриеш получает благословение слепой старухи, которая, услышав его разговор в Флоричикой, принимает мальчика за взрослого юношу. Похожее благословение получает Ашик-Кериб в эпизоде «Проводы уходящего на заработки» от своей сестры, которая, провожая героя, передает ему символический гранат. Роль «стража», открывающего врата

для героя в путешествии в новый мир в картине «Ашик-Кериб» выполняет «назойливый попутчик» жених – Могуль-Мегери, возлюбленной Куршуд-бек, он «открывает» ворота в другой мир, накрепко закрывая старые, отрезая ашугу путь назад, лишая его привычной личины. Ашуг переходит в другой мир, пересекая реку. Андриеш получает благословение от ивы, дарящей ему в благодарность свой листок, способный вернуть голос волшебной флюяре, которую тот утратил после нашествия Злого Вихря. Эту пастушью флюяру Андриешу подарил Войнован как символ собственной силы и мужества. Инструмент теперь должен напомнить другим звучанием – новым собственным опытом жизни самого Андриеша.

Андриеш также пересекает символическую реку Лету, переходя в иной мир – долину, наполненную водой под проливным дождем, посланным Барбакотом, братом Злого Вихря. Помогает ему в этом Пакала, здесь это – фигура «наставника». Он показывает мальчику Андриешу способ победить страх – разыгрывая через куклу Барбадоса символическую битву с ним и одерживая над ним победу. Стоит упомянуть, что кукла, как сакральный объект, используемый для проведения различных ритуалов, присутствует в контексте множества национальных культур. Пакала помогает Андриешу победить страх при помощи смеха, представляя фигуру Барбакота через куклу, десакрализируя его. Сопоставимый по значимости дар в контексте сюжета передает Ашик-Керибу, умирая, Старый ашуг, но в последнем своей фильме Параджанов мотив волшебного дара реализован полнее, хотя Андриешу его новоприобретенный дар превозмогать страх, безусловно, необходим в путешествии не меньше, чем ашугу дар певца – смех, как подарок от Пакала: мальчик так же, как и лист ивы, уносит с собой в флюяре.

Интересно решен режиссером образ героя, ищущего возможность для перерождения обретения новой жизни, несколько перекликающегося с образом Старого ашуга из «Ашик-Кериба», в «Андриеше» – это Дуб-Стежар (stejar – рум. дуб). Из груди Павшего воина выросло дерево, куда переселилась его душа. Поняв, что не смог погубить Воина до конца, Злой вихрь пронзает его стрелой, и дуб начинает медленно сгорать заживо. Он просил Андреева найти последний его желудь и, посадив его, дать ему возможность возродиться к новой жизни, в чем мальчик ему помогает. В награду Дуб дарит Андриешу волшебного коня, который должен вынести его к месту последнего сражения со Злым Вихрем. В «Ашик-Керибе» герой также путешествует на волшебном коне Хадерилиаза, но путешествие ашуга имеет более сложную смысловую нагрузку – это не просто путешествие к месту последнего сражения, в случае ашуга под ним можно понимать встречу с Куршуд-бека в его доме перед свадьбой в Могуль-Мегери, это еще и сакральное возвращение домой из другого, потустороннего мира. В случае Андриеша пока ни о каком возвращении нет речи, наоборот, мальчик погружается все глубже в другой мир, движется к его центру – в замок Злого Вихря. Конь также озвучивает Андриешу, что его флюяре вернулся голос – волшебный дар, который тот обрел вновь благодаря усилиям мальчика. С обретением волшебного дара также связан образ коня Хадерилиаза – прибывая в Город, Хадерилиаз передает ашугу волшебную пыль

из-под копыт своего коня, которая в нужный момент помогает ему вернуть матери зрение и, тем самым, увидеть и признать его, вернуть прежнюю личность.

Андрееш попадает в замок Злого Вихря, где находит свое стадо, пастухов и Ляну, обращенных в камень. Мальчик хочет поиграть на флюйре, чтобы разбудить их песней, но Злой Вихрь опережает его и превращает мальчика в камень. В этот момент, когда, казалось бы, для героя все потеряно, в замке Злого Вихря появляется Войнован с войском и побеждает Вихрь, возвращая всех к жизни. По сути, Войнован выполняет функцию помощника Андрееша, помогает ему выиграть последнюю битву, он не главный герой этой истории. Можно по-разному относиться к высказываниям самого Параджанова о картине «Ашик-Кериб» как о последней его картине, в то время как еще болезнь режиссера не была обнаружена и предполагались съемки картины «Исповедь»; кроме того, известны обстоятельства выборы сценария «Ашик-Кериба» для реализации из множества других сценариев режиссера. Однако «Андрееш» и «Ашик-Кериб» – первый и последний фильмы, находятся в некотором диалоге друг с другом. Можно рассмотреть, в частности, не только эволюцию мифопоэтического начала и фильмах режиссера, но и совершенствование его навыка использования выразительных средств в зрелых картинах. Мифическое, магическое начало в сюжете Параджанов показывает через вполне реальные объекты, избегая лубочной условности – предмет в контексте творчества режиссера может утратить привычную функцию и обрести новую не за счет изменения его внешней конфигурации, а за счет помещения его режиссером в необходимый новый контекст, позволяющий ему обрести новое звучание. В фильмах мы видим условность, основанную на пластике, на принципах *commedia dell'arte*, где господствуют героини-маски (наиболее близок к подобному театру по внешней форме фильм Параджанова «Легенда о Сурамской крепости» (1984)).

Сергей Параджанов продолжает работать на киностудии, хотя некоторые его собственные авторские замыслы, в контексте которых он мог бы попробовать отойти от идеологических рамок (речь идет, в частности, об идеи фильма «Казак Мамай»), остаются нереализованными. Несмотря на это, режиссер ставит в 1957 году короткометражный фильм «Думка», а позднее – еще несколько разноплановых картин: «Первый парень» (1958), «Наталия Ужвий» (1959), «Золотые руки» (1960) и «Украинская рапсодия» (1961). Рассмотрим полнометражные картины – «Первый парень» и «Украинская рапсодия», а также снятый в 1962 году «Цветок на камне». Эти фильмы во многом находятся в контексте того, что выпускала Киевская киностудия в 1950–60-е гг., несколько инертно двигаясь в плоскости «оттепели» советского кино в целом. Однако в этих фильмах нет бытовых условностей тех лет, они выглядят искусственно сконструированными, с образцово-показательной украинской деревней и одухотворенной советской идеологией молодежи, слабой драматургической конструкцией, построенной на мелодраматических сюжетных перипетиях: «Первый парень» бесконечно переполнен именно идиллическими украинскими кинопейзажами, режиссер там постоянно любуется наивными крестьянскими интерьерами и костюмами, сосредоточен не столько на

“трудовых подвигах”, сколько на обрядах – флирта, спорта, “парубоцких” состязаний, а в конце и вовсе приступает к воссозданию украинского свадебного ритуала» [5].

Вместе с тем, представляется возможным выделить несколько ключевых моментов, важных для понимания развития языка Сергея Параджанова в кино: в картине уже используется мелодика украинской речи как важная неотъемлемая составляющая аудиального рисунка фильма, но не в полную силу, как позже в «Тенях...», а только в музыкальных сценах; визуальное решение нескольких сцен, например, сцена прихода солдата домой, где малая фигура человека показана снизу на фоне бескрайних украинских степей, сцена признания в любви у дуба, снятая в контражуре, выполнены достаточно нетривиально по сравнению со всем полотном картины, но главное – сцена колхозного рынка из «Первого парня» практически полностью воссоздана Параджановым позже в одной из сцен «Теней забытых предков», но уже на другом материале. На примере «Первого парня» можно сказать, что Параджанов, как режиссер, нуждался в пространстве для фантазии, в дистанции с действительностью, его материал лежал далеко за границами реальности. Условная историчность, проявившая себя позже в его зрелых фильмах, давала ему это пространство.

Украинская музыкальная мелодраматургия наиболее выражена в картине «Украинская рапсодия»: «Музыкальными дивертисментами, яркими красками, неожиданными коллизиями картина скорее напоминает индийскую кинопродукцию, такую популярную в те годы: целомудренные свидания влюбленных на плетере, робкие признания в любви, война, разлука, ревнивый соперник – внеисторические сюжетные элементы, которые в разнообразных комбинациях и вариациях являются основой многочисленных мелодрам» [6]. Здесь же стоит отметить несостоятельность сценария данной картины, написанного А. Левадой, материал был «слабый как с точки зрения наполненности жизненными наблюдениями, хотя бы какой-то определенности характеров, так и с точки зрения элементарной связанности характеров» [7]. Сильнее всего это ощущается в финале – когда герой и героиня неожиданно встречаются на перроне, без какого-либо сюжетного поворота или драматических перипетий, создается впечатление, что большая часть этой сцены была вырезана на монтаже. Фильм изобилует сценами нарочито нереальными, в которых отсутствует как правда мифопоэтическая, так и бытовая (например, сцены в немецком замке), образ антагониста чрезмерно перегружен патетикой. Вместе с тем мы отмечаем попытку Параджанова как режиссера противопоставить ужасам войны и бедствий силу искусства и красоты; чувства героев, выраженные сквозь эту призму, выглядят на экране более ценными, чем остальные эмоциональные акценты.

В это время украинский кинематограф старался выразить себя с помощью обращения к национальному колориту, в частности, к языку, благодаря песенному и музыкальному материалу. Это находит свое отражение и в творчестве Параджанова, в том числе в картине «Первый парень», что мы отметили выше. Стоит сказать, что в «Украинской рапсодии» Параджанов еще раз репетирует «сцену

рынка» – таким же образом, каким снят колхозный рынок в «Первом парне» и позже в «Тенях забытых предков» деревенский рынок, снят блошиной рынок в одной из сцен. В одном из эпизодов фильма Антон после бомбежки укрывается в здании полуразрушенного храма, где ему снится сон – на наш взгляд, эта сцена – ранний пример того, что позже будет реализовано Параджановым в полной мере в фильме «Цвет граната» в эпизоде сна Саят-Новы. Кроме того, есть некоторые интересные находки в сюжетной линии, разворачивающейся вокруг главного героя Антона, в его судьбе заложен сюжет возвращения из другого, пограничного мира, герой возвращается на родину из-за границы – главная героиня, возлюбленная Антона, считает его погибшим, в финале картины он символически «воскресает» для нее. Когда впервые мы видим Антона, он, начиная рассказ, произносит реплику: «Время для меня остановилось». А уже перед возвращением глава условной заграничной семьи, спасший Антона, дарит его золотые часы, что является некой отсылкой к сюжету «вечного возвращения» из другого мира с «волшебным даром» – даритель буквально прозвонит фразу: «Заводи их каждое утро», – вновь запуская время жизни Антона. Что же касается визуального языка фильма – в некоторых сценах в консерватории и в условной загранице, например, в оперном театре, режиссер опирается за предметные образы, которые мы увидим позже в «Окопе Овнатаняне» и «Цвете граната» – это витражи, они есть в «Ашик-Керибе», в сцене прозрения матери ашуга; эксперименты с отражением и зеркалами выполнены так, что отсылать нас к использованию Параджановым пространства рамы, как визуального кода «Наш мир – окно» в картине «Цвет граната», отталкивающего от стихотворения Саят-Новы.

Документальные картины «Думка», «Наталья Ужвий», «Золотые руки» были сняты на Студии художественных фильмов Киевской киностудии для украинского телевидения. Фильм «Думка», посвященный Государственной академической хоровой капелле Украинской ССР «Думка», – это своего рода музыкальный клип на несколько композиций, в котором Параджанов старается использовать монтажные приемы ассоциативного монтажа; на экране возникают различные зрительные образы, задача которых – сформировать у зрителя ассоциативный ряд, подкрепляющий музыкальную тему работы. При этом в фильме встречаются как коммунистические символы, поданные с нескрываемой иронией, так и изображения красот украинской природы. Из того, что может перекликаться с изобразительными решениями зрелых картин режиссера мы отмечаем: архитектурные формы, произведения искусства, используемые как инструмент передачи смысла повествования; вторая музыкальная композиция проиллюстрирована кадрами-зарисовками – предтече фресок, иллюстрирующими музыкальное произведение, пасторальные сцены из крестьянской жизни; поэтизация природы, городского пейзажа. Любопытно сопоставить, как в финальной сцене картины Параджанов использует голубей в качестве затертого образа мира и «полета» песни, произведений, исполняемых ансамблем, при этом настолько более глубоким смыслом наделен голубь в

финальном эпизоде картины «Ашик-Кериб» «Поклон отцу возлюбленной», где он зарифмован с образом юноши, сошедшего с фаюмского портрета.

Наталья Ужвий, героиня одноименной картины Параджанова, как актриса, создала на экране и в театре множество ярких работ, однако в фильме Сергея Иосифовича ее образ предстает перед зрителем в исключительно парадном виде, перегруженный официозом, без какой-либо попытки «вчувствоваться» в героиню, показать ее внутренний мир. Фильм начинается с Концерт П.И. Чайковского для фортепиано с оркестром № 1, часто используемого в патриотический произведениях советского периода, позже это же произведение прозвучит в фильме Параджанова «Цветок на камне». Кроме то, визуальное начало картины перекликается с «Думкой» – здесь тоже использованы произведения искусства, но уже не скульптура, а барельефы.

В ленте «Золотые руки» Параджанов обращается к близкому для него материалу – народному творчеству резчиков по дереву, мастеров гутного стекла, работам украинских гончаров, показывая красоту труда человека, его созидательной деятельности через результат этого труда – предмет, как произведение искусства. Появляющаяся в конце ленты советская символика несколько сбивает градус искренности происходящего на экране – так, ткачи воссоздают на ковре не что иное, как образ Владимира Ленина, поданного с плохо скрываемым режиссером сарказмом и опять-таки иронией, ранее угадываемой нами в картине «Думка», перед ним демонстрируется огромный гобелен, на котором социалистические республики изображены в образах женщин, одетых в условно национальные костюмы, не имеющие по своей сути никакого отношения к тем подлинным произведениям народного искусства, которые демонстрировались в фильме ранее. Это снисходительное обращение к растрогированным коммунистическим образам как к явлениям массовой советской культуры в основе своей, по нашему мнению, содержит в себе постмодернистский компонент, набравший свою силу позже в изобразительном творчестве Параджанова. Вместе с тем мы отмечаем, что некоторые из сцен, эпизодов и даже съемочных планов фильма имеют свое продолжение в зрелых картинах Параджанова: эпизод в ткацкой мастерской позже найдет свое воплощение в картине «Цвет граната» – это сцена в красильне из эпизода «Детство поэта». На уровне предметного языка – красота церковной утвари и то, каким образом она подана в кадре отсылает к сценам богослужений и церковной жизни в фильмах «Тени забытых предков» и «Цвет граната»; вазы как смыслообразующего элемента композиции кадра, появившийся впервые в «Золотых руках», позже проявит себя в «Легенде о Сурамской крепости» и «Ашик-Керибе»; в картине появляются куклы, как сакральный объект творчества, наделенный собственными функциями – этот мотив наиболее ярко проявлен позже в сцене урока патриотизма мальчику Симону от Старого Волынщика из «Легенды о Сурамской крепости» и в сцене похорон Старого ашуга в «Ашик-Керибе»; в одной из сцен появляется сундук – как прообраз ассамбляжа Параджанова «Сундук моего детства» (1980-е гг.). Кроме того, Параджанов в фильме «Золотые руки» обращается к творчеству близ-

ких ему по духу художников, оказавших на него определенное влияние – это Екатерина Белокур, сестры Вера и Галина Павленко, мастерицы петриковской росписи, и Мария Примаченко.

В 1962 году Сергей Параджанов поставил художественный фильм «Цветок на камне», лейтмотив которого переключается с уже найденным ранее решением в фильме «Первый парень». В сцене в клубе мы так же, как в картине «Думка», можем проследить попытку Параджанова подражать монтажным принципам Сергея Эйзенштейна: героиня слушает пение своего возлюбленного, и вдруг перед ее глазами возникает образ лезвия топора как надвигающейся на юношу опасности, крупные планы лица главной героини и лезвия сменяют друг друга. Крупные планы героев картины сняты с явной отсылкой по световому рисунку к классическим канонам Золотого века Голливуда – эмоции, передаваемые актером акцентированы с помощью светотени. Наиболее живым и реальным в картине вырисовывается образ начальника шахты Варченко в исполнении Бориса Дмоховского, сыгравшего генерала фон Шерера в фильме учителя Сергея Параджанова Игоря Савченко «Третий удар» (1948), на съемках которого Сергей Иосифович, как и другие ученики Савченко, работал ассистентом режиссера. С исследовательской точки зрения, данную картину анализировать непросто, как, согласно истории ее создания, начинал работу над ней режиссер Анатолий Слесаренко, который после гибели во время съемок актрисы Инны Бурдученко, игравшей Христину, был отстранен от работы. Но в некоторые сцены фильма, безусловно, можно отнести к снятым Параджановым – так сцена с «симфонией» угольных вагонов под музыку Чайковского, ранее использованную Параджановым в фильме «Наталья Ужвий», композиционно решена выразительно, динамично и некоторым образом переключается с визуальным рядом лент Джиги Вертова «Энтузиазим: Симфония Донбасса» (1930) и Артавазда Пелешяна «Земля людей» (1966). Кроме того, в ней и некоторых других сценах подчеркнуты особенности пейзажа донбасских просторов, на фоне которых разворачивается сюжет. Эти же особенности ландшафта будут подмечены Параджановым в серии его тюремных работ, большую часть тюремного срока режиссер отбывал в этой части Украины – мелькающие в кадре ЛЭП, расчерчивающие пространство и терриконы позже появляются на рисунках Параджанова в виде «пирамид за проволокой» и смотровых вышек.

Проанализировав раннюю фильмографию Сергея Параджанова, мы можем сделать вывод о том, что эти картины являются необходимой основой, неким поиском, который впоследствии приведет режиссера к зрелым работам, ставших одной из отправных точек нового эстетического принципа в кино: «Театрализация во второй половине 1960-х–1980-х гг. не возникла спонтанно, эстетической ее предпосылкой послужило живописно-поэтическое направление кинематографа 1960-х годов с его своеобразной композицией кадра, часто стилизованными декорациями и другими приемами театральной выразительности: “Тени забытых предков” (реж. С. Параджанов, 1964); “Каменный крест” (реж. Л. Осыка, 1968); “Вечер накануне Ивана Купалы” (реж. Ю. Ильенко, 1968)» [8].

ЛИТЕРАТУРА

1. Григорян Л.В. Параджанов [Текст] / Левон Григорян. М.: «Молодая гвардия», 2011. С. 62.
2. Черненко М. М. Сергей Параджанов: Творч. портр. / Мирон Черненко; Всесоюз. об-ние «Союзинформкино». М.: В/О «Союзинформкино», 1989. С. 8.
3. Калантар, К.Л. Очерк о Параджанове [Текст] / Карен Калантар; Нац. акад. наук Респ. Армении, Ин-т искусств, Музей Сергея Параджанова. Ер.: «Гитутюн», 1998. С. 32.
4. Кэмпбелл, Дж. Тысячеликий герой [Текст] / Джозеф Кэмпбелл; [пер. с англ. О.Ю. Чекчурина]. М. [и др.]: Питер, 2016. 347с.: ил. (Мастера психологии).
5. Скуратовский В. Тени забытых фильмов [Эл. ресурс] // «Киноведческие записки». 2001. № 50. URL: <http://www.kinozapiski.ru/ru/article/sendvalues/717/> (дата обращения: 25.08.2021).
6. Журавлева Т.В. Мелодрама в украинских музыкальных фильмах 1930–1960-х годов // European Journal of Arts. 2015. № 2. С. 15.
7. Горпенко В.Г. Архітектоніка фільму: Режисерські засоби і способи формування структури екранного видовища: В 5 т. Т. 1. Довиразне зображення. Київ: КДІТМ імені І. К.Карпенка-Карого, 2000. С. 156.
8. Смагина С.А. Влияние театральной культуры на отечественный кинематограф второй половины 1960-х–1980-х гг.: дис. ... канд. искусствоведения: 17.00.03 / Смагина Светлана Александровна. М., 2013. С. 61.

**FEATURES OF SERGEI PARAJANOV'S DIRECTING
IN HIS EATRY MOVIES**

V. Zhuravleva

ABSTRACT

The author analyzes the early films of director Sergei Parajanov, which were shot before the film “Shadows of Forgotten Ancestors” (1964) in Kiev. The article attempts to identify and describe the features of Parajanov's directing, later manifested and developed in the late period of the director's creativity. In addition, the author pays attention to and analyzes the transformation of the plot of the “hero's journey” in Parajanov's first full-length film “Andriesh” (1955) and the last “Ashik-Kerib” (1988).

Keywords: movie, drama, social realism, poetic cinema, Soviet cinema.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Абрамян А.Л. – к.иск.н., преподаватель Кафедры телевизионной журналистики АГПУ им. Х. Абовяна, преподаватель Кафедры журналистики РАУ, главный редактор газеты «Аравот»

Аванесян М.Г. – аспирант Кафедры политологии РАУ

Айрапетова Р.А. – аспирант Кафедры мировой политики и международных отношений РАУ

Саргсян Д.О. – магистрант Кафедры политологии РАУ, младший научный сотрудник Лаборатории стратегических исследований в области Национальной безопасности РАУ

Сандоян Э.М. – д.э.н., профессор, директор и председатель Ученого совета Института экономики и бизнеса РАУ, руководитель Бизнес-школы РАУ

Егиазарян А.Б. – к.э.н., доцент, преподаватель Кафедры экономической теории и проблем экономики переходного периода РАУ

Восканян М.А. – д.э.н., и.о. профессора, заведующая Кафедрой экономики и финансов РАУ

Галстян А.Г. – к.э.н., ст. преподаватель Кафедры экономики и финансов РАУ

Григорян Г.А. – к.э.н., исполнительный директор Grigoryan and Partners LLC

Мелкумян О.А. – аспирант Кафедры управления Академии государственного управления РА

Гамбарян А.С. – д.ю.н., профессор, заведующий Кафедрой теории права и конституционного права РАУ, заслуженный юрист РА.

Давтян А.М. – соискатель Кафедры гражданского права и гражданского процессуального права РАУ, директор «Научно-исследовательского центра административного права»

Мадоян С.Т. – соискатель Кафедры европейского и международного права ЕГУ

Келоян М.А. – к.псих.н., ассистент Кафедры психологии АГПУ им. Х. Абовяна

Искандарян Н.М. – д.ф.н., доцент Кафедры армянского языка и литературы РАУ

Григорян В.Р. – д.ф.н., профессор, заведующий Кафедрой армянского языка и литературы Гаварского государственного университета

Аракелян А.Г. – к.ф.н., профессор Кафедры армянского языка и литературы Гаварского государственного университета

Косян А.А. – сотрудник учебной части фонда «Европейская гимназия в Армении»

Аракелян Н.В. – к.ф.н., доцент Кафедры русского языка и литературы Арцахского государственного университета

Мерангулян И.А. – аспирант Кафедры русской и мировой литературы и культуры

Мисисян С.С. – к.ф.н., ст. преподаватель Кафедры русского языка и профессиональной коммуникации

Хачатрян А.А. – аспирант Кафедры армянского языка ЕГУ

Журавлева В.И. – соискатель ученой степени кандидата искусствоведения Института искусств Национальной академии наук Республики Армения

**Вестник Российско-Армянского университета. Серия: гуманитарные
и общественные науки, №3 (39) 2021г.**

*Главный редактор РНИ – М.Э. Авакян
Корректор – А.С. Есаян
Компьютерная верстка – А.С. Бжикян*

Адрес Редакции научных изданий Российско-Армянского университета:
*0051, г. Ереван, ул. Овсена Эмина, 123
тел/факс: (+374 10) 27-70-52, (внутр. 42-02)
e-mail: maria.avakian@rau.am*

Заказ № 32

Подписано к печати 21.01.2022г.
Формат 60x84¹/₁₆. Бумага офсетная № 1.
Объем усл. 11,9 п.л. Тираж 100 экз.